ГЛАСНИК

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА

КЊИГА XLV

СА ЈЕДНОМ КАРТОМ И ГЕОМЕТРИЈСКИМ ТАБЛИЦАМА.

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1877

ГЛАСНИК

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА

КЊИГА XLV

СА ЈЕДНОМ КАРТОМ И ГЕОМЕТРИЈСКИМ ТАБЛИЦАМА.

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1877

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ И ГДЕ ЈЕ ШТО.

АРХЕОЛОГИЈСКО-ГЕОГРАФИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА

од

Драгашевића.

За разумевање историје, хоће се понајпре знање географије.

Но знати географију, а за потребу историје, није доста знати је, како је сада, т. ј. познавати земљу по њеним климским односима, њену пластику, правац и створ долина, размештај народа, племенске и политичке границе, производе земље и људи итд. — него још морамо знати, и како је шта било онда, за када историја догођаје приповеда, т. ј. морамо знати, како су се онда звале ове и оне планине и реке, где је била граница племенска и државна, где су била она насеља, што се у историји спомињу, куда водише знатнији путови у оно доба итд. Без знања дакле **старе** географије, и при најбољем познавању садашње, догођаји се историјски не могу разумети, како ваља.

Моја је омиљена студија географија и историја полуострова илирског. Има већ 14 година, како се с особитом вољом бавим око проучавања свега онога, што се из ближе тиче тога предмета. У проучавање то ушло је наравно и

истраживање места оних, која се у историји тога земљишта спомињу.

Но ово је био посао потежи, и да би резултат таквог проучавања и испитивања био што поузданији и вероватнији, требало је не само много труда и збиље, него и много времена.

У ово неколико листа износим сада свој досадањи рад из ове нарочите студије. Прва половина овога рада тиче се онога времена, кад по овима земљама имађаху културне и политичке игемоније Јелини и Латини; а друга половина говориће о географијским односима у средњем веку, поглавито за време бугарске и српске преваге.

Колико сам у овоме успео, и јесам ли све погодио како треба, оцениће стручни људи. А да с овим морамо бити на чисто пре, него што уђемо у саму историју, то ће признати сваки онај, који је ма и један лист историје прочитао. Да ће пак решење овога задатка објаснити многа, досад у историји нејасна питања, мислим да ми није потребно доказивати.

I.

СТАРИ ВЕК

1.

За бољу оријентацију, а и за боље разумевање потоњих одношаја у овоме смислу, мислим да је потребно, одредити међе појединим земљама на овоме полуострову. Читаоци ће видети, да најстарије међе осташе и у кашње доба исте, или се чешће понављаше. Узрок овоме биће једно у томе, што међе већином иду по природним пругама, а друго, што се вазда обзирало и на племенске одношаје, ма да ови небијаху на међама тако остро одељени.

2.

Римљани су се први пут пребацили на ово источно им полострово на 224 године пре Христа, кад су освојили Крф и приморје македонске Илирије. Да буду господари од целог полострова, ваљало им је 12 ратова и 335 година[1]. Године дакле 112 после Христа имали су све земље овог полострова у својој власти.

Кад су постали господари овог, по свом створу тако различног земљишта, они, што се поделе тиче, нису чинили Бог зна какве измене, него су већином остављали међе поједини областима онако, како су их затекли.

Према томе имамо цело полострово ово подељено на области за време римског држања овако:

3.

Илирија простирала се од јадранског мора на исток у главном до Дрине (у доњем крају изгледа да је хватала до Колубаре), затим јој се међа нéла на Дурмитор, и по свој прилици ишла даље хрбатом, који данас дели Црну Гору од Рашке, па тако до на Лим. Одавде Мокром гором те на водомеђу Лима и белога Дрима, на планину Копривник, затим водомеђом Буштерце и ђаковске бистрице, дохвата се планине Баштрика, и прелазећ преко Дрима иде на одвојак планине Шаре, на Коритник, на Бабашницу, затим на Кораб, Барич, Крчин, и водомеђом црног Дрима и Црне реке на Суху гору (Перистер), Чечево, Бич. Одавде се поврће на запад, да одреди јужну међу Илирији, и хвата се водомеђе Бистрице и Девола, и попев се на Грамно по свој

[1] Турцима не требаше ни половина тога времена.

прилици иђаше на море реком Војуцом, или гребеном јужно од ње[1].

Од доње Војуце па до Бича, Илирија је међашила **Епиром**, од Бича до Кораба **Македонијом**, а одавде па све до реке Саве, **горњом Мисијом**.

Према северу није допирала до Саве[2], него се свршавала са последњим планинским окомцима[3], и на западу хватала је до иза вароши **Трста**, јер Помпоније Мела пише: Tergestum intimo in sinu Adriae situm finit Illyricum[4].

На северу од Илирије била је **Панонија**.

Но Илирије било је двојаке.

Права Илирија хватала је на југу по свој прилици до ушћа реке Маће[5], па онда преко Валмора јездила преко Дрима опет на Кораб.

Јужно од ове пруге, дакле данашња Арванија зваше се **македонска** или **грчка** Илирија, која је кашње спадала под Македонију.

Планина пак Кораб беше тада тромеђом Илирији, Македонији, Мисији.

4.

Мисија била је на истоку од Илирије и простирала се све до црног мора.

---

[1] По Стравону јужна међа Илирији била је знатно севернија: „Ко иде путем егнатским од Аполоније, он на десној руци има епирска племена, а на левој илирске планине, и у њима илирска племена“. Види Albanesische Studien стр. 127. — Via Aegnatia беше пут из Драча на Елбасан, Охрид, Битоље, и даље.

[2] Kiepert, Atias antiquus.

[3] Ово ми не изгледа као најистинитије, ма да Панонци бијаху добри земљорадници; јер је Сава толико велика река, да је могла панонским чуновима бити препоном, а Илири и ако с Панонци сродни, баш због тога сродства, неби допустили, да њихове ливаде панонска стока пасе.

[4] Joannis Lucii de regno Dalmatiae et Croatiae, Vindobonae 1758 стр. 16.

[5] По Птоломијевом назначењу. Види Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik, стр. 228.

Но и ње бијаше двојаке.

Горња Мисија имађаше за северну међу реку Саву од утока Колубаре (боље Дрине), до Дунава, и затим Дунав. Западна међа бијаше јој Колубара, па онда преко планине Влашића и Преслопа иђаше на Дрину[1], и одатле све до Кораба међашила с Илиријом.

Јужна јој је међа почињала на Корабу, па ишла на исток брђанском гредом до Брода, што је на залактици реке Трески. Одавде се попела на гребен Голешнице планине, и газећи Вардар, теглила преко Овчег поља изнад Криве реке и Злетовске планини Дованици и хватајући се водомеђе Струме и Мораве ишла планинама Бабина пољана, Власина, Огорелица и дошла на размеђу Искре и Нишаве, па пошто се испела на Стару планину пошла је низ реку Чибру као источна међа горње Мисије.

5.

И горња Мисија имала је две половине. Северна пола звала се у ужем смислу Мисија, а јужна зваше се **Дарданија**. Данашња граница Србије по свој прилици била је међом и Трибалији и Дарданији, јер Птоломије рачуна Ниш у Дарданију[2].

---

[1] Мачва с Колубаром изгледа ми, као да је при крају западно римске перијоде, била одвојена од Трибалије, па придата била или Илирији или Панонији, заједно са Сремом, који је ушао као саставни део Паноније.

[2] Кад се под извесно зна, да је Скопље припадало Дарданији, а не Македонији, онда је и природно и вероватно, да је Дарданији припадало и Тетово и Куманово (казујући их данашњим именима). Хан узима да је граниђа измеђ Дарданије и Македоније ишла са Ђалича јужном падином Шаре до Качаника, па онда завијала голем кључ к југу, да би обухватила Скопље, и даље опет изашла на Козјак. Ја то немогу да допустим. — Не само Хану, него скоро свима европским археолозима и хисторицима, међу којим спомињемо — за ову ствар понајважнијега Манерта — њима се чињаше чудно, да међа не иде гребеном планинским, као што је Шара и Црна Гора,

6.

Доња Мисија протезала се од реке Чибре, као западне јој међе, па измеђ Дунава и Имоских планина (Балкана) све до Црнога мора. Њене су дакле међе сасвим јасно обележене, и нетребају никаква објашњења из ближе.

7.

И доња Мисија делила се на двоје. Од Чибре па све до Черне воде, пред којом бијаше град Axiopolis, беше сама Мисија, а одатле па до утока Дунавског, то полострово измеђ Дунава и мора омеђено са суха римским насипима од Черне воде до Кистенце, — то беше **Мала Скитија**.

8.

Но Мисије стојаху тако до Марка Аврелија, до кога римској царевини припадаше Дакија, — данашња Влашка с Ердељом. — А кад Римљани изгубе ту земљу, онда, да се из списка појединих земаља, неби брисало име Дакија, начине једну област с ове стране Дунава под именом Дакије. Та **Дакија** звала се **Авреlијанска**, и даду јој ове међе.

Од горње Мисије одузму сав простор од Чибре па на

него је прелазила на југ. Не треба да им је чудно. Код сточарског народа, а Дарданци баш сточари бијаху, планина, која је широка, обрасла, и пуна дивних пашњака, неможе бити границом него средиштем њиховим. Као што код ратарског народа неможе омања река да буде међом, тако код сточарског неможе планина. Само оне планине овима народима могу бити међом, које су стрме и голе, пусте и камените. А како Шара и Црна Гори и данашњег дана преко целог лета врӯ од тисуће стада овчарских, која се одмах с пролећа из Солунске и Сереске низије гони у планину, па пред зиму силази натраг у приморје, — тако је то било вазда. Према овоме никакво чудо није, него је наравна последица да су сточарски Дардани, који боравише на тој важној висији измеђ Шаре и Копаоника, задржали у својој власти и присојну страну њихове најважније планине.

запад до данашње Шашке (Поречке реке); а на исток размакну од Чибре до реке Вида. Управ, некадашњу Трибалију преполове, тако, да јој на источној међи додаду само врло узан појас од Искре до Вида, но који се према југозападу ширио тако, да је међа ишла Видом до на планину, па онда њоме на Маркова врата, с ње на Рило и одатле на Дованицу. Овде је окретала раније на северозапад.

Ту источну половину Трибалије назову **Dacia aureliana.** Међе дакле овој новој области ишле су овако:

Од Дунава Шашком на планину Стол, па даље све планинама преко Перастовог хрбата на Брезовицу и даље на Мораву, дакле данашњом међом ћупријског и зајчарског округа (и алексиначког). Према овоме Параћин је припадао Мисији, а Јовановац Дакији. Одатле иђаше међа по свој прилици Моравом све до Сталаћа, па онда гребеном измеђ Расине и Рибарске реке на Јастребац, на Копаоник, затим на Мрдар, Мркоњ, Велиглаву, Карпину, и секући Мораву на Козјак, Дованицу, Рило, на Маркова врата (Porta Trajani) на извор Вида, па њиме на Дунав.

Из овога се види, да је Средац и његова околина, узета од Тракије.

И ова Дакија делила се на двоје, северна половина звала се **прибрежна** (ripensis) и столица јој беше Katiaria; а јужна се звала **средоземска** (mediterranea) и столица јој беше Serdica. Граница измеђ обе Дакије била је јамачно на Старој планини.

Још се из овога види, да је Дованица (Осег) планина била тромеђом.

9.

Но измеђ Илирије и доње Мисије, дакле предели, које Римљани назваше горњом Мисијом, зваху се пре Римљана (а и после њих за дуго) и другаче.

Још Хиродот[1] спомиње на обема обалама реке Мораве земљу с именом *Τριβαλλια* и каже, да од Илира тече к северу река *Αγγρος*[2], иде преко трибалске равнице, и састаје се са реком *Βρογγος*, а *Βρογγος* с Дунавом[3].

Племе Трибалско назива многобројним и врло раширеним, и вели да допире на истоку до реке *Οισκος*[5].

Говорећи о Мисима, који за неко време изгубише свога имена у историји, и Стравон и Плиније кажу, да се налазе иза, на истоку, од Трибала.

Колико се по Евтропију[6] зна, Римљани су први пут сукобили се с Трибалима у време југуртових ратова, кад је војвода Rufus над њима једну победу одржао. После овога времена видимо М. Краса, где војује с Мисима и у години 15 по Христу већ чујемо провинцију Moesia, којој је неки Poppeaus Sabinus намештен за старешину.

Од тога доба не чујемо Трибалију.

У том првом веку Мисија је још само једна; ал kaшње подељена је била на двоје и Птоломије[7] први од писаца износи нам их две, superior и inferior, што је по свој прилици оделио Тројан, по освојењу задунавске Дакије, и горња, *Μυσια ἡ ἄνω*, superior, захвата од ушћа Саве (вероватније Колубаре) до Чибре, па траје на југу до граница македонских.

---

[1] Geographie der Griechen und Römer VII, 26.

[2] Да је *Βρογγος* Морава, у томе се многи слажу; ал за *Αγγρος* неки мисле да је јужна Морава, неки пак Ибар. По моме може да има вредности и једно и друго; но сасвим од овог одступа, и као треће гледиште долази оно мишљење, које вели, да је *Αγγρος* = Дрина, а *Βρογγος* = Сава. Види Commentatio historica de veteribus incolis Hungariae cis — Danubianae per Joannes Severini. Sopronii 1767.

[3] Geographie der Griechen und Römer VII, 11.

[4] Стр. 25.

[5] Стр. 26.

[6] Mannert, VII, 61.

[7] „ „ 71.

Цар Diocletianus делећи провинције другаче, прави једну Moesiam primam са столицом у Виминакијону[1].

Ја би рекао, да назив *Μυςια* има топографијски, а *Τριβαλλια* етнографијски постанак.

Пошто је планина Имос одвећ јака преграда између јужних и северних земаља, и пошто је Дунав исто тако велика преграда за земље још северније, то је земља између те две тако јако обележене и тешко савладане препоне, затворена, лако могла добити име помеђина (што би се можда могло довести од *Μυςω*, затварам). Трибалија пак, по науци о гласовима, а с обзиром на стару практику у томе смислу, може да издржи овај еуфонистички процес:

Τ ρ ι β α λ λ ι α
T r i b a l l i a
С р ъ б ь л ь ї а[2]

Ова Трибалија држала је од Дрине па до Искре, и од Дунава до Македоније.

Апијан спомиње, да су Трибали имали цара Сирма, од кога је постао Sirmium, — дакле у Трибалију спадао је и Срем, и отуд граница јој беше иза Саве.

Ја још мислим, да је Трибалији припадала и Семберија, — она посавина између Дрине, планине Мајевице и Саве до Брчкога, — јер ова земља, са Мачвом на овојзи страни Дрине, припадаше скоро вазда једном господару. Од Зворника међа је Трибалска ишла Дрином и даље онако, како смо за источну међу Илирије казали.

Јужна је међа ослањала се на Македонију.

Но, пошто је и Трибалија делила се на двоје, и јужна јој половина звала се Дарданијом, то југозападна међа

---

[1] Mannert VII, 72.
[2] Види и Катанчићево разлагање у Гласнику V, 135.

Трибалска била је на планинама, из којих избија Бели Дрим, као што наводи Стравон[1], или је ишла још даље де Епидамна (Драча), као што потврђује Прокопије[2]. Исти овај вели, да је на југоистоку допирала међа Дарданска (посредно Трибалска) до извора Струме и до седишта племена Maedorum. У дарданске вароши (посредно трибалске) Прокоп броји и Scopi и Ulpiana, а Птоломије и Naissus.

На овај начин Трибалија је доста јасно и разговетно омеђена, и међе јој ишле по највећој вероватности овако:

На северу јој је граница Дунав.

На западу: Од ушћа Вуке право на ушће Босне, одатле или реком Спречом до Зворника на Дрини, или гребеном Мајевице до Зворника. Одавде сад Дрином до на Дурмитар, па на Сињавину и преко Таре газећи доспева на Бјеласицу и на Лим. Одавде на Мокру Гору и на Копривник, из кога извире Бели Дрим. Ако ћемо више веровати Прокопију, онда са Копривника ишла је међа Трибалска на југозапад гребеном оних највиших планина, што их је у овом крају, а које деле воде за Дрим и за Лим и Цијевну, те је падала на скадарско блато и затим на планину „Облик“, што је измеђ језера и мора. А ако се неузобзиремо на Прокопија, — онда је ишла међа Трибалска са Копривника на југоисток гребеном измеђ Буштерице и Ђаковске Бистрице на Баштрик, па је газила Бели Дрим близу саставка му с Црним и прелазила на Коритник и Кораб.

Са Кораба међа се окретала на исток да обележи јужну међу Трибалску према Македонији, и теглила је изнајпре право југоистоку на залактицу раке Треске, те је одвајала тиме жупу „поречку“, која је припадала Трибалији, не-

---

[1] Geographie der Griechen und Römer VII, 102.
[2] Стр. 104.

посредно Дарданији, од жупе „кичавске“, која је припадала Пелагонији, уопште Македонији.

С те залактице окретала је међа на североисток па ишла голим гребеном планине Голешнице и на узаном ждрелу Вардаровом, одмах испод ушћа Пшиње, прелазила Овчем пољу на „Дивље брдо“, и идући водомеђом дохватала се големе планине Дованице провукавши се измеђ Кратова, које је Трибалско (Дарданско) и Злетова, које је Пеонијско (Македонско).

Са Дованице пошла је међа трибалска часком право северу, да обиђе изворе Струмске, па долазећи на водолучје Искре и Нишаве теглила је право низ Искру на Дунав.

Ето то је била *Τϱιβαλλια*.

Кашње, кад је источна римска империја засебно се почела развијати са политичком жижом у Константиновом Граду, и кад је држава та дакле дошла у ближе одношаје са својима земљама, име Трибалије наново ускршрва, и од цара Ираклија па на овамо *Τϱιβαλλοι* су увек значили **Србле**[1].

Ова Трибалија делила се још од најстаријих времена на две половине. Северна задржала је главно име Трибалије, (код Римљана горње Мисије), а јужна зваше се Dardania *Δαϱδανια*.

Дарданија није никад губила свога имена. Њу спомињу и пре Римљана, и за време Римљана, и после Римљана. Још више, у време Римљана, кад је Diocletiauus основао био један Prefectum Praetorio per Illyricum, и поделио га на шест области, — онда је међу тима шест областима, била и једна Dardania, са столицом in Scupis[2].

---

[1] Интересантно је, што византински писци називаше „Трибалима“ и оне „Србље“, који у Зети бијаху. Тако Кедрин скоро увек поред *Σεϱβουσ* употребљава *Τϱιβαλλουσ*.

[2] Geographie der Griechen und Römer, VII, 72.

Због овога потребно ће бити, да из ближе одредимо међе, докле се рачунала Dardania на северу.

Ми мало пре споменусмо, да Прокопије броји у дарданске вароши Scopi и Ulpiana, а Птоломије и Naissus. На жалост обе ове Прокопијеве вароши находе се на југу Дарданије: Scopi с јужне, а Ulpiana са северне стране Шаре планине. Једини Naissus находи се према северу; ал он један није довољан да одреди међу целој области. С тога се морамо задовољити нагађањем, а на основу природних појасева и препона.

Држим, да нећемо много погрешити, ако узмемо, да је северна међа Дарданији ишла овом браздом:

Са Мокре горе, што је изнад Пећи, гребеном планинским а низ Ибар до више ушћа Ситнице, затим уз гребен, те на Копаоник и даље планинама, које су дакле граница кнежевинској Србији. Тако до иза Ниша.

Као што смо у чланку 8 видели, ова је Трибалија била много оштећена, — преполовљена — приликом, кад су Римљани правили на овојзи страни Дунава Дакију; па је том приликом прилично окрњена била и Дарданија.

ПРИМЕТВА: Ми о Трибалији говорисмо много опширније него о другим областима због сасвим увиђавних узрока:

Трибалија, и име и земљиште јој, много је уплетена у нашу хисторију у средњем веку, и најважнији догађаји, који се у нашој хисторији дешаваше а за време Немањића, они се дешаваше баш у пределима те Трибалије, нарочито још њене јужне половине, Дарданије, тако да ми можемо с правом то земљиште назвати сјајним средиштем српске државе, и витешким поприштем свеколике наше познатије прошлости.

10.

На југу од Илирије био је **Епир**, који се на истоку граничио Македонијом. Ова међа ишла је од Бича на Грамно

и водомеђом Бистрице и Војуце све до Чукаре планине, која је била тромеђом Епиру, Тесалији и Македонији. Одатле пружала се даље гребеном измеђ реке Аспропоталиса (Беле реке) и Арте до на залив од Арте.

11.

На југу од Дарданије била је **Македонија**. Њену западну границу обележили смо. На истоку међашила је Тракијом овако. Од Маркових врата, где бијаше тромеђа Дакији дунавској, Македонији и Тракији, пружала се на југ по планинама измеђ реке Месте и приточица Маричиних до према вароши Неврокопу, а одатле пре Филипа прелазила на ову страну Месте те преко Мењика планине ишла на Крушницу, са којом силазила у море код Орфана; а после Филипа држаше водомеђу Месте и Арде до у Лагоски залив.

Па и Македонија делила се на двоје.

Са Шемнице реке, што је на север од Битоља, па правце на Бјеласицу планину измеђ Црне и Магленице, затим преко Вардара на Благушу и даље на Малеш, — беше међа северној Македонији, која се звала Пеонија, и јужној Македонији, приморској.

12.

Оволико за оријентацију.

Но да би још бољи географијски преглед добили, ја ћу овде да поређам још и имена некојих важнијих река и планина, како су се звале за римска времена. И тако редом:

Sava, и данас се тако зове.

Danubius, Дунав, но не цео, јер га под тим именом налазимо само у Панонији и горњој Мисији, а затим

Ister, Дунав, по својој прилици носи ово име од ушћа реке Искер[1].

Angrus, *Αγγροσ*, јужна Морава,

Brongus, *Βρογγοσ*, западна Морава,

Margus, Marchus, састављена Морава, по својој прилици исто са Brongus.

Timacus, Timachus, Тимок.

Almus, Лом.

Oescus, *Οἰςκοσ*, Искра.

Utus, *Ουτοσ*, Вид.

Drilon, Дрим.

Drinum, Дрина.

Erigon, Црна, у Македонији.

Haliacmon, Бистрица у Македонији.

Axius, Вардар.

Strymon, Струма.

Aestreus, Струмица.

Nestus, Места.

Hebrus, Марица.

Mathis, Мата у Арванији.

Genusus, Шкумба.

Apsus, Семена.

Aous, Војуца, и т. д.

Од планина чувене су ове:

Haemus, *Ιμοσ*, Балкан.

Scardus, Шара.

Scomius, Витош.

---

[1] У нашим споменицима ја сам нашао, да су га Истром звали још од повише Искре. У правилу св. Ромила стоји **славнѣиши градъ Бдинь иже къ истрꙋ лежещїи.** Гласник, VIII, стр. 253. Према томе може се узети, да се Дунавом зове до Ђердапа, а одатле Истром.

Orbelus, *Ορβιλον*, Рило. Види се, да се и данас зове као пре. Јер од *Ορβιλον* са изостатком *О* у почетку и *β* у средини, остало је Рило. А ја још мислим, да је то она планина у народним песмама, у којој је заспао Краљевић Марко; јер Урвина и *Ορβιλον* врло су сродног звука. То се може веровати још тим пре, што је на најисточнијем изданку те планине, онај важни прелаз из Тракије у Дарданију, или из Марице у изворну Искру, одакле после у Мораву, куда је вазда водио најглавнији пут из Европе у Азију. Па тај прелаз зове се данас Маркова врата, а за римска времена звао се Porta Trajani.

Осим ових планина још је јако чувена

Pangeus, *Παγγεωσ*, где бијаху прослављени златокопи[1], и пређе се звала Крушница[2], а данас Пирнари, или Пилавтепе. Она је уз море измеђ Струме и Месте.

Сада долазимо на главни наш рад, истраживање поглавито путова и мѣста, која се у хисторији спомињу.

13.

Да не говорим о ствари, о којој многи читаоци знају, а неби много користи донела, ми ћемо просто казати, да имаде тако званих таблица још од старина у књижевности сачуваних, где су поређана места на некоме путу, и поред свакога стоји број римских миља[3], колико је доње место удаљено од горњег. Овим су се таблицама у старо време служили место карата, и међу њима је најчувенија Пајтингерска, тако названа по изнашаоцу њеном.

---

[1] Који су Филипу Македонском носили дохотка 1000 таланата на годину, или преко 7000 динара дневно. Види Geographie der Griechen und Römer, VII, 233.

[2] Weiss, Generalkarte der europäischen Türkey. 1828.

[3] Једна римска миља имала је 1482 метра, а грчка стадија 185 метара. Пет римских миља износиле су једну немачку; а у један сахат хода иду три римске миље.

Ми ћемо почети од Београда, и поређаћемо пруге оним редом, како се једна из друге најбоље могу разумети. За сада још држаћемо се више оних пруга, које су за нас понајважније.

И тако

14.

Singidunum	
Tricornium	XIII
Mons aureus	XII
Margus	XIV
Viminacium	X

SINGIDVNVM.

Да је ово **Београд** нетреба никаква доказивања. У Птоломеа пише *Σιγινδουνον* а у Прокопија *Σιγγιδονων*. Itinerarium Antonini пише га Singidunum, IV ab Tauruno. (Земун).[1]

TRICORNIVM XIII.

Птоломео *Τρικόρνιον*. Катанчић мисли да је то Гроцка, а Мелер[2] чак Голубац! Кад се узме у шестар 13 римских миља, онда управ излази **Ритопек**. А на Ритопек и водио је стари пут. Ја још мислим, да се Tricornium зове с тога, што кад се иде Дунавом, ви видите на обали код Ритопека три врха тако лепа и правилна, као да их је човек онде понамештао. Манерт добро мисли, да је Ритопек, и вели, да је ту била поштанска штација (mutatio)[3]. За Tricornium зна и Птоломије и Itinerarium hierosolymi и tabula

[1] Orbis antiquus ex tabula itineraria quae Theodosii imp. et Peutingeri audit ad systema Geographiae redactus et commentaris illusstratus opera Petri Katancsich. Budae 1824. Писано је пре 1803.

[2] Abriss der alten Geographie, von Dr. J. H. Möller.

[3] Mannert Geographie der Griechen und Römer, VII, 76.

Peutingeriana бележе га као варошицу, а itinerarium Antonini мимоилази га.[1]

Но у путописима старим[2] налази се још и овако:

Singidunum
Mutatio ad sextum VI
Mutatio Tricornia castra VI;

према овоме

SEXTVS

неће ништа друго бити, него превој пута лево од малог Мокрог луга где је сад механа емеклук, јер по мери тако се подудара. Што пак Катанчић мисли, да је Sextus Жрнов, који Веранције спомиње и пише Xarnovo, и на чијем је месту за време Јустинијана, по казивању прокопијеву, подигнут *Οκταβον*, јер од Београда је удаљен 8 миља, — то неће бити погођено, јер је Жрнов на другој страни, т. ј. данашње развале на Авали, о којима ћемо доцније говорити.

Ami Boué[3] мисли, да је Tricornium данашња Гроцка.

14.

MONS AVREVS.

Itinerarium Antonini пише XXIIII ab Singiduno. Птоломије га незна, а Евтроније вели,[4] да ту заиста има брдо, које је цар Проб засадио лозом, исто као и брда Almus (Фрушку). Но Mons aureus није само брдо; itinerarium hierosolimi зове га civitas. Манерт мисли, да ће то место бити негде на југоисток од Гроцке; а Катанчић вели

---

1 Mannert, Geographie der Griechen und Römer.
2 Катанчић, Orbis antiquus I, 344.
3 La Turquie II, 389.
4 Geographie der Griechen und Römer VII.

да је Смедерево. Ја мерим од Београда преко Ритопека, дакле старим путем, 24 римске миље, и та мера пада ми близу утока удовичке речице у Дунав. На тој речици има „орашачка механа,“ а изнад ње је платов, одакле почиње брђанска греда на исток к Смедереву, које је одавде непуна 2 часа удаљено. Онде, где речица стрмо и ломно силази са платова к Дунаву, могу се наћи неке мале развале, које се карактеришу као римске. И има људи, који су налазили ту римских новаца. На платову пак, па мало к истоку, има доста трагова од неке вароши, и цело то место зове се **Југово**. Ја држим, да је ту био Mons aureus. Јер и лоза смедеревска, која је толико чувена, она се налази на тој греди више Смедерева па к Југову. Чини ми се, да сам још као ђаком а и кашње слушао од неких људи, да ту греду и зову „златна греда,“ а ово би био прост превод од mons aureus.

15.

MARGVS.

Itin. hieros. зове га civitas и меће га на ушће Мораве од Mons aureus 15, а tab. peut. и itin. ant. 14 миља.

Кад одмерите од Југова, ил удовичке речице 14 миља (преко 20½ километра), онда заиста долазите на ушће Мораве, и налазите развалине града **Кулича**. Те развалине нису средњевековне, него римске, и представљају римски Castrum. Notitia imperii[1] кажу, да је ту било пристаниште малене дунавске флотиле римске, а на другој обали римски опкопи под именом Contra margum, или Castra Augusto Flaviensia. Priscus[2] у 5 веку, вели да су се ти опкопи

[1] Mannert, Geographie der Grichen und Römer VII, 77.
[2] Ibid.

звали Konstantia. Ја би рекао, да због речи contra — ти опкопи беху на другој обали Дунаћа, дакле данашњи Ковин, где почињу, па до Алибунара држе римски шанчеви, који се и сада распознају; а Konstantia беше варошица на другој обали Мораве код Дубравице. Јер на сва та три места има римских остатака. Исти Прискус прича, да је ту код Маргуса цар Дукљанин победио поглавицу тудешњег народа, кога именоваху Carinus,[1] и кога је његова властита војска изневерила. Тај Priscus још зове Маргус местом мисијске Илирије.[2]

У неких[3] је Margus чак Пожаревац!

Hodaeporicon (itinerarium) antonini бележи још овако:

Ab Aureo monte, Vinceja VI, Margo VIII. други још јасније Mutatio Vingejo VI Civitas Margo IX.

Ова Vinceja или Vingejum није ништа друго, него виногради изнад Смедерева, који су заиста од Југова VI миља т. ј. 2 часа. Ту је свакојако могла бити штација, као што се каже.

И Ami Boué[4] добро узима, да је Vinceja Смедерево.

16.

VIMINACIVM.

Важна и велика варош 10 миља од Мораве, (Margus). Птоломео пише *Οὐϊμινάκιον*, а Теофилакто ***Βιμινάκιον***, Приско ***Βημηνάκιον***. То је било на ушћу Млаве код данашњег села Костоца. И мера се од Мораве добро нодудара. У левом кључу Млаве на узвишеном, и к Дунаву

---

[1] Ћирилицом било би написано Царин(ус) = Цар?
[2] Катанчић, Orbus antiquns I, 344.
[3] Abriss der alten Geographie von Möller.
[4] La Turquie II, 389.

доста стрмом брду, виде се и данас големи остатци од римског града, у коме по речма Птоломеовим становаше штаб целог једног легијона (6000), који се чешће мењао, те је некад боравио ту 4, некад 7, а и други легијони. На десној пак обали Млаве и Дунава простртa је била велика варош, која је изнајпре била Minicipium, а за тим почаствована називом римске колоније.[1] И данас се туда, а нарочито у отару села Дрмна, где је било варошко гробље, налазе многи споменици богате и велике вароши, и сви они саркофази и оне велике, и ако не уметничке, ал опет интересантне статуве од тврда камена што су у дворишту музејском, донесени су из старог Виминакијона.

Врло цењени и вредни митроносни писац руски Филарет, архијепископ Черниговски,[2] узима, да је Viminacium, или како га он пише Vimenacius реч словенска од **кымѣнаүн**, и значи место, где су биле измене у роби (од прилике данашњи ђумрук).

Село Костолац добило је име без сумње од речи Castellum (градић) а народ тамошњи вели од туда, што, приповедају, била су два брата, Коста и Костантин, па је Коста зидао Костолац, а Костантин Цариград. Ево га један Mythus ex etymo natus, каквих у нашем народу сила имаде, но који у исто време подсећа па можда и доказује, да је ту близу бар Constantia, и да је с ове стране Дунава Види члан 15.

---

[1] Колоније биле су насељене већином од Римљана, по свој прилици ислуженим војницима; а Муниципије беху места са земаљским становницима. Колоније нису стајале под влашћу областног старешине, него управ под Римом, а Муниципије управљале се по домаћем свом начину. Кашње су се многе Муниципије звале колонијама из почасти, а са правом, да се односе управо к Риму, у коме су имале своје представнике.

[2] Свјатије јужних Славјан. II, стр. 262, примедба аа.

Кад је Атила, као „бич божји“ јурнуо у ове крајеве, он је Виминакијон сав поплено, попалио, и порушио; па га је Јустинијан и опет подигао, како прича Прокопије,[1] савременик Јустинијанов.

У кашња времена овај се важан град звао Браничевац,[2] или Браничево,[3] који се назив задржао на европскима картама на томе месту и онда, кад је већ од њега једва траг остао. Но, наравно, Срби нису карте писали, а туђини тешко изговарају и погађају наше речи, па је изишло, да је на више места написано Бренинколац. Под овим га именом знаде и Катанчић. У нашим летописима Браничево.[4]

Viminacium је био важан расток путова. Од њега су водила три главна пута: један преко Дунава у Дакију, један низ Дунав у доњу Мисију, а трећи к југу на Ниш за Тракију.

17.

Пут преко Дунава водио овако:

Viminacium	
Lederata	X
Arcidava	XXIV

LEDERATA

Из Виминакијона водио пут ка прелазу преко Дунава у 10 миља удаљену и утврђену варошицу Ледерату. У Not. imp. пише Laedenata и вели се, да у њој становаше

[1] Geographie der Grichen und Römer.
[2] Weiss, General Karte der europäischen Türkay. 1828.
[3] Branitzewo in Spruner's Atlas zur Geschichte der Staaten Europas.
[4] Гласник V, 37.

једно одељење коњичких стрелаца.[1] Прокопије зове је *Λιτερατὰ* и вели, да се она и *Λεδεράτα* каже, па додаје, да је Јустинијан од ње начинио јак град (castellum).[2] Пошто је овде био прелаз за у Дакију, то Манерт мисли, да је Lederata код Рама.[3] Исто тако мисли и D'Anville.[4] Катанчић мисли да је данашња Нова Паланка.[5] Ami Boué држи[6] да је Lederata данашње село Бискупље, што је 2 часа ниже Рама. Ја бих рекао, да је сами **Рам**, јер ту и данас има римских развалина,[7] које су после многога рушења и Турци оправљали и чували, јер ту одмах (на Базјашу) бијаше онај важни прелаз преко Дунава у Банат, који и данас врло јако ради. Прелаз је око пола часа ниже Рама; а у tab. Peuting. стоји,[8] да је прелаз XII миља испод Ледерате. Ја мислим, да је ту учињена погрешка код преписивача, те је место II написао XII. Ово X ваља дакле изоставити, јер од Рама до базјашког прелаза има само 2 римске миље.

Да је римски прелаз преко Дунава заиста морао бити ту код Рама, може се веровати и отуда, што одмах на оној страни почиње други појас римских опкопа, који трају чак до Арада близу, и који браните Дакију римску од Паноније.

Но овде има једна незгода, коју је врло тешко уклонити. Рȁм је заиста римско место, и има у њему рим-

---

[1] Mannert VII, 79.
[2] Катанчић I, 371.
[3] Mannert VII 79.
[4] Катанчић I, 371.
[5] Ibid.
[6] La Turquie II 389.
[7] Осим развалина, које нису мале, но облик неможе да им се распозна с тога, што је на њима у кашњим вековима поново зидано и презиђавано, — ви у Раму ретко ће те наћи по старију кућу, која није патосана римским цигљама.
[8] Mannert VII, 79.

ских развалина, — то се неможе одреЂи. А и од Виминакијона удаљен је X миља, дакле управ колико таблица каже. И то се неможе порећи. Ал у кодексу Јустинијанову (Novella XI) стоји, да је с оне стране Дунава, јер — одређујући опсег архиепископије „прве Јустинијане“ — вели: Quum igitur in presenti ... ita nostra respublica aucta est ut utraque ripa Danubii jam nostris civitatibus frequentatus, et tam Viminacium, quam Recidua (исто што и Arcidava) et Literata, **quae trans Danubium sunt,** nostrae iterum ditioni subjectae sint. — Због тога, што је Рам сасвим у страни и од пута Viminacium — Pincum, и од пута Viminacium — Cuppae — готово би се смело мислити, да писар кодекса, незнајући топографију тако удаљеног краја царевине, написао је Literatu уз Reciduu место уз Viminacium. Ово се може у толико пре помислити, што се вели, да је код Lederate прелаз (разуме се за тамо) дакле је Lederata одовуд. А ако узмемо, да је текст кодекса правилан, онда је Literata у „старој Паланци“ с оне стране Дунава, а Рам мож да кашње постао!

ARCIDAVA или RECIDVA

По мери, XXIV миље, од Дунава, дакле Вршац.

18.

Други је пут из Виминакијона водио низ Дунав.

Viminacium
Cuppae XXIV
Novae XII
Taliata XXIV

CVPPAE XXIV

Од Виминакијона кад се повуче право ка Голупцу, онда износи управ 24 р. м. Према томе, а још и зато, што у Голупцу заиста има римских развалина, где се на-

ходе и данашњег дана многе римске ствари, као прстење, камење и т. д. — Cuppae су заиста Голубац Notitia imperii наводи га као гарнизон једног вода далматинских коњика.[1] Кад га је Атила у својој навали порушио, Јустинијан је и њега, као све поред Дунава, подигао изнова.[2] Манерт мисли, да је код села Пожежене, а Марсиљи држи да је Градиште. Прокопије пише га *Κόυπουσ* и вели, да је Јустинијан обновио „три градића на овој обали Дунава *Πικνουσ τε και Κουπουσ και Νοβασ.*“[3] Данвиљ такође мисли да је Голубац.

NOVAE XII.

Омањи градић 12 миља од Cuppae. Манерт мисли то да је Голубац,[4] а Hasius[5] држи да је Добра или Бољетин. По мери излази, да су Novae морале бити негде око Добре. Ја нисам био на тој обали[6] и немогу поуздано одредити место томе градићу,[7] који D'Anville мимоилази.

TALIATA XXIV.

По tab. peuting. била је Taliata 24 миље од Novae, или 36 од Cuppae. Кад се одмери шестаром та даљина

[1] Mannert VII, 79.

[2] Procop. de Aedif. IV. у Манерту.

[3] Катанчић I, 345.

[4] Mannert VII, 80.

[5] Кат. I, 345.

[6] Тај простор од Голупца до Гребена, и између Дунава и Пека, спада у најнепознатије крајеве данашње Србије. Густом шумом обрасла брда, и сеновите јаруге и долинице, што их ту мора бити, и сад су боровиштем медведа, а до скора је било и дивљих свиња.

[7] Ал кашње добијем ја књижницу од Болесног: Die Donaukatarakte, и у њој пише: „У околини српског села Добре, има некојих археолошких вредности. Близу села има развале од римског кастела са 8' дебелим зидовима на рогљевима, но које су мештани скоро порушили и себи цркву назидали. На 100 хвати од Дунава нађен је и један римски намешник (Votivstein)“ Стр. 29.

на карти, коју ја при себи имам, и у којој је Дунав узет из најновије ђенералштабне карте аустријске, дакле има изгледа, да је добра, — онда мера пада измеђ Д. Милановца и Шашке (поречке) реке. Баш на томе месту ја сам и нашао год. 1863 римски castellum, о коме до тада нити ја нити је други ко знао да постоји. Уз њега нашао сам и један редут из немачког рата са Турцима, а то место људи тамошњи зову „Црквиште.“ По свему томе види се, да је не само ту била Taliata, него да је и кашње ту била варош.[1] Још кад загледамо обалу дунавску од Голупца до Текије, и видимо, да нигде нема места за варошицу, осим ту једино, а међутим за Талиату и пише, да је била civitas,[2] онда неможе бити никакве двоумице, да је на томе месту заиста била Taliata.

Кад је Дакија с оне стране Дунава припадала Римљанима, онда је овде био важан прелаз и на оној страни Дунава био је у стену урезан пут, који је водио у Tierny. Од тога пута има и данас остатака, и гроф Зичи обновио га пре неколико година.[3]

---

[1] Ја мислим да је на томе месту била и за српско време варош, која се по свој прилици звала Рибница, како сам ја налазио на старим картама туда негде на Дунаву. Реч Пореч, односи се на долину реке Шашке од Милошеве Куле до Дунава. Па кад су Турци Србију сасвим заузели, онда су људи избегли на острово, одакле се за време кнеза Милоша опет иселе, но на лоше место — доњи Милановац.

[2] На tab. peut. стоји поред Taliate написана кућица што је по ондашњем начину картографског цртања, значило варошицу Због тога, што је била варошица и Птоломије напомиње је

[3] Овај патриота маџарски издао је тада за тај пут преко 300.000 форината.

Но било је римског пута усеченог у стену и на десној обали Дунава који је везивао Novae и Taliata. Близу данашњег села Бољетина има у стени уписано ко га је почео и ко градио. Напис гласи:

TI CAESARE AUG. I.
AUGUSTO IMPERATORE
PONT. MAX. TR. POT. XXXV
LEC IV SCYT LEC V MACED.

D'Anville мисли, да је око села Голубиња, што је ниже ушћа Шашке, а на Дунавском брегу. У Киперта[1] добро стоји, само би се могло (због мале размере) мислити а можда он и мисли, на утоку Шашке. Ал није; на ушћу Шашке, истина има и на десној и на левој обали по кула разорена, но то није Taliata, јер ту и нема места за civitas.

20.

Измеђ Виминакијона и Купе по Плинију и Not. imp. налазио се

PINCVM.

Од Виминакијона XIII миља удаљен. Notitia imp. пише га тако, Прокопије *Πιxνουσ*, а Плиније Punicum. На новцу Хадријановом стоји pincensia.[2] — По мери излази, да је Градиште, на ушћу реке **Пека**, где заиста и данас има римских развалина. У notic. imp. вели се, да је и ту становало једно одељење далматинских коњика. Катанчић добро вели, да је Градиште а tab. peut. и Манерт и непомињу га. Дакле и по мери (XIII миља од Виминакијона). и по звуку (Pincum=Пек), и по реду, којим га спомиње Прокопије (*Πιxνουσ*, *xαι Κουπουσ*, *xαι Νοβασ*), са свим се подудара са Градиштем.

21.

Од Виминакијона, кашњег Браничевца, водио је трећи пут на југ. На њему бијаху по tab. Penting. ова места:

Viminacium	
Municipium	XVIII
Idimus	XXVII
Horreum Margi	XVI

---

[1] Atlas, antiquus. 1863.

[2] Катанчић I, 345.

Praesidium	XVII
Pompei	XV
Naissus	XXIV

MVNICIPIVM XVIII

Бијаше прво преноћиште (mansio). Манерт га меће на мени непознато село Зибет.[1] а Катанчић у отар села Дубравице.[2] По Burdigalensis-у (из Катанчића) била је једна mutatio od nonum ·IX mansio municipio IX. Према овоме Марсиљи[3] држи, да је она прва штација од 9 миља била данашњи Пожаревац, а другу, као преноћиште, до које опет бијаше 9 миља, неспомиње.

Ја држим да је овај пут морао ићи изнајпре Млавом, па доцније тек прешао на косу која дели Млаву од Мораве. Према томе Mutatio од nonum. морала је бити око села Трњана, а Municipium по мери је управ при ушћу Витовнице у Млаву. На томе месту ја сам гледао развалине, од римског castella, које мештани зову „Градац,“ но које сад ваљда већ нема, јер су сељаци године 1870 по дозволи ил упуту окружног начелника рушили, и камен носили за насипање пута. Тај „градац“ дели сада предео Стига од „Млаве“ и има такав положај какав су Римљани вазда умели да изберу.

Он се находи на свршетку платовасте косе, која дели Витовницу од Обрешког потока, и биће по часа удаљен од Млаве. Уза саму Млаву пак а на десној обали и Млаве и Витовнице има село „Калиште.“ Многи мисле, да је тај назив од кâла (блата); но није. То је турска реч са српским наставком и хоће да каже Градиште, исто што и

---

[1] VII, 92.
[2] I, 349.
[3] Marsełius, Danubius.

Градац. Калиште је као што рекох, по часа од Градца на запад; а по часа од Градца на исток има опет развале код села Куле;[1] па по часа на север од Куле има опет развале код Божевца — све на окрајцима дивног таласастог платова, који се тихо спушта са широке косе, што је измеђ Млаве и Пека. Само то већ показује, колико се то место некада ценило, и — Municipium је морао бити овећа и важнија варош.

22.

I D I M V S.

Од Муниципијума 27 миља римских Манерт[2] узимајући, да је пут морао ићи поред Мораве,[3] говори, да је то село Војска; D'Anville напротив село (непознато ми) Mascani, а Катанчић Лапово, на левој обали Мораве.[4]

Ја се држим другог пута. Пошто ми је Municipium на ушћу Витовнице, то је пут имао пребродити Млаву одмах више тога ушћа и прећи на леви јој брег. Или, могао је пут ићи десном обалом све до према ушћу Чокордина, па ту прећи Млаву. У оба случаја пут је пролазио мимо Кочетина села с источне му стране, и ту се хватао косе, која дели Чокордин од Бусура. На тој коси ја сам и налазио трагове старог пута, који се ту зове Карађорђев пут, јер причају, да је он туда возио топове

---

[1] Реч „кула" није нова, па дакле неће бити турска. Јер године 1382 дакле 7 година пре косовске битке, неки Доротеј зида цркву у Дренчи и прилаже јој измеђ других села још и **„ѵ Браничевѵ на рѣцѣ Вителиницє село Дражлиє, тргь Кѹла, село Кобилє"** и т. д. из чега се види да је та „кула" из ранијег а не четрнајестог века. Види Гласник XXIV стр. 265.

[2] Geographie VII, 92.

[3] Непознавајући земљиште, — јер је ту терен такав, да пута нити је када било, нити га икад може бити.

[4] Orbis antiquus I 349.

од Пожаревца за Ћуприју. Пут је ишао више Добрња и Буровца и мимо Седлара силазио у долину Ресаве те на Медвеђу. Кад узмете у шестар 27 р. миља (40 километара) онда вам управо, почев од ушћа Витовнице, мера пада на **Медвеђу**. То је Idimus. Ја сам у Медвеђи налазио римских новаца, и других ствари, а и данас има трага од чврстог римског друма, титром више од метра насутог. У једном римском гробу нашао сам (1870) од месинга бисту, ваљда неког домаћег Бога.

23

По Данвиљу, а и у Катанчићу iter burdigalense, има измеђ Муниципијума и Идима место под именом

JOVIS PAGVS

Данвиљ га узима код села Милошевца на левој обали Мораве ниже утока Јасенице. Iter Burdigalense назива га mutatio Jovis pago, од муниципијума X миља удаљена. Кад се од ушћа Витовнице одмери X миља, онда мера пада на кључ Чокординске реке, у коме је сад село Кочетин. Ово место ваља познавати из ближе. Кад се иде уз Млаву, па се дође према утоку реке Чокордина, ви на један пут видите пред собом не пространо, ал над долином доста издигнуто право у реку осечено брдо, које изгледа као какав стуб у долини, знатно виши од падина околних. Поглед је на њ врло импозантан, и село на његову темену, могли су Римљани с правом назвати јупитеровим. У Медовића карти округа пожаревачког назначене развалине на томе месту могу лако бити римске, а могу и средњевековне, јер је положај за најближу околину и господски и хајдучки. — Мимо тога места заиста је и пролазио онај пут, о коме мало пре спомињах, и који је свакојако римски.

24.

Манерт наводи, да и Hierocles, и Notitia imperii и Procopius, спомињу, да је у унутрашњости негде била знатнија варош

GRATIANA

о којој се незна местимице где је била, јер не беше на каквом главном друму.[1]

Ми смо видели, да римски пут из Виминакијона у Ниш пошто изиђе из Муниципија, он оставља долину Млаве, и хвата се дугачке а равне греде, која одваја Млаву од Мораве. Ал треба знати, да даље уз Млаву има још предела, који су морали и за Римљане бити важни, јер су одвећ родни и питоми, а и природан су део досадањег земљишта. Римљани су дакле морали имати и даље уз Млаву својих колонија и штација.

Према овоме морао се ту при прелазу Млаве за Ниш, одвајати један пут и уз Млаву, те водити у оно место, које је господарило пределу врло родном и питомом, и који се данас зове богата „Млава“, и хвата од ушћа Витовнице до браничевског ждрела, дакле се находи измеђ Стига и Хомоља.

Кад сам ја године 1870 био у томе крају, ја сам нарочито распитивао, има ли туда у околини да се налазе стари новци или друге ствари, и има ли каквих развалина. Пошто чујем да има, и видим неколико римских новаца, туда нађених, ја похитам тамо, где ми казаше да има „шанац.“ Близу утока реке Бусура у Млаву, при излазу Бусура из његове у Млавску долину, угледам ја травом обрасли, око 200 корака у квадрату, римски Castrum.

---

[1] Mannert VII 93.

Моје се дакле нагађање обистинило, и ја имам основа веровати, да је ту била Gratiana.

25.

По tab. peuting од Idimus-а стизало се после XVI миља у

HORREVM MARGI.

У Itim hieros. погрешно пише Oromagus, а код Хијерокла *Ορδεμαρχοσ*. Птоломео спомиње је просто *Ορρια*. Ту је била варошица, чим је Птоломео спомиње, и неможе ништа друго бити, но данашња Ћуприја, пошто и мера стасава на њу, и пут излази ту.

Но Катанчић[1], ослањајући се на Мирсњија јако је погрешио, пошто је узео, да је Horea Јагодина: est urbs Jagodna, ripa Moravae dextra. И сâм вели, да на картама стоји на томе месту Морава хисар, а Jagodina на другој страни реке; ал вели nobis potior est *αὐτόπτων* fides.

Она је, по itin. hieros. била последње место, које је припадало горњој Мисији, јер даља места на овом путу већ се броје у Dacia mediterranea.

26.

Од Horeum Margi ишао је пут даље у

PRÆSIDIVM,

који је био XVII миља удаљен.

По Катанчићу Велзерије пише Presidium Dasmum, а iter birdigalense mutatio Sarmatorum; od Horreum Margi XII, — finis Mysiae et Daciae.

---

[1] Obis antiquus I, 350.

Манерт узима, да је данашње село Ра́жње, Ami Bone[1] Параћин, а Катанчић за mutatio sarmatorum вели Параћин. Обоје је погрешно. Ражње је новијег постанка, јер не само да ту нема никојих остатака, који би сведочили, да је ту од старина штогод могло бити, него је и земљиште ражњево такво, да никакво побоље насеље и неможе бити, јер се находи на безводним плећима брђанскима.

И у Параћину нема никаквих старинских остатака.

Па ни мера од XVII миља, кад се узме од Horeum Margi непада ни на Параћин ни на Ражње. Од Ћуприје до Параћина има тек VI миља, а до Ражња XXIII. Означена пак мера од XVII миља пада на реку Крћеву, онде где је сада **Јовановац.** Ја сам године 1871 био у тима крајевима, па тражећи Presidium нашао сам ту код Јовановца заиста римски castrum[2] на левој обали Крћеве, а одмах испод садашње поште. Шта више при излазу Крћеве из своје у моравску долину, има на левој страни реке узвишено конусно брдо, на темену чијем има такође развалина, но које ми изгледају средњевековне. Из овога се може видети, да је то место важно не само за Римљане, него и потоњим, мање способним људима. Ја сам дакле тврдо убеђен, да је Presidium ту.

27.

Следеће место било је

POMPEI.

Тако у itin. Antonini; у itin hieros. стоји Ipompei, што је свакојако погрешно. У tab. peuting. пише Praesi-

---

[1] La Turqie II 389.

[2] Напомињем, да Praesidium значи посаду или гарнизон, или шанац (Collocare armatores in praesidiis), или један одред војске, да нешто брани, на прилику мост, или прелаз. Види Kirschii Cornu Copiae linguae latinae Lipsiae 1774.

dium Pompei, што би према Praesidium Dasmum могло и да постоји. Од Horreum Margi беше удаљено XXXII миље, што ће чинити од Praesidiuma XV.

И Манерто[1] и Катанчић[2] по Данвиљу узимају, да је то данашњи Алексинац; још Катанчић додаје, forsan ab Alexio Comneno locus est nuncupatus — можда по Алексију Комнину тако прозвато! Ami Boué[3] вели, да је Рâжње[4].

Кад се узме у шестар XV миља од Јовановца, или XXXII од Ћуприје, или најпосле XXIV од Ниша, онда мера не пада на Алексинац који је за 6 миља јужније од места, где је Помпеја морала бити. Осим тога Алексинац није насељен на таквом месту, које би одговарало практичности и увиђавности римској, нити око њега има икаквих остатака, који би сведочили да је ту боравио некада питомо васпитан и естетички образован Римљанин. Алексинац је био до скоро незнатно сеоце, које, по моме нахођењу није ни на друму римском. И њега није подигло то, што је он бајаги на природно важном месту, него што је иза њега ударен плот (политичка граница према Нишу), што је постао главом округа, и што је ту смештен трг и администрација целога тога краја.

Помпеја је била дакле на другом месту.

Године 1871, кад сам у том крају био, ја сам нарочито предузео, да истражим ту Помпеју. Мене је ова стара римска варош у толико више интересовала, што сам доста времена слатко провео у студији (из књига) неаполске

---

[1] Geograpie VII, 93.
[2] Orbis antiquus I. 350.
[3] La Turquie, II 389.
[4] Ја свуда говорим Рâжње, а не Ра́жањ, као што су га узели они, који непазе на оваке ствари. У околини зову га мештани Рâжње, и долази отуда, што се ту некад сејало много р â ж и. Ра́жањ пак прозвали га они, који тешко умеју да погоде први надеж од другога.

— италијанске — Помпеје, коју је Везув претрпао, па је ево више од 100 година (од 1748) откопавају. Путујући туда дођем на једно место, које ми се учини, да је тако згодно по нарави и укусу римском да су Римљани морали овуда негде настанити се, само ако су у овај крај долазили. Распитујући о развалинама доста ми жао бијаше, што добих одговор, да нема. Док један сељак рече ми, да ту код Нерића хана, где се Београдски пут за Алексинац одваја и за Бању, има у долини у њивама, где сељаци ваде неке темеље да себи штошта зидају. Ја полетим тамо, и — на моју велику радост видим да су то темељи од римских кућа. Моја је радост била праведна, јер је била двострука. Ја не само да сам ту нашао оно, што сам тражио, него сам наишао први пут на зидове некадашњег грађанског живота. Све развалине, које сам досад по Србији видео римске, бијаху остатци од војничких станова, — као сведоци освојења и подјармљења; овде први пут видех мирни atrium и triclinium римског грађанина

Неимајући времена ни средстава, нисам могао сâм штогод откопавати, те да бар снимим потпун основ какве куће; као што сам желео био.

Pompei наша дакле била је ту код механе на путу из Делиграда у Алексинац, која се механа зове Нерића хан.

Каниц[1] узима, да је Pompei била код данашњег села Краљева, јер вели да је он ту нашао развалине од џамија и других зграда, а варошки му (алексиначки) инжењер казао, да се при копању друма ту налазило римских цигаља.[2]

По моме мишљењу, ту је код Краљева био римљанима мост преко реке Моравице; ал варош Pompei није била ни

[1] Reise in Südserbien unp Nord Bulgurien, Wien, 1868 стр. 36.
[2] Ibid. стр. 33.

по мери, која је у таблици забележена, ни по месту, какво су Римљани тражили, а ни по томе што се у мојој Помпеји (код Нерића хана) укрштао с тим Нишким путем и други, који је из Топлице (од Прокопа и Куршумља) низ Пешчаницу стизао у Помпеју, а одавде после настављао к Ртњу.

Римске дакле цигле, које је „инжењер“ видео, а Каниц од њега чуо, да су се код Краљева нашле, биле су од моста и од каквог летњиковца близу моста.

Ал Каниц још вели, да је ту била „знатна“ варош, јер је нашао развале од џамија и других зграда.

Ја то верујем.

Pompei се спомиње само за времена римска (пре деобе царевине). После Аталине олује ми неналазимо Помпеје. Многа места, па и Помпеја, лежала су у развалама; и царевина римска, нарочито под царем Управдом (Justinianus) оправљала, подизала, и утврђивала је иза тог нарочито она места, која су имала да буду држави и земљи као одбрана, као тврђаве. При овомe Pompei није била обновљена.

Ал је у том крају и опет било народа, који је ту живео, земљу радио, и имао потребе за пијацу. Ова је пијаца и постала; јер ми на картама за средњи век[1] (прву му половину) налазимо место (варош) Mila reka, што ће по свој прилици правије бити Мала река. Ал, ова варош небеше подигнута на развалама Помпеје, на равници и чистини; него ближе мосту, па и ближе плапини, у коју ће становници склонити се, ако им још која атилска олуја дође.

Ова варош Мала река (тако се могла Моравица звати за разлику од велике Мораве) трајала је бар са таквим именом само до XII века, јер је после више нечујемо. Кад је Немања овим крајем завладао, могло се то место прозвати „Краљево“, јер се ово налази у домашају „Ушне и

[1] Spruner Möller Kiepert и др.

Загрлатне“, које је Немања у првим својим војнама својој држави приновио.

28.

Од Помпеје после XXIV миље пута стизало се у

NAISSVS.

Њега су различни писци различно и писали. Поред Naissus налази се и Naissum од *Ναΐσσον*, и Nesus од *Νέσοσ*. Стефан Византинац пише га *Ναΐσσὸσ* додавајући, да је то „место и постојбина цара Константина[1] а Никета *Νισον* и Халкокондилас *Νήσιον*. То је свакон познати **Ниш**. И њега је Атила порушио, па га је по сведоџби Прокопијевој Јустинијан изнова подигао.[2]

29.

Но у Катанчићу по Velserii има измеђ Помпеје и Ниша, од Помпеје XII миља удаљен

GRANIRIANIS,

о коме Катанчић[3] мисли, да је то (мени непознато) место Ratzana.

Ако је римски пут ишао садањим путем у Ниш, онда би по мери Granirianis морао бити негде око села Катуна. Ал ја држим, да је пут из Помпеје прелазио Моравицу негде измеђ села Краљева и Вакупа, па се хватао косе те излазио на Катунску („стару“) реку добар сат више данашњег друма нишког, и затим долазио у отар села Добрујевца.

---

[1] *Ναΐσσοσ, πόλισ Θράκησ, κτίσμα καὶ πατρὶσ Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέωσ.* У Катанчићу Orbis antiquus I, 351.

[2] Mannert VII, 94.

[3] Orbis antiquus I, 350.

Од Помпеје до тога места има управ XII миља. На узвишеној и лепој тераси иза тога села, а што је на левој обали те реке, ја држим да је морао бити Granirianis Одавде до Ниша има опет XII миља, и на тој средокраћи одвајао се пут и у римско, и у турско време за на север те преко Озрена мимо Бање (алекс.) и покрај Ртња ишло се у кривовирски Тимок. Овај пут ја сам такође открио тек 1871 и продужио га све до Гамзиграда. Без овога пута Гамзиград се није разумевао, — за шта је ту.

30.

Од Ниша воде, по нађеним итинерарима, три пута: један на Средац, као столицу Дакије средоземске (mediterraneae), други на Дунав у Ratiarie, столицу Дакије прибрежне (ripensis), а трећи преко Дарданије у Лешје (Lissus). Ми ћемо разгледати сви три: ал најпре да се повратимо на Дунав, где смо били стали.

31.

Ми смо низ Дунав идући дошли до Taliatae. Даље имамо

Taliata	Taliata
Tierna XX	Egeta XXI

Дакле од Taliatae има два пута. Један је дуг XX миља и води у Tiernu, а други је XXI миљу и води у Egetu.

Ми смо у члану 19 споменули, да је код Taliatae био прелаз преко Дунава, и да је левом страном Дунава водио пут даље низ воду. Овим се дакле путом ишло у Tiernu, јер мера пада од прилике при утоку реке Черне у Дунав. Па пошто се река и онда звала Tierna, а данас Черна, то се види да до данас име није изменила. Према овоме Tierna није ништа друго него данашња нова О р ш а в а.

Да је у данашњој Оршави била римска варош, сведоче многи римски налаасци, које сам и сâм видео, као што су цигље (XIII легиона), многи саркофази, темељ од храма; а налазили се и новци, на којима се читају ова имена: Trajanus Germanicus, Antoninus pius, Gordianus, Hadrianus, Alexander Severus, Roma, Nerva, Nero, Claudius, Avrelianus и Paulus Aemilianus[1]. На темељу Castrum-a назидали су кашње Бугари град, који су доцније М џари под Арпадом од Бугарског кнеза Влада на јуриш освојили[2].

На спрам Tiernae, на јужној обали Дунава била је по казивању Прокопијеву Transtierna, то је ваљда код данашње Текије.

32.

Ми знамо, а и трагови се још познају (при опалој води), да је ниже Кладова био онај чувени Трајанов мост, као најглавнији прелаз у Дакију. Овај мост описао је био сâм његов мајстор Apollodorius Damascenus[3], по коме и Прокопије приповеда у своме делу de Aedificiis[4]. Из истог места дознајемо, да је на обема обалама дунавским било мостобрана, који су остали и кад је мост порушен био. О овоме мосту остао је спомен и у натпису, који се под именом „трајанова табла“ налази на српској страни урезан у стени, но већ много искварен:

IMP. CAESAR. DIVI. NERVAE. F.
NERVA TRAJANVS AVG. GERM.
PONTIF. MAXIMVS TRIB. POT IIII
PATER. PATRIAE COS IIII
MONTIS . . L . . HAN . . . . . BVS
SVP . . AT . . . . E . . . .

---

[1] Boleszny, Die Douau Katarakte, 59.
[2] Anonymi historia ducum Hungariae, стр. 45.
[3] Manert VII, 82.
[4] „ „ „

Вредно би било, да српска влада — као што један новији немачки књижевник[1] вели — и овај и онај други натпис учува од даљега овчарскога квара тиме, да намести тамо какву јаку гвоздену решетку.

Кад је њих Атила попалио и поробио, Јустинијан је изнова подигао, но само овај на овојзи страни, почем прекодунавска Дакија већ небеше више римска. Тамошњи мостобран, вели Прокопије, звао се Pontes, а овај обновљени на овој страни Theodora. Мисли се, да је ово име постало тада у част царице, Јустинијанове жене, а пређе се то место морало другаче звати.

Да изнађемо му старије име.

У tabula peutingeriana има назначена од Taliatae управ на исток варошица Egeta. Даљина је забележена и ту и у itin. Antonini XXI миља, с том једином разликом, што је у tab. peut. назначено још, да је ту код Egetae прелаз преко Дунава, а у itin. Anton. тога нема.

Tabula peutingeriana држи се да је из 4-ог века, те се другаче зове itinerarium Theodosii; а itin. Anton. кашњи је, дакле кад Дакија већ није била римска, те с тога тамо није ни забележен прелаз, јер га није ни било, за државну потребу.

Према Notit imp. у Egeti је становало једно одељење коњице од 13-ог легијона[2]. Птолемео (који погрешно пише *Ετητα* место *Εγητα*), који је спомињао нарочито она места, што су важила као вароши, назначава је такође, те тиме се потврђује, да је заиста варош (ил бар варошица) и била.

Па такав прелаз, као што је био тај, и мора се сматрати као важан, и они га за таквог и сматраше, јер га заштићаваше војска.

---

[1] Boleszny, Die Donau-Katarakte, стр. 56.
[2] Mannert VII, 83.

Из овога се види, да је Egeta или Egaeta (*Εγητα, Εγαιτα*) старији назив, а Theodora новији за исто место.

Ово се може да докаже и самим Прокопијем; јер он наводи од моста па до Aquae још градића, међу којима спомиње Theodoropolis а Egetae нема никакве. Дакле

EGETA = THEODORA,

то је испод Кладова, где има и сада развала под именом Костол.

Ал од Taliatae па до Egetae на tab. peut. стоји XXI миља. Кад се одмери права пруга преко планина од Доњ. Милановца до Трајанова моста, онда налазимо не XXI него XXXI.

Ја сам и о Taliati и о Egeti потпуно убеђен, а и други европски археолози и хисторици доста се слажу, да су та места добро опредељена. Једино, што о Taliati неки другаче мисле, јер — непознаваху земљиште. Дакле ми ћемо покушати, да се у томе помогнемо.

Ми врло добро знамо, да се и при писању, а камо ли при преписивању, може тако погрешити, да се место једне речи напише друга, или да се нека реч и неиспише. Ово још највише вреди при бројевима.

Овакав случај могао је бити и код преписивача ових римских итинерара, па је лако појимљиво, да је преписивач у брзини могао једно X изоставити, те је тако белешка остала XXI место XXXI[1].

33.

Пошто смо изнашли Egetu, сад ћемо лакше поћи даље. По tab. peut. и itin. Ant. имамо

---

[1] Оваким помагањем служе се, као што ћемо видети, и други археолози и историци, па неможе закраћено бити ни нама. Poterant hi et ili, cur tu non Lucilli?

Egeta	
Aquae	XVI
Dorticum	(X)XIV
Bononia	XXV
Ratiaria	XVI
Almus	XVI
Cebrus	XVIII
Augusta	XVIII
Oescus	XXXVI
Utus	XIV

AQVAE XIV.

Римски писци пишу још ad aquas, а грчки *Ἀκύσ* и *Ἀκοίνισ*. У почетку мање, доцније нарасти ово местанце до варошице, и из црквене хисторије зна се, да је ту била столица једног владике, који је био на средачком сабору[1]. Прокопије зове је *πολίχνιον*, варошица. Манерт добро узима, да је око Брзе Паланке, а Катанчић је Egetu метуо тамо, а Aqui по Марсиљију ставља негде око Тимока.

Архијепископ Филарет[2] узима, да су Aquae управо Водина, доцније Видин; но по мери неби се никако могло да усвоји. Међутим ваља знати, да Словени свој град **Водин**, неби кашње прозвали **Вдин**, а у средњем веку и Срби и Бугари тако су Видин звали.

И Ami Boué, који је 1837 путовао по овим земљама, сведочи, да код Брзе има старинских трагова[3].

---

[1] Orbis Antiquus I, 347. Mannert VII 84.
[2] Свјатије јужних Славјан II, 262, NB aa.
[3] La Turque II, 367.

34.

DORTICVM XIV.

Грчки *Δορτικὸν*, од Aquae XXIV миље удаљен по tab. Peut.; ал по itin. Anton. само X. Манерт вели, да је то из прва била знатна варош, те је као такву и Птоломије зна; но да је кашње спала, и Прокопије спомиње Дортик као опали град, који је Јустинијан обновио[1]. Марсиљије вели, да је на ушћу Тимоковом видео развалина, и мисли да су од Дортика. Катанчић мисли, да су ту биле Aquae[2].

Ја на целом простору до Тимока не налазим других знатнијих развалина, него само код села Прахова на Дунаву. Да су римске, види се и по самом зидању, а и налазе се римски новци и друге ситнице. Развалине представљају велики војнички castrum. Ја дакле поуздано држим, да је Dorticum данашње Прахово.

Ал мера се неподудара.

По tab. peut. има од Aquae XXIV.

По itin. Anton. пак само X

кад одузмете једно од другог, постаје XIV,

а у самој ствари од Aquae до Dorticum-а износи баш XIV.

Како је дакле могло бити?

Један преписивач додао је једно X (што лако може бити), а други, могао је видети и чути да је много, па је изоставио не X, т. ј. додати број, него XIV. Отуда је само могла бити толика разлика у белешкама, јер толико много неможе се бројање разликовати, него преписивање.

---

[1] Geographie der Griechen und Römer, VII, 84.

[2] Orbis antiquus I, 347.

35.

BONONIA XXV.

Незнатна варошица, у којој бијаше гарнизон једног одељења далматинских коњика. Она је постала кашње, јер у tab. peut. нема је. По сведочби Прокопијевој Јустинијан је и овде понављао Атилом порушен градић.

Но у tab. peut. стоји друго име на простору измеђ Dorticum и Ratiaria, а то је

AD MALVM,

од Дортикона исто као и Bononia XXV миља удаљено.

Кад се ова мера узме у шестар, онда од Прахова пада на Видин. Но од Прахова па до Видина и нема нигде овећих[1] римских развалина, дакле и Bononia биће на истом месту, где ad Malum. Па пошто знамо, да је Bononia из кашњега времена, а Malum из ранијег, то се даје мислити, да је Malum (што ће рећи „зло") прозвано кашње Bononia (што ће рећи „добро"). Оваквих промена у називима може се и данас наћи на више места[2].

Itin. Anton. који за Bononiu зна, погрешно назначава, да је од Dorticuma само XVII миља удаљена, јер на тој даљини нема никаквих римских остатака. Но у том итине-

---

[1] Велимо овећих, јер Прокопије на простору измеђ Docticum-а и Bononiae спомиње још пет омањих градића: Burgus altus, Gombes, Crispae Longiniana и Ponteserium. Марсиљи спомиње, да око ушћа Тимоковог има развала од два градића а Ami Boué каже, да код Брегова, што је на Тимоку а 1½ час од Дунава удаљено, такође има остатака. Како је пак Брегово управ на средокраћи од Прахова до Видина, то су можда ту биле Crispae онај средњи Прокопијев градић.

[2] На прилику: Гургусовац = Књажевац; Палеж = Обреновац; Шупељак = Јовановац; Деспотовица = Милановац: Свиње = Петровац. Исто тако према селу Дубројевац (испод Ртња) названо је друго до њега Бољевац.

рару има и друге погрешке, из које је ова потекла. Тамо стоји да је од Дортикона до Ratiariae XXXV миља, док у самој ствари има XLI, па је до Bononiae назначено XVII, а осталих XVIII стављено за даљину од Bononiae до Ratiariae.

Ја дакле поуздано узимам да је Bononia и Malum једно исто, и то Видин, и да је tab. peuting. овде поузданија.

36.

Даље нам иде

RATIARIA XVI,

коју Птоломије зове „Мисијском“ *Ρατιαρία Μυσῶν*, и узима је као столицу једног легијона војске. Itin. ant. назначава́, да је ту био легијон 14-ти, а по Notit. imperii. зна се, да је 13-ти био раздељен по целој западној половини прибрежне Дакије. Осим тога Not. imp. вели, да је ту било пристаниште дунавској флоти[1].

По Хијероклу[2] Ratiaria је била столица прибрежне Дакије, и кад ју је Атила порушио, Јустинијан је поново подигао, како сведочи сувременик Јустијанов Прокопије.[3]

По tab. peuting. Ratiaria је од Дортикона била удаљена XLI миљу, а по itin. ant. само XXXV.

Кад се од Дортикона, садањег Прахова, одмери XLI миља, онда мера пада на једно место, на коме је река и данас задржала у имену своме звук старе Ratiariae, т. ј. пада на ушће реке Арцера или Арчера и Арчара.

У tab. peut. стоји, да је Malum, о коме видесмо да је исто што и Bononia, od Ratiariae XVI миља далеко,

---

[1] Mannert VII, 85.
[2] Ibid.
[3] Ibid.

која мера потпуно се подудара са садањим Видином и Арцер Паланком, што је на ушћу реке Арцера.

Осим тога све мере даље низ Дунав врло се добро слажу, кад се за Ratiariu узме Арцер.

Са свега тога и узима се, да је Ratiaria=Арцер, или Арчар.[1] Но неки га узимљу и чак Орахово.[2]

37.

A L M V S XVI.

Прокопије га пише средњег рода *Αλμον* што би било Almum. Not. imp. каже, да је и ту било једно оделење коњице, а Прокопије приповеда, да је размакнутој варошици Јустинијан заповедио, да се стесни, те да лакше за одбрану буде.[3] По Itin. Ant. Almus је био XVIII а по tab. peut. XVI миља од Ratiariae удаљен. Ова друга мера истинитија је, јер од Арцера па до ушћа реке Лома, или Лом паланке, управ износи XVI. А да је Almus=Лом, то осим мере показује и звук.

38.

C E B R V S XVIII.

Тако прозвана варош по реци, на којој је. Птоломије зове реку Ciabrus, *Κιαβροσ*, а Дио Касије[4] *Κεβροσ*. Та се река и данас зове Чибра. Варош пак мора да је кашњега постанка, јер је Птоломије и tab. peut. непознају. По Прокопију Јустинијан је и њу из нова подигао, а по Not. imp.

---

[1] АЕ. Филарет вели, да је Ratiaria Радујевац, ваљда због Ra = Ра, иначе ничим се неможе доказати.

[2] Abriss der alten Geographie v. Möller.

[3] Mannert VII 86.

[4] У Манерту.

овде већ беше смештено једно оделење петог легијона и једно коњице. Hodoeporicon т. j. itin Anton, бележу XVIII од Лома до ушћа Чибре, где и сад стоји Чибра — паланка.

Због тога, што је овде био крај горњој Мисији, а Чибра је спадала њој, то се мора мислити, да је та римска варош била на левој обали Чибре, као и сада.

39.

AVGVSTA XVIII.

У tab. peut. тако написана, а на истом месту у Птоломија стоји Regianum. Можда је Regianum старије име, а Augusta новије за исто место. По Not. imp. овде је боравило једно оделење коњика, а Прокопије спомиње је као порушену варош, коју је Јустинијан обновио. По itin. Ant. били је од Чибре XVIII миља удаљена, а толико и има од ушћа Чибре, до ушћа реке Огуста, у чијем се имену задржао спомен те старе вароши. На томе месту, где се у близини у Дунав улива и река Скит, сада нема никаквог насеља, него место некадашње Augustae подигло се 3 сата даље низ воду Орахово.

40.

ISKVS XXXVI.

Птоломије га зове трибалским (*Οἶσκοσ Τριβαλλῶν*), а неки га пишу Oescus. У време Римљана, овде је била знатнија варош, јер је ту био штаб петог македонског легијона, и главни прелаз преко Дунава. Од Augustae довде itin. anton. бележи XXXVI a tab. peuting. XXXI миљу, и овај други број истинитији је за варош, која је била на левој обали реке Искре (*Οἶσκοσ*) при њеном ушћу у Дунав.

VTVS XIV.

на реци истог имена XIIII миља од Искре. Прокопије пише *Οὔτωπ*, и вели, да је Јустинијан из нова подигао овај „стари“ град, кад га је Атила порушио био.[1] По Not. imp. овде је становало једно оделење коњика констанцијанских.[2] Мера се добро подудара; но ми морамо још приметити, да је град Вид морао бити добра по сата на реци Виду изнад његовог ушћа више села Мокреша, где се свршава узвишена тераса према баруштинама. Иначе се мера неби подударала; но и град неможе бити испод брда па у блату!

Вид је био међа аврелијановој Дакији, и одатле к истоку пружала се доња Мисија у новијем смислу.

41.

Ми ћемо да се вратимо у Ниш.

Ми смо у чланку 30 казали, да од Ниша воде три главна пута, осим онога за Viminacium.

Један је

Naissus	
Remessiana	XXIV
Turres	XVIII
Meldia	XXX
Serdica	XXVIII
Helice	XXXIX
Soneium	IX

REMESSIANA XXIV.

Пишу је врло различно. Itin. Ant. Remisiana,
Прокопије и Tab. peuting. Rumisiana,
Itiner hierosol. пак Romansiana,

---

[1] Mannert VII, 90.
[2] Orbis antiquus I 355.

Прокопије[1] вели, да је то била варошица са засебном околином, као какава жупа, у којој бијаше више градића. По белешкама црквенским овде је боравио владика, који се на сабору халкидонском потписује Дијогенијан, епископ *πόλεως Ρεμεσσιάνου.*[2]

Од Ниша је била удаљена XXIV миље. Ова мера пада не на Белу паланку, као што узимљу сви, него код села Врггуднице, с ове стране нишавиног теснаца. Разлика износи 1 сат места, а тај 1 сат баш недостаје следећој вароши, ако се узме за Ремесијану Бела. Но и опет доста је, да је она била туда негде. За ово се нарочито ваља послужити картицом Хохштетеровом[3], на којој је ова пруга измерена, а не од ока уписана.

42.

TVRRES XVIII.

Од Ремесијане по itin ant. и hieros. XVIII, а у tab. peut. погрешно XXV миља. Неки га пишу Turris, и може бити правилније, јер по свој прилици данашње му име Пирот долази од грчке речи *Πῦργος*, а то је по латински turris т. ј. кула.[4] Од Пирота па до Беле (Паланке) има управ XV римских миља, и по томе размера од XVIII била би за 3 миље, т. ј. 1 сат пута сувишна, но које ваља додати на пут од Ниша до Ремесијане.

43.

MELDIA XXX.

Пише се још и Meldys, и Meldijs. Удаљена је била по itin. ant. XXX миља од Turres. Tab. peut. погрешно пише

[1] De Aedificiis IV, у Манерту VII, 95.
[2] Mannert VII, 95. Katancsich I 351.
[3] Petermanns Geographische Mitiheilungen, Jahrgang 1872, Tafel 1.
[4] Orbis antiquus I 351.

XXIV. Горња мера пада управ на превој планински код села Јарловаца, где се лу̂че воде за Нишаву и Искру. Садање село „Јарловци“ можда је названо по том превоју, јер се превој негде каже и јарам (француски col, немачки sattel). Но за нас је важније Meldia које много звони на **Међа** т. ј. међа, а ми смо видели у чланку 4, да је заиста туда ишла међа горње и доње Мисије, па и данас иде измеђ нишког и софијског пашалука.

SERDICA XXVIII.

44.

Тако написана, у itin. Ant. у Птоломија *Σερδική*, код других *Σαρδική*, Sardica; у неапољском натпису Aurelius Avitus, miles, natus Bessus, regione Serdica. У Риму Diogenes Pavis, miles, natus Thrax, civitate Sardica; на новцу *Ουλπιας Σερδικης*.

Врло важан град у Тракији, потоњој средоземској Дакији, којој је и столицом био. Важност његову познавали су и Римљани, и она поносна изрека у римском сенату Константина великог Mea Roma Serdica потврђује значај, који је овоме граду даван. У средњем веку за времена силне византиске царевине зове се *Τριάδιτζα*[1] што је исто са **Срѣдьць** т. ј. Средица=Serdica. У другој половини средњега века, кад су Срби и Бугари превагу у овим земљама добили, зваше је чистије Средац. Народ, који око њега́ бо́рави зове га и данас **Средац**, а варошани и Турци усвојили су калуђерско име Софија по цркви, коју јеназидао краљ Милутин. Даљина од Meldiae у tab. peuting. означена у XXVIII миља сасвим је добра.[2]

[1] У Кедрина

[2] Овај пут од Ниша у Средац истраживао је и опредељавао и Хан у своме делу Reise von Belgrad nach Salonik; ал му је испао врло погрешан прво с тога што се он држао само tabulae peuting-

B U R B U R A C A.

По itin. Anton. XVIII од Serdicae. У tab. peut. Sartum XX; код Птоломија *Τέρτα.* По мери управ излази садање место Јени Хан, а то је пред уласком са средачке равнице у планину.

45.

H E L I C E S.

У itin. Anton. XXI од Burburacae. Код Манерта нема Burburacae, него одмах од Serdica иде Helices на даљини од XXXIX миља, што се потпуно у бројеви слаже. Мера пада управ на Ихтиман. Манерт мисли,[1] да ће то место бити оно, о коме Сенека вели да је сурово.[2] Може бити; јер је Ихтиман на средини једне равнице која је 610 метара изнад мора висока, а од свуда ограђена брдима још за 200 метара изнад ње, при том још на северо западу јој је планина Витош од 2340, а на западу Рила од 2750 метара висине.'

Њу пишу и Iliga.[3] Прокопије, по казивању Катанчићеву,[4] зове је *Γερμασ*, а Константи *Γερμανὸσ, πατρὶσ Βελιξαριου.* Но ми ћемо о тој *Γερμανοσ* говорити на другом месту.

46.

S O N E J U M,

по itin. hieros. IX миља на исток, бијаше међом Аврелијановој Дакији и Тракији. Дакле на планинском превоју,

erianae, а ова не стоји свуда са земљиштем у сугласици; а друго и с тога, што се у свом опредељавању оснивао на карту Кипертову од 1853, а ова је на много места погрешна.

[1] Geographie VII, 98.

[2] Durior terris Helices nivosae.

[3] Burdigalensis у Катанчићу.

[4] Orbis antiquus I 363.

и на највишем месту тога пута. Написана мера пада управ на место, које се по картама зове Porta Trajana, а тамошњи људи „Маркова врата,“ Турци пак Демир-капи, што ће рећи железна врата. Према овом називу: Porta, врата, капија, мора бити, да је ту заиста пролаз као кроз врата, дакле некакво ждрело. У том теснацу и одпре је била,[1] а и сад стоји (но порушена) као вратница или кула, где се находила стража. Отуд Турци по кадшто зову и Дервент, што значи стражу.[2] Мени су причали људи, који су трговине ради туда пролазили, да ту има и сада војника на стражи, а о зиду стоји древен обешен топуз, који зову Марков, и сваки путник мора по нешто да плати „Маркову топузу.“

Надморска висина пута на том месту износи 809 метара.[3]

Прелаз тај имамо добро описан у Амијану.[4] „Прелаз се зове Succi[5] и одваја Тракију од Илирика[6] коме је средоземска Дакија само један део. Од Дакије пење се на висину поступице и лако; ал на тракијској страни спуштање је врло нагло, и прелазак бива веома тежак, баш и кад га нико незакраћује, а најмања посада уздржала би навалу целе какве војске. Према истоку и западу[7] простиру се од овог сукоба планинског големе равнице, особито она

---

[1] Driesch, Grossbotschaft nach Konstantinopel Nürnberg 1720.

[2] На Кипертовој новој карти пише „Капицидербент.“

[3] Hochstetter's Originalkarte der Central-Türkai, in Petermanns, Geographischen Mittheilungen pro Jahrgang 1872.

[4] По Манерту књ. VII, 99.

[5] Код Созомена *Σοῦκις.*

[6] ? — Можда зато тако каже, што је Дарданија, и ако део горње Мисије, правије Трибалије по одредби цара Константина, потпала под префектуру источне Илирије. Види Geographie der Griechen und Römer, Theil VII, 101. Међу тим овај југоисточни крај урачунао се у Дарданију по средством Дакије Аврелијанов. Види чл. 8 и 9.

[7] Боље: према југоистоку и северозападу.

на исток у Тракију, којом се и у Цариград стигне, а нигде се на путу на брдо ненаиђе.“

Но овај се прелаз може и да обиђе, кад се удари на Самоков и Бању, куда је и поведена сад бразда за цариградску железницу.

По картама, па и на најновијој кипертовој, — кад се пође из Пазарџика за Ихтиман, онда тамо, где се пут почиње да хвата планине, има село Ветрен,[1] па близу више њега Хисарџик, што ће рећи градић, који је на овој источној падини планинској то, што је Капиџидербент на оној другој. Катанчић[2] узима, да је тај Ветрен Прокопијева *Βεδεριανὰ*, постојбина Јустинијанова. Но ми ћемо се на ово кашње повратити.

47.

Трећи пут из Ниша иде овако:

Naissum

Timacum majus	XXVII
Timacum minus	X
Combustica	XXVII
Ratiaria	XXVII

Пре свега ваља нам напоменути, да се овај пут осим tabulae peutingerianae, више нигде неналази. Једини је још Птоломије, који *Τιμακον* спомиње; ал осим њега нико, а и он само толико.

Река Тимок тако се звала још за римска времена. Но њега има великог и малог, па нам је сасвим природно да Timacum majus тражимо на великом, а minus на малом. Јер тај назив велики и мали по свој прилици односио се на такав назив реке, а не на величину ва-

[1] Чудо ми је, да на Хохштетеровој карти тога села нема.
[2] Orbis antiquus I 363.

роши. У толико још пре морамо тако мислити, што се у правцу од Ниша на Дунав, заиста на Тимок велики долази пре него на мали.

Ал при оваком мишљењу, које нам излази сасвим природно, и кога се највероватније и држати морамо, долази се у малу несугласцу са таблицом. То јест, од Ниша па до Тимока великог, идући најприроднијом браздом нема XXVII миља, као што у таблици пише, него мање; па после од Тимока великог до малог има више, него X миља, колико таблица износи.

Но ми ћемо се овде овако помоћи.

Кад се пође из Ниша путем на Грамаду, као најудобнији прелаз преко те планине, која се пре сто година Куновица звала,[1] онда се после XXXVII миља римских (12 часова хода) дође заиста на мали Тимок, као што и у таблици стоји, да је од Ниша па до на Timacum minus XXVII+X=XXXVII.

На овај се дакле начин прва два броја, укупно узета, добро подударају са земљиштем.

С тога ћемо ми најпре да одредимо

TIMACVM MINVS XXXVII.

И Катанчић[2] и Манерт[3] узимају, да је то (Гургусовац, данашњи) Књажевац. Ал није; код Књажевца самог није се досад нашло никаквих трагова, који би сведочили, да су ту некад боравили Римљани.

Него има једно пола часа уз Трговишки Тимок, с оне стране ждрела, кроз које он у Књажевац долази, једна лепа и одвећ питома тераса, која је сасвим по укусу рим-

[1] Geographie der Griechen und Römer VII, 100.
[2] Orbis antiquus I. 352.
[3] Geographie der Griechen und Römer, VII, 100.

ском згодна била, да господари целој једној одвојитој жупи, и да брани пут, који од доњег Тимока амо води. То место находи се не далеко од данашњег села „Трговишта,“ који назив такође хоће да нас подсети, да је ту некад варош била. Зове се данас Барањица, и на њој се налазе многи римски трагови, као што су новци, цигље и камење с натписима. Ово место, као римско, и његове остатке добро је описао тамошњи окружни лекар, г. Мачај.[1]

Барањица је на малом Тимоку, и то нам је дакле Timacum minus

48.

Сад нам је много лакше, да одредимо Timacum majus.

На путу од Ниша до Барањице, ми налазимо још на једном једитом месту римскога трага, и то је место у целој околини најбоље за штацију, и најудесније за колонију. Оно се налази такође на великом Тимоку, и данас се зове Нишевци. Не само ја 1863, него је и Каниц 1864 овде налазио римских трагова, а Каниц[2] наводи, да је наредник Покорни 1784 ту наилазио на калдрму од Грамаде на овамо.

Овде је дакле највероватније био Timacum majus.

Ал од Ниша довде нема XXVII миља, као што у таблици пише, него XVII; а и од Timacum minus довде није X, као у таблици, него XX. Број се подудара кад се саберу оба, ал појединце неслажу се с таблицом.

Но пошто на том путу нема нигде више римских трагова, и пошто је ово место на Тимоку великом, а има римскога трага, то ми можемо без предомишљања одлучити, да је код Нишевца био Timacum majus.

---

[1] Гласник XIX, 340.
[2] Reise in Süd Serbien und Nord Bulgarien. 1868.

А пошто се и бројеви у целини налазе добро, — то можемо одлучити, да је писар из другог броја једно X написао уз први број, те је место XVII и XX=XXXVII
постало XXVII и X=XXXVII

49.

COMBVSTICA XXII.

Од Timacum minus, па у истом правцу к Ratiarii, нема пута. Ту су се у два реда испречиле непрелазне планине, и тај простор заглавиле. Овај се предео данас и зове „Заглавак."

При путовима није најважнији обзир краткоћа, него уз њу још и удобност.
С тога је пут од Timacum minus-а кренуо низ Тимок, од прилике до на по пута до теснаца на Тимоку, који се зове „Вратарница", (а за време немачких ратова овуда, звали га Pass Augusto), онда се пут хвата десно лепе долинице на југоисток, и долази на „Кадибогаз."

Ја сам овим путем ишао, и наилазио на римску трасу. Близу села „ново Корито" и сад се познаје калдрма, која је спровела пут из долине преко једне гредице брђанске, што је с југа у речицу припрла. Иначе је долиница врло лепа и равна. Но с обе је стране припиру стрма брда.

На самом Кадибогазу предео је доста отворен. Ту није ждрело, или сутеска, како би се према турској речи „богаз" могло мислити. То је управ превој, са кога потичу две речице; Чума („чумина река") за на исток и Богаска за на запад. Граница наша гази Чуму. На лепој и равној пољаници при извору богаске реке стоји српски пикет, а према њему на исток на једној облој главици, турски. Чума пак извире на овостраном брду „Голаш", и иза границе састаје се са још једним потоком, који излази иза наше

границе, па даље тече на исток или као уточица, или као сама река Арцер.

Од Timacum minus-а довде има XXVII миља. И ту је могла бити Combustica.

Одавде води пут, опет врло удобан и раван на Дунав у Арцер-паланку=Ratiaria.

Κομβουστικα није реч грчка.

Ако би Combustica била реч латинска, онда би значила у српском топономатичком преводу сушица или прогорелица, или најпосле Палеж.[1] Брдо „Голаш“ може бити сведоком, да је овај назив доста уместан.

Ал ако ова реч небуде латинска, него су је Римљани већ ту затекли, онда је ми чујемо и данас међу тописким називима у овим крајевима, и могла је претрпети ову еуфонистичну метаморфозу:

Κ ο μβ ου σ τ ι κ α

К о в ъ ш т і ц а

Combustica=К о б и ш $^{т}_{и}$ и ц а

а овде су се заиста сукобила два пута: с Дунава и с Тимока, а можда је и иначе био какав састанак ту. —

Одавде даље до Арцера има управ XXVII миља. —

Данвиљ узима; да је Combustica око села Дреновца близу Дунава, на југоистоку од Арцера, — но ничим недоказује. Манерт пак прилично погађа, кад вели, да је морала бити на пролазу Pass augusta, — само што је Pass augusta вратарница а не кадибогаз.

50.

Но на овом путу од Timacum minus-а до Ratiariae има нешто, што нас доводи у недоумицу.

---

[1] Comburo — combustum згорети; осушити. Combustus est in foro, спаљен на пијаци; nimius calor mihi gutturem combussit врућина ми грло осушила.

Кад се од Timacum minus-a, од Барањице, пође низ Тимок (но не низ реку већ десном страном не далеко од реке, почем је ваљало обићи ждрело, што је одмах испод Барањице) — онда се на даљини од X римских миља стиза на место, где се данас налазе остатци од римског Castrum-a и од моста.

То је код села Равне.

Римске остатке и наласке на том месту изнео је и г. Мачај,[1] а и описао их и нацртао и Каниц.[2] Ту беше четвртаст градић са кулама на сваком рогљу, који је на сваки начин био заштитник мосту преко реке. Остатци од моста налазе се сад на старом кориту Тимока, које је одмах близу садашњег Тимока на левој му обали. Постоља дакле мостова одбила су временом реку у десно.

Ја разумем овај мост, па и његов Castrum.

Мост је био за потребу пута који је водио из Ratiariae преко Combusticae за Црну реку (у Бољевац) и за Бању (алексиначку). Трагови овог пута могу се и данас изнаћи, и као онда тако би и данас, тај пут био врло важан.

Али:

пошто је ту код моста био и Castrum,

пошто је то место 3 часа удаљено од T. minus-a,

пошто је место дивно за колонију, те мислим да је морало и бити, —

мени је за чудо, од куд то, кад је пут из T. minus-a за Ratiariu туда пролазио, да се име овога места на линији неспомене?

Да је ту био само мост, онда пут, који води у Combusticu, преко њега није прелазио, него је држао десну страну реке и ушао у долину Кадибогаза: дакле није имао

[1] Гласник XIX 340.
[2] Reise — стр. 19.

потребе дотаћи га се, па ни споменути. Али ми видимо и castrum, и друге трагове римског живота!

Мислећи овако, ми морамо доћи до те одлуке, да је castrum код Равне кашњи од таблица пајтингерових. Можда је тај castrum, коме имена за сада незнамо, постао у 6 веку по Христу у време, кад је цар Justinianus подизао многе градове за одбрану царевине од насртаја нових народа.

51.

Ал у Манерту[1] стоји, да је у том пределу негде био још градић **Castra martis**, о коме нема никакве мере, осим што Прокопије вели, да је удаљен од Дунава.

Кад погледамо на карту и добро уочимо тај предео измеђ Дунава и Тимока, па за тим још обазремо се па Кулу, како она стоји у средини тога, Дунавом и Тимоком омеђеног, планинског полострова, — онда нам се и само намеће, да кажемо, да Castra martis није могао нико други бити, него **Кула**.

Ја истина немам других неких доказа о томе; ал кад погледам и видим, да је то такође врло важна раскрсница измеђ Bononiae, Ratiariae и Almus-а с једне, и Pompei и Viminatium-а с друге стране, — онда могу веровати. Јер да је у римско време морао водити пут из Bononiae к Вратарници и Гамзиграду, то не само што се мора по створу земљишта веровати, него се и данас налазе трагови римског пута на Вршкој Чуки. Да је пак у Кули било римске колоније, то доказује и Каниц[2], који је туда налазио римских остатака.

[1] Geographie VII, 101.
[2] Reise in Süd Serbien und Nord Bulgarien

52.

Четврти пут из Ниша водио је у Леш.

Naissus	
ad Herculem	XIII
Hammeum	VI
ad Fines	XX
Vindenae	XX
Vicianum	XIX
Theranda	XXV
Gabuleum	XXX
Crevena	XVII
ad Picaria	XXX
Lissus	XXX

Њега, и то овако, налазимо само на једном месту, т. ј. у итинерару, о коме се мисли, да је из времена Теодосија великог (четврти век), но кога је у 16-ом веку на свет издао Пајтингер, те с тога је данас свуда познат под именом tabula peutingeriana. У осталим итинерарима, као што је itinererium Antonini, hierosolymi, — овог пута нема.

Око овога пута ми се морамо мало помучити; па кад будемо готови, ми опет неможемо бити уверени, да смо га добро одгоненули.

Тешкоћа та стоји у овоме. Прво, то је бразда, као што се види врло дугачка, 210 римских миља, или 70 сати пута. Па на целој тој дужини немамо ниједног места, које би нам познато било, него имамо само крајње точке. А зна се, да измеђ два места, особито још кад су доста раздалеко, може бити више путова, па је веома тешко погодити, који је прâви. Друго, тешкоћа стоји и у томе, што је цео тај предео измеђ Ниша и Леша нама још много непознат, те морамо природне правце више нагађати, ослањајући се на карте, које имамо, а које су непоуздане. Треће, тешко је

и зато, што сви археолози и учевњаци, који су досад о овој прузи размишљали, сваки је другаче правац водио и другаче ова римска места размештао. Па и ово, што ми сад чинимо, разликује се од свега до сад рађеног; но и опет уздамо се, да смо бар ишли правцем, који у погледу на земљиште има највише вероватности.

Дакле да почнемо.

ad HERCVLEM, XIII,

који је у таблици означен са XIII миља, већ отпочиње разногласицу досадањих археолога.

Тако Катанчић по Данвиљу узима да је Прокоп (Прокупље), и ми ћемо се с овим сложити. Но последњи од учевњака, који су на овоме радили, код нас већ добро познати Хан, неузима тако. Он, узимајући, да је овај пут морао водити преко Приштине, помера Hercules на ушће Пусте реке. Јер, пошто од Ниша до Херкула пише XIII миља, што ће рећи 4 сата, то није могао да узме да је Hercules данашњи Курвинград, јер до њега има само 2 сата. Међу тим и сâм у свом топографском опису тога места вели. да је ту баровито, и не спомиње, да има каквих год римских трагова. Од Ниша пак до Прокопа и сам признаје да има управ 4 сата, ал није могао Прокоп да огласи за Hercules прво с тога, што му није допуштала следећа штација Hammeum, која је само VI миља од Hercules-а; а друго и с тога, што је мислио, да треба Hammeum поставити на „Злату“ где има римских развалина. Али од Злате до ушћа Пусте реке има 4 сата, а не 2 (VI миља) као што у таблици пише. Дакле ма како да узмеш мера се неподудара.

Ја узимам да је Hercules данашњи Прокоп (Прокупље). То оснивам на овоме:

Прво, сасвим је природно, да пут из Ниша за Лешц пође долином Топлице, која је баш у том правцу;

друго, од Ниша до Прокопа онолико је, колико у таблици пише;

треће (које такође нетреба игнорисати) звук у Hercules и Прокоп сличан је. Истина реч Прокоп хоће да каже, да је ту нешто (пут или река) прокопано, или бар да изгледа, да је прокопано. Да видимо, је ли?

Топлица тече пред Прокопом од северозапада на југоисток. Кад дође под саму варош, она нагло окреће на југ и нешто на запад, па на ново на југ, на исток, на север, и мимо другог краја вароши, продужава на југоисток — стари јој правац. Тиме је начинила врло савијену и дугуљасту окуку, као какво полострово[1] и то је полострово 100 метара изнад реке високо брдо, као последњи, наново у вис пошли, стрмни изданак Јастрепца. Тамо, где се полострово везује с осталом земљом знатно је ниже од брда у кључу, где су развалине од старога града. Па како је с југа, с оне стране Топлице, припрло стрмо и високо брдо Марков камен, крајњи окомак „Видовске и Соколице планине“, то овде изгледа, да Топлица тече као по каналу, који би људска рука прокопала, те је пропустила. Па и пут, који наставља уз Топлицу за у Куршумље, урио се доста дубоко у онај превој од брда, које то полострово прави, те је само 15 метара над долином и отуд изгледа, као да је ту такођер нешто прокопавано[2].

Најпосле и име латинско Hercules слаже се са стањем овога места, јер су Римљани, као и Јелини, давали назив Херкула тамо, где је изгледало, да је јака снага радити морала, те нешто да се начини.

Данашње име Прокупље само је искварено; јер у нашој хисторији свуда се спомиње као Прокоп, а и Турци

---

[1] По цртежу једног анонимног крокија, који имадем.
[2] Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik, 20.

који су га од нас освојили[1] још га зову старим именом. Арнаути пак зову га Уркуб. Катанчић мисли, да му је име од цркве св. Прокопија „која је не далеко од вароши и која је на темељу старог римског храма Херкуловог"[2]. И ово мишљење може да постоји. Хан[3] спомиње о манастирској маленој и незнатној црквици св. Прокопија, но незна, је ли варош по њој прозвата. Ја би пре рекао, да је црква добила тога свеца по имену места, које је по свом створу тако назвато. У средњем веку, кад се уопште све сводило на веру, заиста су неки звали Прокоп по св. Прокопију; јер ја мислим, да се има тако разумети оно: „и св. Прокопїа оу градꙋ кꙋка Вꙋкоте Богдашевика" — место и у граду св. Прокопија кућа Вукоте Богдашевића[4].

53.

HAMMEVM VI.

ad FINES XX.

Ми овде узимамо одмах два места, јер појединце нисмо кадри одредити. Ова два броја износе 26 миља, што значи, да од Hercules-а до Fines има 26 миља, т. ј. 9 сати.

Кад се пође од Прокопа у Куршумље и даље за Приштину, или Вучитрн, или Митровицу (Звечан), онда после 9 сати пута заиста стигнете на међу (Fines), која је сад измеђ Приштинске и Куршумске области а некад по свој

---

[1] У тамошњег народа постоји традиција о томе, како су Турци овај град освајали од Немаца, при чему су изгинули 7 паша, чије се тулбе и данас познају развалене у близини. Но Хан у ту традицију неверује, јер у историји нема спомена о том освојењу. Па и за те тулбе вели да су раније од немачких ратова, јер су фино зидане, а тада је турска уметност већ била пала.

[2] Orbis antiquus I 353.

[3] Reise von Belgrad nach Salonik, 19.

[4] Гласник XXIV, 273.

прилици била Дакији аврелијановој[1]. Та се међа налази на водомеђи Топлице и Лаба око села Преполца на брду Мрдару. То место неподлежи сумњи да је било међа, дакле се поуздано може узети, да је Fines ту.

Но на том путу од Прокопа до на међу, има једно место, које је својим положајем врло важно, за своју околину знатно, а за суседне жупе значајно. То је Куршумље. Како је оно господар целе Топлице, то није могуће, да ту није било вароши, и да у њу Римљани нису свратили. И кад пут пролази кроз какву варош, онда ће се она пре споменути, него „граница“.

Према овоме, овде назначено место́ Hammeum биће на сваки начин Куршумље.

А нама у таблици пише:

Hercules		
Hammeum	VI	XXIV
Fines	XX	

т. ј. од Прокопа до Куршумља имало би 6, а од Куршумља до међе 20 миља, међу тим није тако.

Ако узмеримо од Прокопа до Куршумља ми ћемо наћи XVI миља; но и од Куршумља до на међу износи само X миља. Збир од оба броја износи и опет XXVI миља.

Дакле ја судим овако. Онај, који је ове таблице преписивао, а оне су се од 4-ог века, кад су постале па до 16-ог (1583) кад су печатане, морале много пута преписивати, — тај преписивач једно X озго спустио је доле, те је тамо место XVI остало VI, а доле место X постало XX. Оваква погрешка може се лако десити, и ја је узимам као одвећ вероватну. Поправљајући ову погрешку ми без муке решисмо оно, што је на целој прузи било најтеже.

[1] Види чланак 8.

Ал овако се помажу и други људи. Ми ћемо у течају овог рада доћи на такво помагање више пута, што су чинили чувени европски учевњаци.

54.

Катанчић за Hammeum узима Куршумље непоправљајући број, што неможе да опстане; а за Fines Данвиљ вели Куршумље, а Катанчић[1] некакав „стари град“.

Ја сам на карти од 1742[2] налазио тај „Стари град“ негде око Куршумља, ал Куршумља на карти нема, те се може мислити, да Куршумља у оно доба није ни било. Међу тим непропуштам напоменути, да једно по сата испод садањег Куршумља, на ушћу Косанице у Топлицу, и то на десном брегу обојих река, има старих развалина, а наспрам њих, с оне стране Топлице на лепој узвишици, развалине од две цркве.[3] Оне су развалине средњевековна „Топлица,“ а ове цркве епископија Топличка; а све је на темељима старог Hammeum-а. Јер овде бијаше онај храм „на подобије кумирницљ, а то је стари римски храм.

Хан, према узетом правцу на Приштину, видели смо, да је за Hammeum узео Злату; дакле му је Fines пао на саставке Туларске и бањске реке, које чине Медвеђу или Јабланицу. Но на томе месту истина је сада међа приштинској и лесковачкој области, ал незнамо поуздано, да ли је ту била и у старо време каква међа, пошто међа аврелијанске Дакије вероватно је ишла нешто јужније,[4] гребеном Мркоња на гребен Велиглаве. Ово пак место за VI миља је удаљеније, него састав Туларке и Бањске. И пошто Хан и

[1] Orbis antiquus I 353.

[2] Atlas compendiarius Hommannianis. Norimberge 1753.

[3] Hahn, Reise von Belgrad nach Salonich.

[4] Види члан 8.

сâм вели,[1] да му и ово место за VI миља излази даље него што треба, то би Fines његов за XII миља био ближе Нишу, него што таблица каже, и него што само земљиште износи.

Што је ђенерал Зах, сапутник Ханов, наговестио му,[2] да реч медвеђа много звони као реч међа, — то ову „редупликацију“ речи могао би примити као српски превод латинске речи само онај, који непознаје дух топономатике српске.

На томе месту, где Хан узима да је Fines, и где се цела околина, и ако не велика, зове Медвеђа, (која у 17 веку беше засебан кадилук,[3]) ми налазимо на старим картама име Istril и Istrina,[4] које се по свој прилици одржало у данашњем Петрињу.

55.

VINDENIS XX

Птоломије пише *Οὐενδενὶς*,[5] и Катанчић узима, да је то Приштина, а Хан то место прелази ћутом.

На овој прузи, којом ми пођосмо, пут силази на речицу Дубницу, и теглећи право к југу, улази у долину

---

[1] Reise v. Belg. n. Sal. 133.
[2] Ibid 233 N.B. 1.
[3] Гласник XXV, 45.
[4] Spruner's Atlas.
[5] У Латина је било једно писме V, које им је важило и као српско У, и као српско В. Па и ако Грци имају исто као и ми засебних писмена за оба та гласа, то је у њих често био обичај (какав и данас код европских народа), да туђу реч непишу својим знаком или писменом за онај глас, који је у речи, него оним писменом, којим га пише онај, чија је реч, па ма да то писме у њих други глас имаде. И отуд је латинску реч Vendenis, Птоломије писао *Ουενδένις* место *Βενδενις*, и Viminacium писао *Ουιμινακιον* место *Βιμινακιον*, — јер грчко *ου* (по српски У) одговара латинском U, а ово се употребљавало и за српско В. Па, угледајући се на Грке, ил од њих преписујући, и Срби се често служише том глупом практиком и латинско име Vespasianus писаше **Оуеспасїан**, Valentianus писаше **Оуалентїан**. Види Гласник X, 227, 242.

Лаба. На самом Лабу онде, где му се долина рашири, и чини као дугуљаст котао све до ушћа Брвенице, има сада село Подујево, а мало ниже утиче Дубница у Лаб. Ово је место, пошто се сиђе с планине, одвећ удесно за насеље у тој доста одвојитој жупи „горњи Лаб," те је и данас, при свима несрећним икономним приликама тога краја, то село опет по највеће у тој жупи. На томе месту, можда још у најскорија времена начињен воденични јâз, прàви доста големо острово, и околина је богато наводњена и Лабом и блиским потоцима. Находи се на размеђи два различна терена: на северу је, и ако не дивља, ал доста висока планина, (300 метара изнад Лаба). а на југу се отвора ѐрло родна и питома, па прилично и пространа долина, која се тек после 3 сата затвора брђанским окомцима, који с истока и запада стасавају до на обалу Лаба.

Ја мислим, да је ту био **Vindenis**.

На томе месту налази се, на старим картами,[1] Кратово,[2] кога данас више неналазимо или с тога, што га било па није, или још постоји ал с другим именом, а можда му је баш Подујево то ново име.

У другој половини прошлога века онај предео, који је још под именом Србије остао био, делио се на четири Санџака: Београдски, у који је спадао Београд, Шабац и Гроцка; Смедеревски, у коме беше и Пожаревац, Рам, Адакале; Новопазарски, у који је ишла Ужица; **Кратовски** у коме бијаше Ниш, и главна варош санџака

---

[1] Spruner's Atlas. 1846. Weiss Generalkarte der europ. Türkay 1828. Hommanianis, Atlas compendarius 1753.

[2] Овде ми је згодно да напоменем, да је у српској топономатици врло често заступљен назив Кратово и Рача. По мом истраживању ја сам упазио, да се оба ова назива налазе само и увек тамо, где се две подједнаке реке састају под острим углом. Према томе Кратово долази од крака, а Рача од ракље, и дакле обе речи значе једно исто.

Кратово.[1] Из овога се види, да је предео Кратовски био врло важан, па и варош Кратово морала је бити значајна, кад је могла бити столицом санџака, и то оног, у коме се налази Ниш, варош и град вазда важна. Што пак столица санџаку небеше у средини санџака, него при крају, то несмемо да узмемо као довољно, да одрекнемо претензију поглаварску горњем Лабу, јер и Смедерево бијаше близу Гроцке, која спадаше у санџак београдски, а беше главом чак Раму и старој Оршави.

На жалост нигде нисам код кога наишао, да је туда пролазећи видео па споменуо, да има на том месту ил у околини каквих развалина или старинских остатака. Па и сâм Буе[2] узимајући и сâм да је ту Vindenis, о старим траговима ништа неспомиње.

Но то није највећа незгода.

Има веће незгоде за одредбу тога места у томе, што у таблици пише, да од међе (Fines) до Vindenis има XX миља, док у ствари од међе до Подујева ил ушћа Дубнице има само X.

Осим ове мере, која наравно највише вреди, сви остали погледи и разлози, који се у овом случају имати могу, говоре по готову убедљивно, да је ту могао бити Vindenis, или бар то, да је ту морала бити каква год римска штација.

Због тога пак, што правац овога пута највише одговара природи земљишта, и због тога, што даља места скоро сва врло се добро с таблицом подударају, — ми имамо и узрока и основа мислити и веровати, да је у таблици погрешка, и да XX стоји место X.

---

[1] Geschichte von der Belagerung und Einnahme der Festung Belgrad durch Feldmarschal Loudon. Prag 1790.
[2] La Turquie II, 392.

56.

VICIANVM XIX.

Данвиљ узима, да је то Вучитрн пишући га Viciternum; и можда има право, јер Вучитрн и јесте на тој прузи, којом ми пођосмо, а нетреба игнорисати ни сличност звука у та два имена. Ми врло добро знамо, да се једно исто име у разних народа и у разно време, врло различно преокретало, и често једва можемо да познамо, да је све то некада једна иста реч била. Тако на прилику Јан, Жан, Џон — све су различне промене једне исте речи Јоан. И још више, има прилика, где се звуци какве речи тако извију, да опет остане неки смисао, само не онај. Ја се лепо сећам, да је онај чувени афрички путник Барт, враћајући се из Африке у Европу кроз Србију, био код неке цркве Враждебнице; и ја, да нисам у читању ишао с њиме устопице, заиста тешко би погодио, да је то била Врањевшница, јер је и оно име чисто словенско и има смисла. Најпосле дешавало се и то, да један народ неку туђу реч по сличности звука тако окрене у своју, да нико неби рекао да то није још од постанка његова била. На прилику ми знамо, да су Немци словенски Бранибор изврнули у немачки Brandenburg, — дакле начинили чисто немачку реч. Исто тако треба да знамо, да су Турци, задржавајући исти звук речи, наш Вишеслав прометнули у Фетислам, и ми сад мислимо, да је то турска реч из нова ту посађена!

Ја дакле нисам ни најмање противан, да се и на звук обзиремо при истраживању и оцењивању старе топономатике. Уз ово нек иде и оно, што сам казао о планини Orbelus=$O\varrho\beta\eta\lambda o\nu$=Урвина = Рило.

Но поред тога ми морамо нарочито да пазимо, какво је то место, где мислимо да је било какво старије насеље.

Римљани, као народ пун практичног знања, што је нарочита особина старе и оријенталске школе, и који је, бар по признању данашњих највећих колонизатора — Инглеза, до данас још у томе непостижан, — они су вазда настањивали се онде, где је била мéна у земљишту, дакле на размеђи брђанског предела и равнице, или на изласцима уопште из једне жупе у другу, или на превојима планинским, или на главним прелазима речним и т. д.

Па да видимо, какво је место Вучитрн? и да ли оно одговара споменутом погледу римском, и начелима онакве колонизације, која стоји на основима политичко икономним, или државно административним, или ти стратигијским?

Погледајмо на карту!

На југу имате велебну Шару, можда највишу планину на свеколиком полострову илирском, која се са своје подине врло нагло к небу диже преко 3000 метара изнад мора, а на њеном осоју, одмах са извором Ситнице почиње дивно и чувено Косово поље, које од Неродимља траје на северу све до иза Вучитрна, до Звечана. А ту почињу већ присојни огранци друге големе планине од севера, тучног Копаоника. На истоку и западу ограђују косовску равницу и питомину, истина таласаста и омања, ал опет не сасвим лако проходна брда, те је одвајају од кршевитог поморавља и таласастог подримља. По сред Косова, тога чувеног средишта некад славне Дарданије, с југа на север, просеца ову земљу врло важна саобраћајна бразда, којом је од вајкада јурила струја сваковрсних покрета и обрта. Јужна врата за Косово бијаше Качаник, а северна Звечан; први јужни трг и културни стожер косовски бијаше чувени Липљан, а северни Вучитрн.

Но ово је поглед у великом; да загледамо штогод из ближе.

Пошто се Лаб састави са Ситницом, долина им се нешто стесни, јер од запада пристисају до близу обале окомци Чичавице планине, а с истока истина многим питомим потоцима ишарана, но опет издигнута и стрма брда Блеске и Трепше горе. На средини те сужене долине, која траје од утока Лабовог до Звечана, има, истина не планинска ал хумска преграда, која долину предваја, и на којој је назидан Вучитрн, јер „посреди Вучитрна на возвышеніи стоитъ древнаа крѣпость“ описује нам Гилфердинг.[1]

Ето какав је положај вучитрнов. А такав положај, који господари великој околини, увек је био по укусу римском. И ту је морало бити римске колоније.

Ал ове врлине неприпадају само Вучитрну.

Има још једно место у овоме крају, које ни најмање неуступа важности, какву има Вучитрн, но још више, знатно је надмаша. И то је 3 сата одавде удаљен Звечан. Он се налази у рачи Ибровој, а на спрам ушћа Ситничиног, на узвишеној тераси, која овлађује целом долином испод ње. Па осим тога што се ту стичу три водене пруге, и осим тога, што је ту прелаз преко Ибра, и пут, који просеца центар Дардиније и везује је са важним у римско време Илириком, — Звечан је још и на одвећ важној размеђи два врло различна и у сваком погледу, знаменита земљишта, јер он лежи „въ коньцѣ пола Косова“ како вели и наш најстарији кроничар, архијепископ Данило.[2] На северу од Звечана настаје планински предео, какав је само на јужној страни од косовске равнице, и ту равницу затварају од северне стране планине, исто онако, како је Шара затвара с југа. Звечан пак налази се на ударцу, који се, из Босне идућ у Македонију, не може обићи и господари не само целој Ситници, него и целом горњем

---

[1] Боснія, Герцеговина и Старая Сербія, 287.
[2] Рајић II, 719.

Ибру. Положај, који влада и равнином и планином, није баш тако обичан, и увек се јако цени.

А и Звечан има сличан звук са Vicianum. Још кад узмемо у обзир, да се Вучитрн у средњем веку писао Vlkanon Veltscherin и Busitrin[1], Срби пак Ѣльүєтрьнь[2], а Звечан Sphenzanion[3], — онда се види, да је Звечан још сличнији са Vicianum него Вучитрн.

Истина развалине Звечанове сасвим су средњевековног укуса: на високом и стрмом брду тако, „да се неби могли топови у њега однети“[4], дакле као оно сури орао на окомку тврдога крша, готов да слети у долину на свој плен, а сигуран од напада оних, што су му у подножју; — ал опет, ми мислимо, да и ту мора бити негде на згодном месту римских развалина.

А положај Звечанов има нешто, што далеко надмашује не само Вучитрн, него и стотине и тисуће других градова у свету.

„Величаствне су развалине звечанскога града, величаствна местност, на којој он стоји. Дуго сам ја ишао около града, да се насладим оне околине и једне и с друге стране. На југоистоку видите бразду реке Ибра, како се вије доле под звечанским брегом, и бразду Ситнице, која иде из далека као у коб Ибру. Поглед вам обухвата све Косово поље, које се све више и више у перспективи сужава, те вам се чини као каква ижлебина међу планинама. Пођите неколико на исток и ви угледате под ногама вашима Митровицу, ви видите сливање Ситнице у Ибар и подаље градац Вучитрн, и за Вучитрном гору Црњушу. По мери, у којој се од истока обрћете к северу, бразда Иброва

---

[1] Spruner's Atlas.
[2] Гласник XV 304.
[3] Spruner's Atlas.
[4] Beaujour, Voyage daus l'empire otthoman I, 407.

све ближе и ближе стасава под брдо, на коме стојите, и које он обилази полукругом. И брда на оној страни реке приступају вам ближе и ближе, и ви видите врхове Орахово, Соколицу, Мајдан, а за њима, као у другом низу, равну, мрку пругу Копаоника, чије осоје припада сада Србији, и испод кога Ибар тече на север. Погледајте на запад, онда вам је Ибар на десној руци, од вас се све више удаљава и крије се под Копаоник; пред вама стоји брдо Козарево а иза и изнад њега шумовити хрбат Рогозно, преко кога се иде у Босну. Најпосле пођите јоште к југу, и вас опет срета Ибар, који излази из сутјеске међу Чечавицом и Грмовом гором. Ви видите пред собом неколико редова од брда и хумова, који деле Косово од Дукађина, а за њима Кориље и Мокру гору, преко које води пут из Новог Пазара у Пећ.“

Овако описује положај Звечана и поглед с њега руски књижевник Гилфердинг.[1]

Истина, и Гилфердинг и Божур кажу, да је брдо, на коме је Звечан град, веома стрмо, и врло је тешко уз-а-њ се попети; ал зар ми немамо пигде више положаја, који је бар од прилике овакав, па опет на њему бијаху и Римљани? Зар Панонски Taurunum близу ушћа Саве у Дунав (Земун данашњи) нема положај налик на Звечански? И зар римски Singidunum, који беше назидан на стрмим окомцима доста високог брда, што кршевито пада на саставке Саве и Дунава (данашњи Београд) нема положај налик на Звечански? Зар је из подножја попети се на развале Хуњадовог града, или из садашњег доњег града Београдског узићи на горњи лакше, или бар много лакше, него узићи из Митровице на Звечан? —

---

[1] **Боснія, Герцеговина, и Старая Сербія** стр. 298.

Према свему овоме Vicianum може бити и Звечан, а да је Звечан био и римски, то ми неможемо ни посумњати.

Па и мера од Vindenis-а сасвим се добро подудара и са Звечаном. Па исто тако и мера за Теранду, која долази иза Вицијана, врло се добро подудара и од Звечана и од Вучитрна.

Према овоме ја неби могао за сада с поуздањем и одсудно одредити, да ли је Звечан или Вучитрн тражени Vicianum, особито што и најновија карта која ми дође до руке, аустријска од 1876, није најјаснија, и баш у овоме крају, највише је остала blanc — празна. Али пошто географијски положај Звечана пада одвећ јако у очи, и пошто звук Vicianum и Звечан или Sphenzanion много се више подударају, него Vlkanon=Вучитрн, — то се ја одлучујем да кажем, да је Звечан=Vicianum.

Катанчић[1] узима, да је Vicianum неко село. Јањево, кога је на ондашњим картама било на десној обали Лаба! На једној карти од 1742[2], врло добро стоји Vicianum негде око Звечана, и Митровице нема а Вучитрна има.

Хан узима у околини приштинској, но не саму Приштину, једно с тога, што је даљина од Ниша до Приштине мања, него до Vicianuma, а друго зато, што вели, да „у узану долину смештена Приштина мање одговара укусу римском, него $1\frac{1}{2}$ сат јужно од Приштине село Чаглавица које је управ на ивици пространога Косовог поља, и врло удесно да влада путовима, који се на њему укрштавају.“[3] Још уз то мисли, да и оно камење с римским натписима, што је у цркви Грачаници нашао, мора бити донесено из Чаглавице.[4]

---

[1] Obis antiquus I, 354.
[2] Atlas compendarius Homannianis Norimberge 1753.
[3] Reise v. Belg. n. Salonik, 233.
[4] Ibid. 72.

Ја непознајем најближу топографију Приштине. Ал Божур[1], који је 10 година у овим земљама провео, и који се у своме опису нарочито у оцени одликује као способан војник и ваљан политични иконом, — он за Приштину ево шта каже; Pristina est le point militaire, le plus important de la Turquie européenne.

Но остављајући на страну ову разногласицу између Божура и Хана у оцени Приштине, ми, неусвајајући, да је Vicianum био ту, имамо да приметимо и подсетимо ево шта.

Грачаница, у којој је Хан нашао римско камење, и Чаглавица, из које мисли да је камење у Грачаницу донесено, само су један сат места једна од друге, и по томе и старински трагови, ако их је у Чаглавици нашао, и грачанички камен, — тичу се једног те истог места, и обоје се находи на свом старом месту, јер је све то један отар.

Ја дакле неодричем, да је ту у отару Грачанице и Чаглавице било римске колоније; али неусвајам да је био Vicianum.

Цела та равница од Неродимља до Звечана и сад се зове, а и некад се звало Косово поље; ал ја имам узрока мислити, да се та равница могла некад и другаче звати. Тако држим, да се горња Ситница, а то је од извора јој па до ушћа Грачанице с десне, и Дренице с леве јој стране, — тај триугао звао некада и Трипоље. Од Грачанице и Дренице па на ниже доња Ситница морала се звати из ближе Косово поље. И за ово, ја налазим потврде у нашим кроникама, у којима стоји: **Лето, .sцмѕ. оубн єсебєгь авранеѕовїкь новобрьѓане на трнполю августа .s.**[2] Или: **Разбн деспоть Стевань Моусїю на Трнполю н плѣнн Снтнццоу.**[3]

---

[1] Voyage dans l'empire otthomane I 410.

[2] Гласник X, 271.

[3] Гласник I, 167.

Из оба ова навода ми видимо, да је Трипољ био негде у горњој Ситници.

Но не само равница да се звала тако, ми имамо доказа, да се тако звао нарочито град неки у том крају, и који европски историци пишу Tripol;[1] но пошто је размера у тим атласима сувише ситна, а земљиште и онако много непознато, то ми неможемо из карте да одредимо местимице где тај град Tripol бијаше.

У овој недоумици изводи нас на чистину наш хисторијограф Ђурђе Бранковић[2], па нам каже: — **Трипољ, древни град, бил близ поля Косова, идѣ же нинѣ монастир Грачаница.** —

Реч **близ** у неколико нам доказује, да Грачаница није на Косову, и дакле горња Ситница или се звала (као предео) Ситница: **„Разби деспоть Стевань Моусїю и плѣни Ситницоу“**;[3] или се заиста она звала Трипоље: **„оуби есебегь Новобрьћане на Триполю“**;[4] јер да се развалине града Трипоља овде разумеју, ја држим да би се пре споменула Грачаница, која је ту и која је тада постојала и чувена била, него град Трипољ кога давно већ небијаше.

Ми дакле нађосмо име томе граду чије остатке и развалине видимо на пољима Чаглавичким и Грачаничким. То име савршено нам закраћује, да нађеним остатцима дамо назив Vicianum, јер неможемо мислити, да би Vicianum, чиј звук и данас траје у Звечану, прозвао се кашње Tripol. Па то још у толико мање, што је у близини Трипоља био још један град и у римско и у кашње време много чувен, Ulpiana другаче Lipenion. Па, кад би римска пруга из

[1] Spruner's Atlas.
[2] Рајић III, 105.
[3] Гласник I, 167.
[4] Гласник X, 271.

Ниша у Љеш, ишла овом браздом, којом полази Хан, онда би свакојако морала ударити и на Ulpianu, ма да је она у страни за десетину римских миља од данашњег пута Приштина — Призрен, јер Ulpiana чувенија беше од Vicianuma, па би сваки и трговачки и иначе саобраћај сврнуо мало на овај велики трг.

57.

Ми се дотакосмо овде још једне дарданске вароши, које истина нема у таблици, те с тога неможемо је по каквој мери ни тражити, ал се опет чешће спомињала, и зове се

VLPIANA.

Њу спомиње још Птоломије,[1] а има је врло често спомињате у средњем веку но с именом Lipiana или Lipenion.[2] По Прокопијеву казивању[3] и њу је Јустинијан улепшао и назвао је Instiniana secunda; но ово име није јој трајало дуго, бар средњевековни писци византински нигде је неспомињу под тим именом.

О њеном положају имамо у старије време само толико споменутог, што Јорнаидес вели, да се из Ниша за Vlpianu иде преко Castrum Herculis.[4] Манерт према тој белешци мисли,[5] да је то онај ad Herculem у таблици забележен „храм," који је од Ниша удаљен XIII миља, и за који и он мисли а и ми одлучисмо да је Прокоп. Ал по нашем мишљењу лако може бити, да ad Herculum и castrum Herculis није једно исто, ма да је и обоје

[1] Geographie der Griechen und Römer VII, 107.
[2] Spruner's Atlas.
[3] Geographie der Griechen und Römer VII, 107.
[4] Ibid 108.
[5] Ibid.

близу Ниша. Castrum Herculis може бити и „Курвин град“ преко кога водио је такође неки пут, па можда баш овај за Ulpianu. Но баш да је Hercules и Castrum herculis једно исто, дакле по нашој одредби Прокоп, то опет за Ulpianu има смисла, јер и данас има пут од Ниша преко Прокопа за Приштину. Тај пут имао би се од онога за Љеш одвојити код Vindenisa, где се и сада одваја за Звечан=Vicianum, и за овамо на југ, сада Приштину, а онда Ulpianu. Манерт даље мисли, да је Ulpiana по свој прилици на јужној Морави, и не далеко од њена извора.

И није далеко; ал није ни на Морави.

Сви хисторици, и старији и новији, слажу се у томе, да је Ulpiana и средњевековни Lipenion једно исто.

Даље, сви хисторици верују, да је Vlpiana=Lipenion=Lipiana, код Словена (Бугара и Срба) звала се Липљан.

Све то верујемо и ми. Но да ли је стари Липљан (Ulpiana, Lipenion) онде, где је сада село Липљан, на Ситници?

Ми држимо да није.

Истина, Гилфердинг,[1] кад је био тамо, он је нашао у цркви Липљанској да је „престо у олтару утврђен на мрамору римском,“ и прочитао је један део натписа овако:

PRO. SALVTE. SVA. ET
SVORVM. EBVRNIA
EGN.... ATILÆ FILIO
RVM. ET. ATON
Æ. VICTORINÆ. X
RVSTE. CORN. LVC.
Æ SOROR EX. V. P.

---

[1] Боснія, Герцеговина и старая Сербія. 234.

Али ни он, ни Хан, не веле, да су у селу Липљану нашли каквих год старинских **зидина**. Гилфердинг само вели, да је ту била некад варош и епископија, ал јој неизноси трага, јер малена црквица, која је скоро обновљена, како сȁм вели, нама не личи да је била епископија.

Ал Хан, који је више на топографију и старине пазио, ево шта говори:[1]

„Један сат управ на југу од Јањева има остатака од старе вароши. Место где се остатци налазе, зове се Васиљевић, и стоји на реци Козници. Од ових развалина млоѓо је камење с надписом однесено и употребљено при зидању тако зване пашине млине, што је на сутевској реци, уточици Грачанице.“

Ово је место непуна 2 сата источно од села Липљана на доњој тераси оне косе између потока Жеговца, на коме је село Добротин, и реке误 Козницe, која одмах испод развалина утиче у Јањевац.

И ја узимам да су те развалине стари **Липљан**=Ulpiana, Lipenion.

Између Жеговца и Мораве стоји гора Жеговац, на којој бијаше граница византинској царевини, и српској краљевини на овој страни у почетку владе краља Милутина.

Близу тих развалина и данас пролази пут из Косова (и Приштине) за Мораву и даље за Моравицу и Команово, а мимо њих пролази и пут из Призрена за Ново брдо и даље Лесковац и Ниш.

Према овоме Липљан бијаше на важној раскрсници, и узвишеним својим положајем могао је господарити целој горњој Ситници. Могао је бити на осоју Шаре и Црне горе то, што је на присоју било Скопље.

---

[1] Reise von Belgrad nach Salonik. 84.

Овај његов географијски положај и био је узроком, те је цар Управда (прва пола 6 века), кад оно поче навала нових народа на ове земље, и он царевину утврђиваше са три појаса градова, — у другом појасу утврдио и Липљан[1], којом приликом и назва га Justiniana II.[2]

3 сата северозападно од овог Липљана бијаше „древни град Трипољ“, и ова два места беху природни ривали за господством над Ситницом. Подизање једног удило је другом; и у колико Липљан растијаше због веће близине до Мораве и Вардара и због претензија епископске столице, у толико је Трипољ морао опадати и кад је престоницом северне државе постала Приштина, само два сата удаљена на северу од Трипоља, онда је овај морао сасвим да утоне у заборав. Приштина пак и Липљан могаху још дуго да се држе једно поред другог, јер беху раздаљени пет сати, и осим тога, у колико је владар подизао Приштину, у толико је владика подржавао Липљан. Кашње кад Липљан преста бити икаквом столицом, њега и неста. Трагови му осташе у развалама, а спомен у два сата на запад настањеном селу. —

Дакле камен, на коме је престо у цркви села Липљана, однесен је тамо из града Липљана; и натписи који се находе у Јањеву,[3] однесени су из града Липљана, и воденица пашина на сутевској реци назидана је камењем града Липљана!

Што пак Хан[4] мисли, да су те развале можда од „вароши Косова“ коју неки средњевековни писци, нарочито турски и потоњи европски спомињу, — ја мислим, да је

---

[1] Zinkeisen Geschichte der europäischen Staaten I, 146.
[2] Geographie der Griechen und Römer VII, 107.
[3] Reise von Belgrad nach Salonik, 240.
[4] Ibid. 84.

сасвим погрешно, и они су, незнајући у опште топографију ових земаља, име предела узели за варош.

58.

После Vicianum-а долази

THERANDA XXV.

Данвиљ[1] узима Призрен, а Катанчић Качаник.

Хану[2] по мери непада на Призрен, него на 3 сата од Призрена удаљено село Суху реку, које је на томе путу, што га је он узео, па се чуди, како то, да се мера неподудари са Призреном, кад је Призрен у томе крају врло важно место, јер је на ударцу тога главног пута из Ниша у Љеш, и раскрсница путу за Тетово и Скопље?

А баш то може и бити један доказ више, да цео тај пут из Ниша у Љеш неиде том пругом.

Он и неспомиње, да је код Сухе реке наишао на какве старинске остатке; међу тим Ami Boué вели[3], да на два часа од Призрена, а у отару села Речана недалеко од Сухе реке, има некојих развалина, ал опет ненапомиње, да ли су римске или средњевековне.

Но баш кад би и римске биле, то опет неморају бити Theranda, него је могло то бити друго какво место.

Наш пут иде на југозапад. Кад од Звечана одиђемо XXV миља путем, који је у том правцу најприродпији, онда се нађемо на саставцима ре́ка̂ Глинара и белог Дрима. Ту има два моста, на Глинару и на Дриму. Од оног места на северу, где Ибар окреће право на исток, где се находи Мокра гора на десном брегу Ибра, ту се одваја дугачка коса брђанска к југу, заузима сав простор измеђ

[1] Orbis antiquus I 353.
[2] Reise von Belgrad nach Salonik. 232.
[3] La Turquie II 393.

Глинара и Истока (Дримове уточице) и свршава се као тераса у кључу, где се Глинар у Дрим улева. Даље к југу наставља та брђанска греда на другој страни Глинара, и хвата се водомеђе Дрима и Ситнице. На западу остаје пространа равница „Подримље", а ушће Глинарово управ је према средини те равнице. Ту је по моме нахођењу морала бити **Theranda**. Сад је ту село Глина, а више села има развалине „Јерина глиновска." (по селу Глиновцу, које је такођер близу). Као код Звечана и Вучитрна, тако ево и овде видимо трагове старог живота, па и трагове озбиљног саобраћаја овуда, јер на једном месту имамо два моста.

Ја тај предео познајем само из карте, с тога неби имао ништа више да кажем, осим да читаоца упутим на проматрање тога краја, како је у великој Кипертовој карти а нарочито у најновијој аустриској (од 1876) представљен, па ће се сваки доста лако уверити, да ово моје нагађање има много и доста вероватности.

Ал морам озбиљнијег читаоца још да подсетим, да је овуда негде била у средњем веку варош, у картама за оно доба[1], написана **Seretos**. У исто доба да напоменем, да је латинско Th равно грчкој *Θ*, те се место ње и писало, а и грчко *Θ*, и латинско Th често се читало као S[2] и обратно. Тако имамо место Тесалије, Теталија[3] и место Тетова Тесово. Знајући ово, ми можемо у суглас да доведемо и Theranda и Seretos, па са доста основа веровати, да је Seretos кашње име Therandae; јер кад би се место S написало Th, онда би било **Theretos** које са **Theranda** скоро свакому изгледало би да је једно исто, и то још у толико пре што се Seretos налазио баш онде, где ми помишљамо, да је Theranda била.

---

[1] Spruners Atlas.
[2] По дорском диалекту.
[3] Гласник XI, 68.

Нама је дакле Theranda туда при саставку Глинара и Дрима.

Ami Boué[1] узима, да је Theranda око села Лушана, кога је на старијим картама туда негде било, ал је важно, што он вели, да ту има развале од римског моста, дакле смо ми поуздано на римској линији.

59.

GABVLEVM XXX.

Ова мера, идући низ бели Дрим, преко лепог и питомог предела Подримља, и пролазећи преко или покрај Ђакова, пада на планински превој измеђ Ђакова и састављеног Дрима. На југоистоку је одавде 1600 метара висок Баштрик, а на северозападу исто толико од превоја удаљена око 1000 метара висока Краљева гора. Превој износи апсолутне висине 730 метара, и узвишен је над ђаковском равницом, из које пут полази уз брдо, око 340 метара, а над Дримом код ушћа Груме, низ коју пут са превоја силази, око 470 метара.

Овакав превој, прелаз преко планине, који раздваја два, један од другог врло различна предела, био је таман удесан, да Римљанин на њему намести свој castrum, те да олакша саобраћај своје војске, и да држи у власти не само тај тако важан пут, него да бди и над пределом, што је испод планине.

Што се тиче самог имена Gabuleum, оно тако звони, као да је чисто римско. Јер и ако Gabuleum немогадох у речнику наћи, ја сам нашао Gabulum[2] (а исто тако и Gabalus), што поред осталога значи и превој.[3]

---

[1] La Turqie II 392.

[2] Види велики речник латински: Joh. Heur. Drümelii, Lexicon manuale latinogermanicum. Ratisbonae et Lipsiae 1781.

[3] Превој уопште Французи зову Col, а Немци Pass. Но ми Срби кажемо га од више руку. Уопште кажемо превој (и превија, и

Према овоме изгледа, да име одговара месту.

Хан[1] ово место неодређује, него му се само чини, да ће по мери пасти на ушће потока Љуме, који улази у бели Дрим непун сат ниже саставака оба Дрима, а долази с југа, са планине Кораба.

Катанчић[2] држи да је Тетово, говорећи при том, да није Кабаси, како Данвиљ по звучности узима, јер би по звуку пре била Ибалеа, која се на старим картама налазила по далеке од Дрима црног, на западној му страни, а на најновијим картама нема је.

Ami Boué[3] узима чак Гилан; а ми знамо, да је Гилан тек скорашње насеље.[4]

60.

CREVENI XVII.

При ушћу Груме у Дрим, где је село Спас.

И Хан[5] је узео на томе месту. Овде је пут сишао на Дрим, где је прелаз; но неможе да настави даље низ реку

превор). Ал ако је планина ту кратко преседласта, онда негде кажу и седло (и Немци Sattel); ако је планина прилично удубљена, и изгледа рашљаста, онда се често зове **вешала** (Gabulum), ако је много удубљена, ал опет има неке висине, каже се преслап, преслоп, прослоп; а ако је удубљеност спуштена до дна, те изгледа као узана јаруга, онда се каже сутјеска; ако изгледа; да је ту планина прсла, онда ждрело. Сутјеска и Ждрело према томе су не само прелаз, него теснац, кланац, (и кроз њих увек тече и вода) Изгледа, као да ждрело значи уста од сутјеске, према томе оно је увек и кратко а сутјеска иде и у дужину.

1 Reise von Belgrad nach Salonik. 232.
2 Orbis antiquus I, 353.
3 La Turquie II. 392.
4 Hahn, Reise von Belgrad nach Salonih 86.
5 Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik, 232.

јер Дрим одатле улази у ждрело, ваљда најдуже и најкршније на целом илирском полострову. С тога се пут изнова хвата планине уз поток Госку. Ово је место по томе врло важно и као прелаз преко реке, и као размеђа терена. Но одавде се одваја и пут уз Дрим за Косово, и тиме је Спасу значај увећан.

Овај пут, којим ми на Дрим дођосмо, по сведочби Хановој,[1] и данас живо ради, што ће бити доказ, да је природна бразда.

Катанчић и Делил (у Велзерију) изгубили се у том одвећ планинском полострову врлетног Дрима, а Данвиљ несмеде ни да уђе у њега.

61.

ad PICARIA XXX.

На данашњем призренском путу у Скадар има, од Спаса 10 сати (30 римских миља) удаљен хан Пука. То је Picaria.[2]

Пошто пут од Спаса испење се на незнатан превој планине Граба (у карти Краби) он силази у долину реке Фанде, и поново се пење на већи превој, 800 метара уз вишен над реку Дрим, која је одавде само 1½ сат удаљен. Ту има хан Пука.[3] Ово је место удаљено од Спаса рекосмо 30 миља, а толико и од Леша.

Ја се дакле потпуно слажем у овоме са Ханом, који такође Picariu меће ту.

---

[1] Reise durch die Gebiete d. Drim u. Wardar, 76.

[2] Непропуштам напоменути, да Picaria значи место где се катран пече, дакле Катраница, каквог назива има и у Македонији; а речица ad овде хоће да каже, да то место и није варош.

[3] Пука биће по свој прилици исто што и врх теме, франц. Pic.

Ami Boué без икаквог рачуна и даљег разбора узима, да је Picaria данашња Пећ! А Пећ је постала у време Св. Саве.

Од Пуке силази пут к Дриму на запад, па један крак води преко Дрима у Скадар, а други дуж Дрима преко питомог предела „Задримља“ на југ у Lissus.

Да је ова пруга, којом ми иђасмо из Ниша у Љеш, највероватнија, може се видети и отуда, што је туда ишао пре 70 година најважнији стари пут и за Босну и за Рашку из Скадра[1], дакле се служио старом утрвеном браздом, која је већ и у обичај прешла тамошњем народу.

62.

Овај пут, од Ниша у Леш, хватао је Дарданију са северозападне стране; ми ћемо сад да отидемо на његов исток, и да потражимо пут, који је од Ниша водио на југ. Но и овде неће нам бити најлакше, да до истине дођемо. У таблицама, које до нас дотрајаше, има много и различних погрешака, и ми нисмо кадри, да свуда изнађемо учињену погрешку, и да је од истине одвојимо.

Но као досадањи археолози, тако ће мо да покушамо и ми.

Ми имамо у tab peut. овакав пут:

Scunae	
	XXI
Anausarum	XII
ad Fines	XXXII
ad Herculem	VIII
Presidium	IX
ad Cephalum	IX
Gurbita	XIII
Stobi (Stopae)	VIII

[1] Voyage dans l'empire othoman I, 342.

Ал шта је Scunae?

Већина њих узимљу, да је то само погрешка у писању, а треба да пише Scupae.[1] И Манерт узима, да је Scupae, чим вели[2], да од Scupae до Lissus има 191 миља, а у самој ствари од Скопља до Леша тек 130. Кад би било Scunis онда би ми на тој прузи имали баш почетак познат, и могли би поћи даље. Ал Хан[3] вели, да Scunis није погрешно написано, него значи неко место, и он га налази да је данашњи Лесковац. Коме ћемо да поверујемо ми?

Друго крајње место на овоме путу је Stobi. А знамо ли њега где је? Незнамо; јер сви стари археолози држаше да је негде на Црној реци у Македонији, подоста удаљено од Вардара, а Хан године 1861 изиђе те доказа[4], да је на ушћу Црне. Ово Ханово казивање усвојише сви савремени немачки учевњаци, и на поправљеној карти Кипертовој већ стоји Stobi на ушћу Црне.

Ал ми ћемо покушати, да потражимо сами.

Ја ћу дакле замолити читаоце, да се мало притрпе, те да за сада оставимо ову пругу Scunae — Stobi, док неби изнашли најпре Stobi. Јер кад будемо поуздано знали где је Stobi, — један крај онога пута, онда ћемо лакше моћи да се упутимо и у Scunae. Ми узимамо најпре Stobi с тога, што Stobi имамо на неколико пруга у таблицама најтингерским, а Scunae само овде.

Дакле пођимо другим путем.

64.

Нама су ова места поуздана: Thessalonica (Солун), и Heraclea (Битоље). У таблицама налазимо путове за Stobi

[1] Orbis antiquus I, LXIII.
[2] Geographie der Griechen und Römer VII, 105.
[3] Reise von Belgrad nach Salonik. 235.
[4] Ibidem, 234.

из оба ова места. Да видимо, хоћели пруге да се пресеку. Јер ако нам на оба ова пута падне Stobi на једно место, онда можемо бити уверени, да је заиста ту.

65.

Прву пругу почињемо од Солуна.

Thessalonica	
Callicum	XVI
Tauriana	XVII
Idomenia	XX
Stena	XII
Antigonea	XI
Stobi	XII

CALLICVM XVI.

Кад се пође из Солуна на север, онда пут води измеђ једне брђанске благе греде, и реке, која се и сад зове Калик[1]. Кад се одиђе на долину XVI миља, онда пут стасава на ту реку и прелази је. На томе месту састаје се с Каликом и једна речица, што долази с истока. Састављена вода протиче кроз угиб, који чини поменута греда, овде на 600 метара издигнута, и њен наставак, низак и благ, с оне стране Калика. Као што се из овога види, ово је место таман онако, како су Римљани обично тражили, и ту и данас има хан („шахов"), као штација путницима из Солуна.

Ту је био наш Callicum.

[1] Ово име може долазити и од κάλα, т. ј. блата, јер туда и јесте у тој низини вардарској каоно, а још у толико пре, што од тог места ни по часа на истоку, има варошица Блаца (правије Блатац) опет због истог узрока тако названа.

66.

TAVRIANA XVII.

Од Калика садашњи пут за Скопље иде право на север, а наш римски продужава досадањи правац па северозапад, и после 17 миља доспева на ушће реке Добруње у језеро Ржано.

Ту је била Tauriana.

Хан[1] узима, да је Tauriana била, где је Ђевђели, и каже, да од Солуна дотле има 11 сати. Истина, од Солуна до Callicum беше XVI, и од Callicum до Tauriana XVII, чини XXXIII миље, или 11 сати; ал на његовој карти[2], коју је придао другом издању свога „пута од Београда у Солун“ (у првом издању тога дѐла, те карте нема), има по размери, од Солуна до Ђевђели 42 римске миље, а то је 14 сати, а не 11, као што он у књизи спомиње. Откуд му та несугласица, незнам.

Ami Boué[3] вели, да је Tauriana Дојран!!

А ми хајдмо даље.

67.

IDOMENIA XX.

Са врха Ржаног језера пут наставља даље и после 6 и по сати доспева на Вардар, где је био прелаз[4]. На овом брегу, мало подаље од обале, налази се село Пореч (или Подгорица?) а на оној страни Ђевђели.

---

[1] Reise von Belgrad nach Salonik, 234.

[2] Uebersichts Karte der projektirten Eisenbahnlinie zwischen der Donau und Saloniki.

[3] La Turque II, 391.

[4] Reise durch die Gebiete des Drim und Wardar, стр. 179: вели, да је ту наишао на трагове старога моста.

Овде је распутица. Од тога места један пут води у Солун (којим ми овамо дођосмо), други уз Вардар у питому жупу Бојемију и даље у Градац, трећи прелази на ону страну, и уз воду води опет у Градац и даље; четврти опет на оној страни води преко Ђевђели, пети води у Струмицу; шести на исток у Дојран; седми низ Вардар за Јањицу и осми на Петрово.

Ово је дакле врло важан сточак путова, и ту је свакојако морала бити Idomenia[1].

За њу још зна и Тукидид[2] и вели да је на Вардару (*Αξιοσ*); по њему је спомињу и сви потоњи географи. Птоломије пише је, *Ἰδομεναὶ*, а Стефан Византинац *Εἰδομένη*[3]. Данвиљ је меће на ушће Црне[4]. Хан је не меће нигде, но само примећава[5], (према тој у таблици назначеној мери), да је дакле морала бити 5 миља јужније од Градца.

68.

STENA XII.

Хан и даље остаје при Вардару, и за Стену вели, да је тамо, где је Бања (Хамам-чифтлук). Ту га је довела мера од 32 миље рачунећи од Ђевђели.

Катанчић[6] вели, да је на Стобовој реци.

Ја код Idomeniae прелазим Вардар, (Хан код Градца) јер ту је и сада прелаз, а и пре је био. Пошто пређем Вардар, ја се хватам благе косе више Ђевђела и поступице

---

[1] Да не буде то некад било *Οδομενι*, те би могло значити раскрсницу?
[2] Mannert Geographie der Griechen und Römer, VII, 439.
[3] Orbis antiquus I, 654.
[4] Ibidem: in confluxu Stobeni et Vardari amnium.
[5] Reise von Belgrad nach Salonik 234. NB 3.
[6] Orbis antiquus I, 654.

попнем се на превој планински више села Петрова. Тај превој узимам ја да је Stena, и мера пада управ ту.

Ми знамо, да су превоји на планини, особито ако су између два важна предела, врло важна места, па ни Римљани или стари Јелини, нису могли тако важно место предвидети, и дакле врло вероватно ту су имали какав војнички каструм.

69.

ANTIGONEA XI.

Кад се пут почне врло благо и постепно силазити с Марјанске планине, а у правцу на северозапад, онда се долази на речицу Раковац и у кључ његов при утоку његовом у реку Бошову. Овај кључ господари целом, врло родном и питомом долином реке Бошове[1], која после четири часа одавде на североистоку утиче у Вардар. На тој лепој тераси мислим ја да је била Antigonea, јер од Stenae довде има не пуна 4 часа (XI миља).

Хан је прелази ћутећки.

И Катанчић незна где је.

Киперт[2] је меће око утока Милетковице.

Ami Boué вели[3], да је била код Неготина.

Мелер[4] пак више Градца у ждрелу названом Демиркапија.

Данвиљ[5] назначује је негде на Црној.

---

[1] Види хвалу ове долине у Ханов Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar.

[2] Atlas antiquus. Editio 3. 1863.

[3] La Turquie II, 391.

[4] Abriss der alten Geographie.

[5] Orbis antiquus I, 654 — in atlante laeva stobeni amnis, in tabella Graeciae dextra.

70.

STOBI XII.

Птоломије пише *Στόβοι*. На новцу Домицијановом стоји municip. stobensium[1]. Код Плинија: oppidum Stobi civium rom[2].

Стоб се први пут спомиње у рату римском против македонског краља Филипа III. У време Константина великог појављује се као главно место северне Македоније (Macedonia secuuda, sive salutaris). У средњем веку спомиње се врло често и код византинских писаца[3], и код словенских хроничара, и ако се не мора све тицати овога Стоба.

Сви досадањи археолози и географи узимали су, да је Стоб негде на Црној, далеко од Вардара.

Хан га меће на ушће Црне.

Да видимо шта мера каже!

Кад се од последњег места, где ми замислимо да је била Antigonea, одмери XII римских миља, а то је 4 часа пута, онда се долази на једно место уз Црну, где у њу силази једна речица са високог платова Витача, па испод села Шешкова у том кључу има развалина.

Хан у својим топографским нотицама првог путовања[4] и сâм каже, да на 7 часова од ушћа Црне има на њој село Шешково и код њега развалине.

Он је те развалине споменуо можда само по чувењу, јер нигде не напомиње, да их је сâм видео. Можда су то дакле какве незнатне развалине; а може бити, и да има ту врло знаменитих трагова. Ми то на памет неможемо знати.

---

[1] Orbis antiquus I, 653.

[2] Mannert, Geographie der Griechen und Römer VII, 488.

[3] Манерт мисли, да је Stypeium, *Στυπειον*, кашњих византинских писац, исто што и Stobi Ја не могу да усвојим, и држим, да је византински *Στυπειον* данашњи Штип.

[4] Reise von Belgrad nach Salonik, 176,

Али, кад погледамо на карту, па видимо, да је туда морала на сваки начин пролазити веза између горњег Вардара и родног и насељеног Овчег поља, и измеђ питомог и богатог Магленa, старе Ематије, — онда морамо веровати, опет не у голе предпоставке, него у резултат, који од бројева добијамо.

Но Кипертова карта мора бити у овоме крају у неколико погрешна; а ту погрешку унео је у карту баш исти Хан.

Ево како.

Он каже[1], да од села Скочивира, које је на Црној при њеној залактици с југа на север, — па до села Трнова, које је доле у доњем јој крају, има 14 часова, а на његовој карти износи само 11; и каже, да од Шешкова до ушћа Црне има преко 7 часова, а на карти му само 4. Према овоме и Киперт је целу Црну много скратио, и с тим и простор од Марјанске планине до Шешкова.

С тога при одмеравању на карти ваља узети другу размеру т. ј. кад су 14 часова представљени на карти као 11, и кад су 7 часова представљени као 4, — онда место XI миља ваља узети у шестар VIII, и место XII узети IX. Кад се то учини, онда се мера, у tab. peuting. означена врло добро слаже са местима, која сам ја одредио.

Ми смо дакле овим солунским путем пронашли, да Стоб није на ушћу Црне, него горе на њој око села Шешкова.

Ја нисам вољан, да одлучим од пажње тај случај, што су сви географи и археолози без изузетка узимали Стоб не на Вардару, него негде на више на Црној. Ја држим да та тако рећи традиција, није могла бити без икаква основа. Што пак Хан наводи, да је Стоб морао бити на Вардару и по речма Птоломијевима, који вели, да Пеонија помоћу вароши Gortiniae[1] и Stobis, има у власти прелазе

[1] Reise von Belgrad nach Salonik, 186.

[1] За Gortiniu мисли се, да је исто, што и Idomenia.

(Pässe), кроз које тече Вардар, те тиме се Македонија (prima) од Пеоније исто тако тешко може напасти, као год што је од југа брани Пенеј, који кроз Темпу протиче, — ја немогу да усвојим с тога, што у тима Птоломијевима речма налазим и ја потврде, да Gortinia и Stobi чувају Македонију од Пеоније (и обратно), ал не тиме што су обе на Вардару, јер кад би и Стоб био на Вардару, онда би се то ждрело вардарово могло обићи, па од Велеса уз Бабуну реку и на Прослоп изишло на Црну и даље дошло у Ематију. Овако пак, кад је Стоб ту, где га ми постављамо, онда од те стране исто тако чува, као и мостобран вардарски при ушћу Црне, и овај без Стоба нашега неби био најпоузданији заклон.

Хан јесте на ушћу Црне нашао много трагова велике римске колоније, о чему се могло мислити и по имену села, које је у отару тих развалина („Градско"); ал те развалине казујући да су римске, не казују да су Stobi.

Шта више, у другом свом путовању[1] (1863) наишао је он на натпис Stob, ал не на ушћу Црне, него при уласку Вардареву у ждрело, код Демир капије. Ово пак место удаљено је од ушћа Црне много више, него Шешково, па ако је онај камен тамо од некуд донесен, онда је могао бити донесен и од Шешкова. Међу тим тај камен не мора бити, да је некад био у Стобу; него могао се натпис само тицати нешто Стоба, н. пр. да је ту умро неко, који је из Стоба. —

Да су те развале, које се близу Шешкова налазе, а које Хан истина спомиње ал по чувењу, а није их видео, да су велим заиста од некога града, ево још једнога доказа који нам кашње дошао до руку.

У Гласнику XXIV има један хрисовуљ, којим Деспот Драгаш са братом Константином потврђује и прилаже нека

---

[1] Reise durch die Gebiete des Drim und Wardar, 167.

добра руском манастиру светог Пантелеимона у светој Гори, па каже: приложихъ у Тиквешу село Шешково, и под градом светыи Аѳанасїе сь людми и водѣницами и сь винограды, и надь градомь црьковь светы Геѡргїе Положкы на рѣцѣ Црьнои, сь селы, село Полошко, село Кошане итд. Овај је хрисовуљ писан године 1380 и по свој прилици у Струмици, где је Драгаш већином боравио, а и на Црној реци добра имао. И за нас је врло важно што видимо, да је између Шешкова и Полошког било некога **града**. Сад, да ли је тај град тада био жив или не, и да ли се је он звао Stobi или другаче, то је друга ствар. Међутим ја мислим да је ту био Stobi, ал давно и у 14. веку да га већ није било. Немањин пак Стоб сасвим је други.

71.

Други је пут од Битоља у Стоб.

Heraclea	
Ceramie	XI
Euristum	XXVI
Stobi	XII

Пре свега напомињемо, да се уопште узима као правило, да је Heraclea Битоље. Једини од европских учевњака, колико је мени познато, Ami Boué, узима да је Heraclea данашње село Тројак[1].

Битоље се у првој половини средњега века, ил управо за времена Јустинијанова, звало Pelagonia, по чему наши хисторици мисле, да је то „Полог“. Међутим и на арапским још картама налази се туда варош са сличним именом, а и код многих византинских писаца, — но о овоме ћемо кашње говорити.

[1] La Turquie II, 394.

CERAMIE XI.

Кад се Црна код Могиле преброди, онда на даљини од Битоља на XI миља, не пуна 3 часа, дође се у село Ношпал.

Ја се овде могу сложити са Ханом[1], да је туда била Ceramie[2], и ако би приличније било, да је негде између села Алинаца и реке.

Стравон[3] каже, да је ἐπὶ τῷ Ἐριγῶνι — близу Црне.

72.

EVRISTVM XXIV.

Од Ношпала[4] Хан иде на Прилип, и меће Euristum тамо, где је село Тројак. Данвиљ, Ортелије и Катанчић[5] мисле, да је онде, где је сад варош „Флорина“!

Ја идем другим путем.

Ја не идем на Прилип, као Хан, јер би онда у таблици назначен био и Прилип, где је и у римско време било вароши[6]. Него се од Ношпала хватам планине и идући гредом стигнем после 8 часова (XXIV миље) на платов при извору реке Блашнице, близу Црне, и не далеко од места, где се свршава њено велико ждрело, што држи чак од Скочивира.

Ја држим, да је ту био Euristum.

Он се дакле налазио између данашњих села Витоនិште и Дуња, и владао је доњим ждрелом Црне, и распутицом између Тројка и доње Бабуне и између Јелешке реке и Флорине.

---

[1] Reise von Belgrad nach Salonik, 234.
[2] = Црепана, керамиџијница.
[3] Orbis antiquus I 655.
[4] Reise von Belgrad nach Salonik, 19.
[5] Orbis antiquus I 353.
[6] Stymbara.

Одавде па преко Витолишта и Трнова силази се кроз 4 часа (XII миља) на мост на Црној код Шешкова.

73.

STOBI XII.

На ово смо место дошли и у члану 70. Па пошто су нам се две пруге врло правилно пресекле на том истом месту, то ми добивамо јачег уверења, да је Стоб заиста био баш ту.

Хану се није ова пруга згодно сложила.

И ако је он Euristum узео код Тројка, дакле много северније, него што га наместисмо ми, то опет до ушћа Црне од Тројка износи преко 7 часова, а не 4, колико по таблици треба.

С тога он, да би истински простор довео у сугласицу са таблицом, морао се довијати на тај начин, да предпоставља како је у таблици погрешка. Ја не одричем, да у таблици може бити погрешке; напротив, и сâм сам на некима местима то искусио; ал кад се и без те предпоставке нешто може постићи, онда је излишно свако довијање.

Од Euristuma до Stobi у таблици пише XII миља, а од Тројка до ушћа Црне има XXII бар, с тога је он за простор од Euristuma до Stobi морао додати X миља, што је при преписивању морало по његовом нахођењу изостати, те да истера Stobi на ушће Црне.

Ја нисам долазио у такву незгоду.

Киперт у свом атлазу за стару географију,[1] усвојио је Ханов Стоб на ушће Црне, али је ушће Црне размакао од ушћа Брегаонице у правој прузи око 33 миље дакле 11 сати; и пошто је, незнам по ком основу, Вардару дао

[1] Atlas antiquus Editio 3.

врло јаку серпентину око Бабуне планине, њему је од једног до другог ушћа изишло и преко 40 миља, близу 14 сати. У самој пак ствари ова два ушћа, баш по сведочби Хановој, а и на његовој великој карти, само су 1½ сат једно од другог удаљена. На овај начин добио је он таблицом захтевану даљину од Стоба до других места, што су у том крају, као што је Tranupara и Astapus (Astibus).

74.

Пошто су нам се две пруге, једна с југа, а друга са запада, пресекле и укрстиле, баш тамо, где ми велимо, да је био Стоб, — то ми, и ако не необорна доказа, а оно бар довољно основа имамо, да верујемо, да је Стоб заиста и био ту.

Но овде сматрам за упутно, да напоменем још нешто, што може бити од користи за свакога, који се са оваким стварма хоће да бави.

У старије време налазимо ми многа имена, која једно на друго личе, или су баш и једнака, па нас то може често да доведе у таку забуну, да нам је тешко наћи се у том вртлогу од напомена, а без довољног ослонца у одлуци.

Ми налазимо у списима из ранијих векова и *Στοβοι*, и Stobi, и Стоб, и *Στοπωνιον*, и Штип, и Стуб, и *Στυπειον*, и Stopae, и *Σλοπωνιον*. Да ли су ова многа имена хтела да означе једно исто место, или су се тицала различних, — то нам није баш лако оценити и одредити. Ми морамо дакле често да нагађамо; а нагађање, знамо, да није исто, што и погађање. С тога морамо бити јако обазриви и опрезни, те да нам се неистакне каква погрешка, која би могла много шта довести у двоумицу.

Ево једног таквог случаја.

Наш велеучевни и неуморни књижовник г. Рачки, који нам је са колико труда, толико и бистрине и талента расветлио и значајем уздигао многа места у нашој иначе врло оскудној и тамној историји, — дотакао се на једном месту и града Стоба,[1] и вели „да се Стоб неима, како су неки мислили, тражити у Вардарју“[2] него негде „међу Средцем и Велбуждом,“ доводећи Στοβὸς, који се налази у хрисовуљи цара Василија, II, у свезу са Στοπωνιον-ом, у који се исти цар утаборио, кад је пошао против Средца, и прешао планине, што су измеђ Средца и Пловдина. Још за потврду свога навода узима његов положај измеђ Средца и Велбужда и по свој прилици из цитата о Немањином освојењу где стоји „**раснпа грькомь градь срѣдаць и петрьнинк и стобь и ȥемльнь и велбоужьдь.**“[3]

Но баш овај положај, који би према томе казивао, да је **Стобь** пре свега измеђ **Петрьнинка** и **Ȥемльна**, показује, да он није онај Στοπωνιον, код кога се цар Василије утаборио, и који је морао бити негде на путу измеђ Пловдина и Средца, и у једно при силазу са планине на средачкој равници. Јер је и **Петрьнинкь** и **Ȥемльн** на Струми,[4] па би онда тај Στοπωνιον морао испасти иза Средца, и иза још других планина, које нису на путу од Пловдина до Средца, него на путу од Скопља ка Средцу.

Даље узима г. Рачки, да је с овим исти и онај Стоб, који се спомиње у хрисовуљи цара бугарског Ивана Шишмана[5], који удељује манастиру рилском нека добра, и у

---

[1] Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI vieku. Napisao Dr. Fr. Rački. U Zagrebu 1875.

[2] Тамо, страна 32.

[3] Ко нема при руци Шафарикове Památky, на које се г. Рачки позива, нек загледа Гласник I стр. 164.

[4] Рајић II 674.

[5] Гласник VII, 187.

којој се вели „**также и градь Стобь никакоже да не имать области надь чьловѣкомь монастирскимь.**“ Па по томе мисли, „да је Стоб лежао у околини горе Рила.“

Овај рилски Стоб биће сасвим други, а не онај, који се налази записан *Στοβοι*, о коме се мисли, да је у Вардарију, нити онај *Στοπωνιον*, што мора бити у околини средачкој.

Овај рилски Стоб стоји и данас, једно по сата од села Рила низ реку Рилу, и могао би се из исте хрисовуље лако определити, јер међа отару манастира рилског ишла је „**Ѿ деснаа страна града стоба вь рыла, и низь рыла (до) стрѹма, и возь стрѹма до германцица.**“[1]

Ал није потребе опредељавати га по хрисовуљи те нагађати, него ваља само загледати у карту Хохштетерову,[2] па ћемо га одмах наћи, испод села Рила, — Стоп.

Ја ћу о овоме говорити у другој половини рада, кад будем дошао у средњи век; ал ово овде мислио сам да ми је ваљало намоменути с тога, што сам хтео да покажем, како је тешко погодити праву истину при овакој збрки од имена и различне ортографије, па да наговестим, како и моја истраживања могу бити непоуздана, јер се нема довољно ослонца. Посао је мучан, па и неблагодаран; ал га опет радити морамо, јер је боље и по коју погрешку поред истине имати, него о истини сасвим и незнати.

75.

Сада да се вратимо на члан 62; но због познатог нам Стоба да преокренемо онај ред пута, и да почнемо с другога краја.

---

[1] Гласник VII, 186.

[2] Petermanns Geographische Mittheilungen, 1872, Tafel I.

Stobi		
Gurbita	VIII	
ad Cephalum	XIII	
Praesidium	IX	
ad Herculem	IX	
ad Fines	VIII	
Anausarum	XXXII	
▢	XII	XXXIII
Scunae	XXI	

GVRBITA VIII.

Од нашег Стоба на даљини 8 миља римских, или непуна 3 часа пута, находи се село Возарци, с ниже кога река Рајац утиче с лева у Црну. Више овог места има на Црној теснац[1], но не непролазан, и ту при излазу из тога теснаца, где се долина Црне отвара и к Вардару шири, ту је морала бити Gurbita, јер не само мера, него створ земљишта јамчи, да су Римљани морали ту имати своје штације.

Хан је ненамешта нигде, него прелази на друго место, што је измеђ ушћа Црне, где му је Стоб, па до Штипа, куда иде, неналази ниједнога места, које би у очи падало.

Катанчић[2] вели само, да је на Црној, више њеног ушћа.

76.

ad CEPHALVM XIII.

Од Возараца, мера од 13 миља, т. ј. нешто преко 4 сата, пада на ушће Црне.

---

[1] Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik, 176.
[2] Orbis antiquus I 653.

Онде дакле, где Хан меће Stobi, ја постављам Cephalum.

Хан поставља Cephalum у Штип, јер од ушћа Црне, где му је Стоб, броји он 7 часова пута, а VIII+XIII=XXI миљу, а то је 7 часова. Но толико нама износи и од нашег Стоба до ушћа Црне. На карти пак, коју је за разумевање путова дарданско македонских саставио према одређењима Птоломијевим, не само да је Cephalon наместио у Штип, него још, да би му згодније дошао, Штип је за 6 миља = 3 часа удалио од Брегаонице реке, на којој је Штип!

На против Киперт, који је већ усвојио Stobi Ханов, меће у свој atlas antiquus Astapus (тако га он зове) истина на Брегаоници тамо где је Штип, ал Брегаоницу однео према положају Црне толико на север, колико је Пшиња од Црне удаљена.

Да је ту на ушћу Црне морао бити прелаз преко Вардара, могло се мислити и без велике памети. Ал да је био и тврд каменит мост, то нам сведочи сâм Хан. Он вели[1], да 10 минута на југ од ушћа Црне има остатака од старог каменог моста, и то римског. Мост дакле, који је везивао Пеонију с Ематијом. — Овче поље с Магленом, није могло бити без големога значаја. Још кад узмемо у обзир, да је Дарданија допирала до испод Скопља, не далеко више Велеса, а да су Дарданци највише били назубни на Македонце, онда морамо предпоставити, да се тај мост морао утврдити и бранити скоро онако као Egeta на Дунаву.

Да је тако заиста и било, сведочи нам очевидац Хан у другом свом путовању[2] где вели, да је наилазио на киклопске остатке по свој прилици ограде варошке, чијих трагова има доста уз Црну. Ти многи и големи остатци Хана

[1] Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar 158.
[2] Ibid. 159.

утврђују у његову мишљењу, да је ту био Stobi, на против ја држим, да је био Cephalum. Јер кад се сетимо да *Κεφαλον* значи глава, онда нам није тешко помислити, да му је то име дато као мостобрану, који се и по немачки и по француски зове глава (Brückenkopf, tête de pont), дакле сасвим слична са грчким називом.

Ова јака утврђења по свој прилици спадају у ону периоду римске царевине, кад је одпочела она бујна навала нових народа. Ми знамо из Прокопија, да је Јустинијан I подигао и обновио преко 500 градова, које су пре тога Атила и његове потрагуше порушили. Кад су т. ј. у 540 години навалили нови Словени на царевину римску, онда је Јустинијан за одбрану својих провинција подигао у главноме три огромна браничка појаса. Први бијаше од ушћа Саве до ушћа Дунава са средиштима Viminacium и Ratiaria. Други појас везиваше Ulpianu Tauresium Serdicu, трећи кроз Епир Македонију и Тракију.[1] У овај трећи појас по свој прилици спада и утврђење Cephalona.

77.

PRESIDIVM IX.

Ми код Кефалона пребродимо Вардар. Кефалон је дакле имао у задатку, да прелаз преко Вардара у ратно доба брани. Одавде на 9 миља, или 3 часа био је Presidium. То пада на тераси чувене равнице Овчег поља управ на средину пруге, која би се на кипертовој карти повукла од села Караслара, што је јужно од Велеса, па на село Ачибегово, што је на саставку једне речице с Брегаоницом.[2]

Ami Boné[3] узима, без изнесеног нам разлога, да је Praesidium Радомир (Струмски).

---

[1] Zinkeisen, Geschichte der europäischen Staaten.

[2] Види примедбу и објашњења за Praesidium у члању 26.

[3] La Turquie, II 392.

78.

ad HERCVLEM IX.

Ово место по тој мери пада близу села Килисали (што ће рећи црквица), где се пут од Штипа за Скопље на двоје цепа. Овде је дакле била раскрсница од два важна пута. Један је водио од Штипа у Скопље, а други од Стоба на Мораву. Оба ова пута укрштала су се ту код Херкула. Дакле сасвим очевидна потреба римске штације.

79.

ad FINES VIII.

Од Херкула после 8 миља, или ненуна 3 часа пута, доспева се на хум или брдашце, које је измеђ села Сушице и Крушице. Овај хум издиже се изнад нивоа Овчег поља, преко 300 метара и предваја га на јужну и северну полу.[1] Зове се „дивље брдо“ и изгледа као нека белега на тој равници, и из њега на југозападном крају избија речица „Бела вода“, а на северозападном „Сушица.“

У чланку 4 ми смо наговестили, да је међа Горње Мисије и Македоније, из ближе пак Дарданије и Пеоније, — ишла са Голешнице планине, преко Вардара измеђ Пшиње и Брегаонице на планину Мартиницу (која је западни део планини Дованици или Осегу). Та међа дарданска и пеонска прелазила је и преко овог хума, који се на овој равници издизао, и на коме и данас има караула.

По томе је име ове штације на свом месту.

Хан узима, да је Fines Команово, и нарочито удара гласом на тај случај, што се ова штација звала баш међом (Fines), јер вели[2] „близу ће ваља тражити ону тромеђу,

---

[1] Reise von Belgrad nach Salonik. 57.

[2] Тамо 235.

где се по Птоломију сутицаху на планини *Ορβιλον*-у међе од Македоније, горње Мисије и Тракије.“

Ја неби имао толико куражи, да налазим за свој навод потврде, у том, што је нешто близу онога, што ми треба. Јер и то близу износи не мање, него 8 часова (пошто Хан узима за тромеђу планину Козјак[1]), а то чини више него од тромеђе (Козјака) до Врање (преко 6 часова), па би се Fines могао тражити у Врањи пре, него у Команову.

Што је у Команову раскрсница путова од Скопља у Криву реку (Егри Паланку), и од Врање у Штип, то несведочи, да је ту био Fines = међа, него[2] да је туда негде могло бити римске штације. И ја неодричем, да је могла бити штација; јер од Fines па до Anausarum пише XXXII миље, а то је доста далеко. Само што није Fines!

Хан и сâм напомиње[3], да је Команово пре 50 година било мало сеоце, и да је место њега варош била у Жегљигову, што је 1 сат на истоку одавде, и где је по традицији тамошњој било 9 цркава. Према овоме и онај један камен са римским натписом, што је у Команову нашао,[4] могао је лако бити донесен са другог ког места, онако, како вели, да је грачаничко камење донесено из Чаглавице.[5]

Наш је дакле Fines на „дивљем брду.“

На Катанчића неможемо се више ми обзирати, јер он узима, да је Scunis и Scupis једно исто, па иде другим путем. Да ово неможе да постоји, види се и из тога, што је даљина измеђ Scunis и Stobis много већа, него што је измеђ Scupis и Stobis.

---

[1] Тако се та планина по Хану зове сада. У повељи Душановој зове се налик на то: Кожаљ. Види Гласник XXIV страна 243 и 248.

[2] Управо не оно; но један час више истоку, где беше Жегљигово, у XIV веку већ много чувено. Команово је новог постанка.

[3] Reise von Belgrad nach Salonik. 56.

[4] Тамо 239.

[5] Опет тамо, 72.

80.

ANAVSARVM XXXII.

Кад се с дивљег брда пође к Морави, онда се после 11 часова пута дође у големо село Биљач, што је на оном прагу између Дунава и Белог мора, на мосту између Београда и Солуна.

Ту је по мом нахођењу Anausarum.

Истина никоји од досадањих путника није наговестио, да туда има каквих старинских трагова; ал ако се сетимо, какве је и колике судбине ово место имало; и по карти оценимо, и из историје дознамо, како је овуда пролазила свака струја и олуја, која је по овој земљи ударала и пролетала, — онда се ни мало нећемо чудити, зашто нема (ако нема) никаква трага од некадашњег људског боравка овде. Ваљда нема у целом свету земље, која је толика премеждања претрпела, и скоро без прекида била поприштем најразличнијих друштвених и државних промена, — као што је полострово илирско, а посебице овај крај некадашње Дарданије. Није дакле чудо, што се нису до данас још задржали остатци старог живота (ако их је било) него је чудо, како и растињски живот на овоме месту угинуо није, колико га је газила тврда копита и арапских и татарских хатова, и тешка нога дивљих пљачкаша и питомих угњетача! —

Хану је Arausarum у Врањи.[1]

Нама се то никако не свиди. Јер кад он сâм вели,[2] да је у Врањи и околини залуду распитивао, има ли гдегод старинских остатака, или да ли се налазило старих новаца, или да л има гдегод тесаног или резаног камења и натписа, па је на сва питања добио само један одговор, да од тога

[1] Reise von Belgrad nach Salonik 235.

[2] Тамо, 45.

ништа нема, — онда незнамо, на коме основу могаше да постави овде римску колонију?

Врања није на таквом ударцу, да би се кроз много векова бурних догађаја могао затрти сваки траг старијег живота овде, него би се морало ма шта наћи, што би сведочило, да је ту била каква римска варош, јер ако би била она би морала бити и по велика, почем од прве штације на југу (Fines, ако би на граници и вароши било), била је удаљена 11 часова, а толико исто и од прве штације на северу.

Катанчић[1] се придружује Данвиљу, који мисли, да је Anausarum исто што и Bylazora.

Према овоме за нас је врло интересантно, што Шпрунер[2] на карти за XI век ставља Bylazora тамо, где је сада Биљач[3], и где ми узимамо да је био Anausarum! Онде пак где други мећу Bylazoru (данашњи Велес) он пише Belas!

Па код Шпрунера још је и то интересантно, што он горе, где је Биљач, пише два имена за једно место: Bylazora и Bella. А ово постаје још тим интересантније, што у оно време, кад је он тај атлас издавао (1846 године) још нико незнађаше, да туда има место, које се зове Биљач.

Да нема у Поливију[4] изреком казаног, да је „Филип заузео **Бѣлѵ ҁорѵ** (Bylazora) највећу варош у Пеонији“, — можда би пре били на чисто. Исто тако уздржава нас од нагле одлуке и Ливије[5] својим причањем да је „Персеј улогорио се био у Алмани на Вардару, а Бастарни бијаху 75 миља од њега удаљени у Десудави у земљи Миђанској,

---

[1] Orbis antiquus I, 652.

[2] Histor. geogr. Atlas zur Geschichte der Staaten Europas.

[3] Према овоме излазила би Данвиљева мисао као истинита, да је Bylazora и Anausarum исто; но само не на Вардару, већ горе, где је Биљач, те би не само Anausarum био Биљач, као што узимам ја, него би и Bylazora била исто што и Bylatz.

[4] Orbis antiquus I 652.

[5] Mannert Geographie der Griechen und Römer, VII, 496.

па их он понуди да му се приближе до **Бѣлє ҫорє** у Пеонији."

Јер ми смо у првим чланцима повукли границу Дарданији и Пеонији тако, да је по том одређењу Биљач остао у Дарданији; а овде се изреком каже, да је Вуlazora у Пеонији.

Но баш овим поводом ми смо принуђени, да овако размишљамо.

Цео тај крај на коме се налази Биљач, он је на тромеђи од три народа: Дарданаца, Пеонаца, и Миђана, т. ј. на северу и западу бијаху Дарданци, на југу Пеонци, а а на истоку Миђани (*Μαιδοι*). Због тога дакле, што је то крајина била, она је могла припадати час Трибалима, из ближе Дарданцима, час пак Македонцима, из ближе Пеонцима; и по томе у оно време, кад су Поливије и Ливије живели, Македонци су завладали били према северу (а тако исто и према истоку) много даље, него што је то било пре и после македонске преваге. И отуда се Вуlazora могла бројити у Пеонију, као македонску област, ма да је она некад припадала државини трибалској, и племену Дарданском. —

У средњем веку Византинци врло често спомињу варош *Βελεςὰ* или *Βελεςςος*, коју је, по својој прилици Шпрунер и назначио на Вардару као Belas.

У опште се узима, да је *Βελεςα* једно исто са *Βυλάζωρα*, коју спомиње Поливије. Хан[1] вели, да је то арванитска реч и значи Wellesbrücke, јер, каже, *ουρι* значи мост, па по томе држи, да је *Βελεςα*[2] и *Βυλαζωρα*

---

[1] Reise von Belgrad nach Salonik, 102.

[2] Реч *Βελεςςος* може долазити и од Велеш а и од Бѣлеш, при чему узгред напомињемо, да је грчко *υ* често одговарало словенском ѣ, те се негде могло изговарати ка *је*, негде као *е*, а негде као *и*. Ово писме ѣ, које се временом у српском језику у различним крајевима раставило на та три гласа, — кад би се поново завело у српској ортографији, онда би једним махом од три дијалекта у говору, постао један језик у књижевности.

заиста једно исто, дакле обоје значи данашњи Велес на вардару. Ал с овом његовом одредбом долази у очевидни сукоб Ливијево казивање, из кога излази да она Bylazora *Βυλαξωρα*, о којој он говори, није на Вардару.

Ако узмемо, да и Ливије и Хан имају право, онда долазимо на ову одлуку:

а., Или је било две Bylazorae,

б., Или се *Βυλαξωρα* мешала са *Βελεςα*.

Овај први случај (под а.,) налазимо ми већ усвојен код Мелера.[1] На његовом атласу може се читати Bylazora на Вардару, и Bylazara на североистоку од Велеса. Но због тога, што му је карта врло ситне размере, или што сâм није могао имати довољне оријентације у онда још непознатом пределу, — његова Bylazara неналази се онуда, где је Бѣлач, него код Криве реке (Егри Паланке). Ал ово ваља сматрати више као погрешку саме карте, не његове одредбе.

Што се тиче другога (под б.,) случаја нама на памет пада и овакво умовање:

У речи *Βυλαξωρα* или *Βυλαξαρα* и *Βελεςα*, прва половина обе речи сасвим је једна другој сродна т. ј. *Βυλα* — и *Βελε* — бар за Грка или Римљанина нису много различне речи, и могле су се једна место друге узети. Према овоме је по свој прилици и Шпрунер написао код данашњег Бѣљача оба имена Bylazora и Bella.

А како стоји Anausarum?

Реч Anausarum и Bylazara опет имају нешто заједничког, јер — sarum и — zara није једно од другог далеко. И дакле и ове се речи могле једна место друге узети.

---

[1] Abriss d. alten Geographie у његовом атласу: Orbis terrarum antiquus. Издање 23. Gotha 1852.

Најпосле, ако помислимо да је у Araŭsarum, она прва пола Ana — реч грчка, *ανα* —, а ово је одречна честица, т. ј. хоће да каже да није *ξαρα*, — онда остаје као позитивно Bella, као што је Шпрунер узео, или Бѣљач као што данас стоји. —

У прилог томе, да је Биљач (који пишемо и Бѣљач) био заиста некада варош, па још римска, и велика, ево још неколико речи, на које наиђосмо по свршетку овог нашег рада.

У Гласнику XXXI има изложен путопис у Јерусалим Јеротија Рачанина из године 1704.

Он је пошао из Београда, па преко Гроцке, Паланке, Баточине, Параћина, Рâжња, Ниша, Лесковца, дошао у Врању за 11 дана.

Из Врање стигао је на конак у Коштуне, одакле на конак у Горобинце, и сутра на конак у Велез.

Нама би ваљало да одредимо ова два непозната места Коштуне и Горобинце.

Ми смо видели, да је он од Београда до Врање путовао дневно једно на друго по 7 часова; а од Врање до Велеза има 23 часа, и прошао их је за 3 дана, дакле опет једно на друго по 7 часова и нешто више.

Име Коштуна нити се туда на том путу налази сада, нити га има гдегод споменутог раније. По свој прилици то ће бити назив местимичан, но и онакав, који неживи дуго.[1]

Ако узмемо, да је од Врање до свог првог преноћишта Коштуна, Јеротије путовао 7 часова, онда је Коштуне данашњи Биљач, јер од Врање до Биљача има 7 часова.

---

[1] Оваквог чега има и бива врло често. Ја сам на једној карти у години 1859 изданој. (уз дело La Turquie contemporaine) нашао, туда где је сада Бѣљач, село Дебаш (Dehbach köi) у коме бијаше поштанске штације, па га више нигде нема.

Узимајући, да је заиста Биљач, да видимо какво је то место.

Јеротије о њему вели: **ту є прежде велика варош била за србског господства, и видох ту корита каменна око бунара много множаство велми голѣмо за удивленїе, и чудисмо се.**

Из ових његових речи ми дознајемо двоје: прво, да је ту заиста била велика варош, као што и сâм вели, и друго, да је то била римска варош, јер „**голема и многа корита каменна око бунара** нису ништа друго, већ они римски саркофази, какви се обично налазе у римским гробљима, и каквих имамо у нашем музеју, донесених из Viminacium-а, а ено га један и на дрварској пијаци у Београду, скоро ту ископан.

Што он даље наводи: **над тои вароши видѣсмо три хлма велми висока, Богом саздана,** то нас утврђује у вери, да је то заиста Биљач данашњи; јер од Врање па до Велеса, на том путу, нема нигде брда овакових, осим баш ту над Биљачем, над којим се величаствено врло високо издиже брдо Рујан, можда према Биљачу са три врха.

Можда би ко приметио, да су та **три хлма**, оне хумке, што их (на кипертовој карти) има више Команова, па би онда Јеротијево Коштуне пре одговарало Команову него Биљачу.

У овом случају ваља знати, да су те хумке комановске, више од сата удаљене од Команова, па и да су врло високе, (што није случај), оне опет на тој даљини неби тако импонирале, да Јеротије каже **велми висока.**

Осим тога, ваља се још сетити, да од Врање до Команова има око 14 часова, а толико се неможе проћи за дан на коњу, особито путујући хаџијски. И још уз то, тада би му до Велеса остало још само 9 часова, за које му није било потребио два дана.

Да је то заиста брдо Рујан, можемо се уверити и из овога, што Јеротије вели, да су ти хлми велма

високи, Богом саздани **на врху равни**; а Хан, који је био на врху Рујна, зове га, из далека гледан, Rujan's Flachkuppe,[1] а кад му је на темену био, зове га Plattgipfel,[2] — што све потврђује Јеротијеве речи, да је горе равнина те с тога зову шаторишта Марка Краљевића.

Но мимо тога ево још један јачи доказ да Коштуне нису Команово.

Други конак Јоротију од Врање бијаше Горобинце. Ми и то место непознајемо.

Ни на најопширнијој карти овога краја, какву досад имамо,[3] тога места нема.

Ал опет имамо нешто, што сасвим поуздано осветљује ту ствар.

На поменутој карти теку из црне горе према Коману речице Липковка и Коробинска, које се одмах пред Комановом састају и утичу у Голему реку, која опет пада два часа испод Команова у Пшињу.

Ова река Коробинска без сумње је име добила од села Коробинаца боље Горобинаца, у коме је Јеротије преноћио, а кога данас или никако нема, или му је име предевуто.

На тој речици постоји данас велико село, по готову варошица Хотлија, које је можда некад звало се Горобинци.

Довољно, да су Јеротијеви Горобинци морали бити туда око те реке, а од Биљача као првог конака, па довде има 7 часова, дакле онолико, по колико је Јеротије обично прелазио дневно.

---

[1] Reise von Belgrad nach Salonik, 49.
[2] Исто, страна 153.
[3] Karte der Flussgebiete des Drin und Wardar von Hahn, које је придата уз његово дело Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar. 1867.

Из овога се дакле јасно види:

1. Да се за Јеротијево Коштуне неможе узети Команово (које је тада већ постојало место ранијег Жегљигова).

2. Да је Коштуне на сваки начин или данашњи Биљач, или да је било близу њега; а за нас је то све једно.

3. Да је туда око Биљача била некада велика варош, и

4. Да је то била римска варош.

Узимајући дакле у обзир све ово што досад рекосмо, ми имамо врло много основа веровати, да је наш Anausarum правилније одређен, него што су га одређивали ранији археолози, па и за ово земљиште одвећ много заслужни Хан.

Сад, је ли Anausarum једно исто што и Bylazara, и је ли Бѣлаv исто што и Bella, то се и само може видети.

Велес пак неки данас зову и Velissa.[1]

81.

SCVNAE XXXIII.

На јужној Морави има три ждрела.

Једно је у њеном изворном крају, које је најдуже, траје скоро 4 часа, и држи од села Добруше до више Трновца. Ја би га за разлику назвао Кончулско, по селу Кончулу, које је при излазу Мораве из тога ждрела.

Друго јој ждрело при утоку реке Врле (коју Хан по селу зове Мазурица). Оно траје 3 часа и држи од ниже „Новог Хана“ (Јени Хан), па до испод ушћа Козница, код Дупљанског Хана. Хан ово ждрело зове Мазуричко, по имену реке, но која се зове Врла, а селу је име Мазурица.

Треће јој ждрело Сталаћко при саставу њеном са западном Моравом.

---

[1] Nikolaidy, La Turquie contemporaine. Paris 1859. II, 136.

Од Биљача, па до уласка Мораве у мазуричко ждрело, има управ 11 часова, а то је XXXIII миље.

Ту дакле око Новог Хана ја држим, да су биле Scunae.

Хан узима да су Scunae Лесковац[1]. Он и сам вели, да се од Лесковца до Врање броји 16 часова[2], а по таблици од Anausarum до Scunae само је 11 (XXXIII) — па опет зато он узима Лесковац; но води нас од Врање преко планине, где има коњичка стаза, и којим путем износи даљина 12 часова!

Хан наводи[3], да је на левом узвишеном брегу Ветернице у Лесковцу, где су сада варошки виногради, морао некад бити градић, као акрополис, — и ако нигде никаква трага није нашао, нит о њему чуо. Но значајно је, што је том приликом дознао, да је овоме месту име Лесковац ново, јер се некада звао Дибовчица.

Кад је ова промена имена извршена, није разабрао; ал ми знамо да Лесковац постоји још пре 500 година[4], или Лесков још пре 400[5], и опет Лесковац пре 170 година[6], дакле кад се звао Дибовчица?

Врања, коју Хан узима за Anausarum, није на таквом месту, какво је било удесно по нарави римској. По часа од вароши удаљен, на осечној стени у дубокој јарузи порушен градић Голуб или Голубац, или Голубград показује само средњевековни укус.

А место где ми стависмо и Anausarum и Scunae, сасвим је другачега створа.

---

[1] Reise von Belgrad nach Salonik, 235.
[2] Тамо, 44.
[3] Тамо, 28.
[4] Гласник XXIV, 273.
[5] Рајић III, 193.
[6] Гласник XXXI, 297.

Anausarum нам беше истина на узвишеној равници, но која и опет лучи воде за црно и бело море, и која влада најважнијим путем, што из северне половине овог полострова води у јужну.

Scunae пак стоје нам онде, где је размена терена сасвим очевидна. Мазуричко ждрело предваја јужну Мораву на две различне половине. Северна има не најлепшу долину, ал одвећ питому, све до утока Власине у Мораву; па се одатле јако рашири и од утока Пусте реке прометне у пространо и чувено поље Добрич, које држи од ушћа Пусте реке до ушћа Нишаве, и од Мораве до вароши Прокопа.

Јужна половина добива ширине простора уз воду, а не као северна низ воду. Од утока Врле (Мазурице) до утока Бањске, долина је онака, као и северно од ждрела; ал на више рашири се у питому и пространу карлицу од 4 часа дужине и 2 часа ширине, која држи дакле од више Врање па уз Мораву све до више Трновца. И ово поље у старо време врло важно[1], зове се опет Добрич, на коме један пут Дечански стајаше с војском.

Наше дакле Scunae бијаху као мост између једног и другог Добрича, као врата из једне питомине у другу.

Осим тога наше Scunae бијаху и центар доста насељене и од свуда ограђене карлице, која се находи између две речне узине. Јер од Топлице (ниже Врање) па до Прибоја Морава је знатно уже долине него у горњем Добричу, па ту код Прибоја добива ждрело Даље се рашири по ново истина не на широко, ал траје више од три часа, док се наново нестесни да начини чувено и 7 часова дугачко мазуричко ждрело. На средини пак поменуте карлице находе

---

[1] „На томъ полѣ мнозн древнихъ цареи страшнна брани сотворнша“ вели архиепископ Данило у Рајићу II, 674.

се Scunae, као господар тога засебнога пределића. Но од овде полази пут и за Лесковац преко планине, и за Средац преко варошице Трна. Пут за Лесковац кроза ждрело не беше скоро никад сигуран, и људи у старије време иђаху од Новог Хана планином у Лесковац, — а то и прече бијаше.

82.

У нашој таблици (члан 72) има једно место без имена, које је удаљено од Anausarum-а XII, а од Scunae XXI миљу.

Одмеравајући ту меру на простору од Биљача до мазуричког ждрела, ми добивамо положај за то безимено место негде испод саставака Моравице с Моравом у средини горњег „Добрича“, по свој прилици на узвишеној дивној и господској тераси, на којој се сада находи село „Краљева кула“.

Ово место, не само што мера излази на њега, него и иначе видимо да је важно, јер се ту стиче и пут, који иде с Косова за овамо. Та дакле распутица морала је свакојако и за Римљане бити важна, и ту је било оно безимено место.

Оно је на tab. peuting. означено било једним квадратићем. Тим се знаком није означавала варош, по ондашњој топографској штици, него се означавала каква топлица (бања).

Ово је дало повода и Делилу и Данвиљу, па и Катанчићу, те узимљу, да је то безимено место Бања, и — према њиховом узимању Scunis = Scupis, — постављају је на обалу Вардара.

Нама је дошло око „Краљеве куле“. Ал ту нема никакве топлице; па нема ни у близини, него тек ниже данашње Врање. Дакле, или ми нисмо погодили место, или квадратић незначи топлицу.

И незначи само топлицу.

Ми знамо, да су квадратићем означавали још и Prae-

torium[1], т. j. место[2], где је боравио начелник округа, (па било то варош, или његов летњиковац), или где је био стан окружне управе, или штаб војводе, или столица суда[3].

И ја мислим, да је такво нешто и било, па је онај писар, који је таблицу писао, пренебрегао написати Praetorium, него је само метуо знак, што је сматрао за довољно, исто тако, као што се и данас топографски цртачи служе више знацима, него исписом речи. Тако на прилику две укрштене сабље значе место, где је био бој; две прекрштене гранчице значе место учињеног мира; једна звездица на реци значи воденицу; чаша значи минералну воду; ка́да значи купалиште, и т. д.

Као што је дакле Данвиљ то безимено место због квадратића назвао Aquae тако се ја усуђујем опет због квадратића назвати га **Praetorium.** А по положају његовом, како смо га ми наместили, има довољно основа да се верује, да је ту заиста могао бити какав Praetorium.

У Шпрунера има на том месту Gümischhissar, што ће рећи Сребрник или Сребрница, код кога је места Мурат прешао Мораву кад је ишао на Косово у кôб Лазару[4]. Но ми ћемо о томе касније говорити.

83.

Сад долазимо на једну пругу, међу досадањима најтежу. А то је ова:

---

[1] Orbis antiquus I 652.

[2] Kirschii, Cornu copiae, linguae latinae. Lipsiae 1774.

[3] Назив садашњег села „Краљева кула“ изгледа, као да хоће да каже, да је заиста ту нешто, што није сасвим приватно. Истина може тај назив бити новога постанка; ал и то ново имало би 500 година старости, јер од Душана па овамо у тима земљама не бијаше краља. С тога, ако би назив и био нов, он би морао изићи из традиције, старије од 500 година.

[4] Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches, I, 175.

Serdica	
Aelea	IIX
Peutalia	XX
Astibus	L
Tranupara	XX
Stopae	XXX

У овој прузи почетак нам је сасвим познат. У таблици пајтингерској ова пруга није исписана овим редом, како је у нас, него почиње с другога краја од Stopae (које је тамо у трећем падежу Stopis); ал ми изокренусмо тај ред из узрока врло увиђавног; што хоћемо а и можемо одпочети само с познатог краја.

Но први корак на овој прузи већ нас доводи у забуну, пошто први број који показује даљину од Средца, до првог места у том путу, стоји написан IIX. Римски број XII знамо да је 12. У Римљана знамо и то, да су неке бројеве изражавали првим већим, па од њега одузимали јединицу, или десетицу. Тако број 4 писали су са IV, број 9 са IX; или број 40 са XL, број 90 са XC. Ал да су од каквог броја одузимали по две јединице, то није било обично. Међутим налазило се у старим рукописима и таквог случаја, те овде IIX значи исто, што и VIII, т. ј. 8[1].

Но ми ћемо за рад сигурности узети прва два места у једно, и тражићемо да одредимо место Певталији, која је од Средца IIX + XX = XXVIII. По томе имамо овако.

84.

PEVTALIA XXVIII.

XXVIII миља чини нешто преко 9 часова пута. Кад од Средца одмеримо ту даљину, онда стизамо у Радомир.

[1] Cornu Copiae linguae latinae.

Ако смо пошли добрим правцем, ми немамо никаква узрока мислити, да Радомир није Peutalia, јер мера пада на њега.

У Птоломија написана је *Πανταλια*, код Прокопија *Πανταλια*, а код Стевана Византинца *Παεταλια*.[1]

Ami Boué[2] узима, да је Трн.

85.

Ал шта ћемо с оним местом у таблици, што је измеђ Serdicae и Peutaliae?

Колико се може да види из карте,[3] измеђ Средца и Радомира има на том путу Перник, — место, које се у средњем веку спомиње врло често. Ал од Средца до Перника није IIX т. ј. VIII миља, него XX, а на против од Перника до Радомира није XX миља него VIII. Дакле шта може бити? — Ништа друго, него да је преписивач просто изврнуо бројеве, па онде, где је ваљао написати XX, написао је IIX, а где је требало доћи IIX, он написао XX. Узимајући, да је то тако морало бити, излази нам да је **Aelea Перник.**

86.

Даље имамо

ASTIBVS или ASTAPVS L.

Кад од Радомира пођемо узетим правцем даље, онда после 50 миља, или непуних 17 часова, долазимо у Криву реку т. ј. Егри паланку.

Ми овде немамо ништа да доказујемо, него се управљамо просто по мери, служећи се при том, и то довде, картом

---

[1] Orbis antiquus I, 364.
[2] La Turquie II, 392.
[3] На кипертовој нема, него се ваља послужити Хохштетеровом.

Хохштетеровом, која је прављена на основу топографског мерења за потребу железног пута а одавде на даље картом Кипертовом.

Иза овога долази

87.

TRANVPARA XX.

Ова мера стиза на данашње **Кратово.** Ова варош налази се у сред планине, у којој се још од старине вадише руде олова и сребра. Ја држим, да је планина Вуковац, што је изнад Кратова, она планина, на којој се копало сребро још за времена македонска, и који рудник доносаше Александру прихода један таланат дневно (око 2600 динара.[1] Међу тим Вуковац је само једно брдо големе планине Дованице (или Осега), чувене са својих сребрних рудника и у кашње доба како вели Божур.[2] У једно ту је и раскрсница путова између Скопља и Дубнице, и између Криве реке и Штипа. Према овоме има изгледа, да је ту и у римско време морало бити вароши.

88.

S T O P A E .XXX.

Од Кратова је управ 10 часова до Штипа. Према овоме Stopae нису ништа друго него **Штип**.

Да видимо какво је место Штип?

Погледајмо на карту!

Пут из Солуна за Скопље или Команово, води на Штип;

Пут из Сереза за тамо, опет на Штип;

Пут из Велеса на Солун или Серез води преко Штипа;

Пут из Битоља и Прилипа, за Кратово и Дубницу, иде преко Штипа;

---

[1] Geographie der Griechen und Römer VII, 495.

[2] Voyage militaire dans l'empire othoman. Paris 1829. I, 210.

У опште скоро сви путови, који везују источну половину јужне Македоније за северну, или западну половину јужне Македоније за источну северне, — сви они воде преко Штипа. По томе је Штип једна од најважнијих раскрсница не само у Македонији, него на свеколиком овом полострову, и та важност долази му од природног положаја његовог дакле му је вазда постојала.

Штип са Велесом, Скопљем и Комановом, чини на овом полострову онакав исти четвороугао, какав је онај, Минчијо Адишки у Ломбардији; и овај четвороугао свакад ће одређивати судбину великог простора на овом полострову, кад год се постави политичка граница на ма којој страни од њега, а близу.

Ми дакле видимо, да је ово место врло важно, и оно је морало бити важно и у римско време. По томе Stopae, које се врло често помињу у свима итинерарима римским, сасвим је вероватно, да су биле у Штипу. За то говори не само мера, која се тако добро подудара, него и само име, које је врло мало изменуто.

89.

Истина, у таблицама пајтингерским написано је Stopis и у прузи, о којој говорасмо у члану 68: али при свом нашем покушавању, да Stopis те пруге изведемо у Штип, нисмо могли постићи никако. С тога смо одлучили, да тамо треба да стоји „Stobis“ = *Στοβοι*, а не „Stopis“, кашње *Στυπειον*.

Казујући ово, ми не мислимо нити да утврдимо, нити да поколебамо веру у наш рад. Нама је стало до савести; па ако смо где год што шта и погрешили, то је било само с тога, што ни један међу нама непознаје ово земљиште онолико, колико би за овакво испитивање било потребно, или другим речма, колико би нам требало за разумевање

историје овога полострова. А кад један пут дорасти онај срећнији нараштај, који ће моћи безбрижно а пажљиво да чита на самом месту урвине ранијих векова, онда ће у светлијој садашњости јаче засветлити и прошлост њена.

90.

Но да видимо, шта су и други учевњаци о овој прузи казали.

Катанчић[1], узимајући, да је Stopis=Stobis, прво место, Tranupara, и не спомиње, него за Певталију вели, да је данашњи Костендил; но, ваљда по некој лошој карти, каже да је на реци Искри (Esker)!

Исто тако и за Aelea вели, да је на утоку неке реке у Искру, држећи при том, да је Aelea можда Прокопијев *Βλεπουσ*. —

Хан се није ни дотакао ове пруге, него само узгред на карти, коју је према Птоломијевим речма склопио, наместио је Tranuparu на саставке Брегаонице и Злетовске реке.

Astibus, дошао му је негде око Кочана, Peutalia једно два часа више Дубнице, а Aelea негде испред Средца. Дакле му ни једно место није пало на садашњу коју варош.

91.

Ми овим завршујемо прву половину нашега рада. Даље нисмо се хтели упуштати; јер смо нарочито предузели били, да из ближе познамо оно земљиште, на коме се највише бави наша историја.

Ко буде проучио ова наша истраживања, он ваљда неће помислити, да смо ми казали све, што би се имало казати. На овоме земљишту има још много старих остатака, којих ми ни додирнули нисмо, а то с тога, што за њих

---

[1] Orbis antiquus I. 364.

неимадосмо никојих података, на које би се при истраживању ослонити могли. Многе развалине и трагови из ранијих времена, који се карактеришу као римски, налазе се по свима крајевима ових земаља, — 'ал ми се морамо задовољити само тиме, да их знамо, да су римски, а не и да их поименце можемо изнети.

Јер колико мало познајемо ми нашу земљу у овоме смислу, може се видети и из овога.

Много година путујући по Србији, и увек обзирући се на све оно, што може понајпре сипу њезину требати, а што и треба да зна сваки онај, који се хоће да назове зналцем своје домовине, — ја сам на много места наилазио на трагове старијег живота у овој земљи, и увек ме је то подстицало, да премишљам о свему ономе, што једно са другим могаше да опстоји, и што једно из другог могаше или мораше да излази.

Па, дубоко клањајући се памети старих Римљана, ја сам нарочито тражио остатке њихове управе, желећи тиме, да се користим оном истина великом, ал сасвим наравном вештином, коју они имађаше и показаше намештањем својих насеља, и вођењем путова. Јер, проучавајући ту њихову вештину, ја сам добио као науку уверење, да су њихови путови вођени најприроднијом討 пругом, и да су њихова насеља била на најбољем месту. Уверење моје у томе толико је крепко, да би своју мисао вазда подчинио њиховој памети.

92.

Према томе, а осим овде избројаних пруга и места, ја сам напипао још на ове трагове римске.

Око села Лукова, што је испод Ртња, била је свакојако римска колонија. Узимајући Луково као средиште, ево да поређамо путове на чије сам трасе наилазио:

1. Луково

Јошаница

Јовановац = Presidium

Ја у Јошаници истина нисам видео римских развалина, јер сам кроз њу прошао у највећем пљуску (1870); ал су сељаци налазили римских новаца, од којих и ја имам при себи с натписом: ROMA, NERVA TRAIAN AVG, и т. д. Међутим бразда од пута и данас се лепо распознаје.

Овај пут, као што се види, везивао је западну Мораву преко Црне Реке са Дунавом, — на много бољи начин, него данас.

2. Луково

Врмча

Нерића Хан = Pompei

Ја сам на овај пут наишао 1871 год. и од Лукова до Врмче и данас се врло лепо распознаје. У Врмчи има и развалина, но које ми изгледају средњевековне. Због лошег времена нисам могао сâм потражити римских остатака; ал су сељаци налазили римских новаца, на којима се чита: ROMA — METELLVS, CONS — GRATIO. IMP. CONSTANTINVS, IMP. PROBVS и т. д.

Овај дакле пут везивао је непосредно јужну Мораву и Топлицу за Црну Реку и био је врло важан како у трговинском и икономном, тако и у војном погледу. Потребитост његова осведочила се и лане — јер су га накнадно морали оправљати од Лукова за Делиград; но незнам, да ли су тада погодили свуда римску трасу.

3. Луково

Врмча

Бања

Озрен

Ниш = Naissus

Као што се може видети, овај је пут везивао на пречац и непосредно Нишаву са Црном реком, Ниш са Гамзиградом. Ја сам 1871 године налазио, кроз Озрен путујући, и калдрму, и мештани ми говорише, да тај пут продужава преко села Језера на реку Топоницу за Ниш.

Важност овога пута јаче ће се видети, и потреба му осетити онда, кад саобраћај измеђ Ниша и Бање буде слободнији. За сада неможе да добије цене због политичке разлике та два места.

4. Луково

Врмча
Бања
Нишевци = Timacum maius
Пандирало
Пирот = Turres

Заиста најкраћи пут из Пирота у Бању. Но мислим, да ће многоме и интересантно бити, да узазна, да су Римљани имали пута из Нишеваца (Timacum maius) у Бању, преко планине (Девице), о којој се дуго мислило, па можда и данас неки мисле, да је непрелазна. Но то није никакво чудо; ми до скора незнађасмо, да се из Бање може отићи у Луково тако удесно и без велике узбрдице, поред Ртња (са западне му стране), који се онако високо подиже, и коме је пдина онако поломљена.

5. Луково

Бољевац
Гамзиград
Рготина
Шаркамен
Прахово = Dorticum

У Гамзиграду и данас има добро очуван castrum римски. Но овде је морала бити и распутица, јер осим пута,

који је водио преко Рготине за Дортикон на Дунав, морао се одвајати и један за „Костол," што је близу утока Црне реке у Тимок, те излазио на Брегово и ушће Тимока, где бијаше много начичканих градића, — да бране тај отворен простор од задунавске Дакије.

Римске остатке код Шаркамена ја нисам видео, него сам чуо од ђенерала Заха, да их је он видео. И овде је морала бити распутица, те је један пут водио у Дортикон, а други по свој прилици у Брзу (Aquae) и даље на мост дунавски у Егету.

Но и у Рготини морало је бити распутице. Кад Рготину и „Костол" саставимо путом, па га продужимо и на једну и на другу страну, онда се на југоистоку удара на „Кулу" (castra martis) а на северозападу излази се преко села Кривеља на планину Црни врх, који одваја Тимок од Млаве. Ја на овоме путу истина нисам досад наишао на какве римске остатке, него сам наилазио на многе средњевековне; ал ја мислим, да је овуда морало бити и римског пута, пошто је овуда најприроднија и најкраћа бразда измеђ Виминакијона и Рацијарије, — измеђ столица од горње Мисије и прибрежне Дакије.

Из овога се види, како је земља у опште била за време Римљана свуд у накрст испресецана путовима, и како Луково бијаше важан сточак путова.

93.

Но и у данашњој западној Србији налазимо такав сточак од многих путова.

Скоро на истом упореднику са Луковом, а код вароши Пожеге у округу ужичком била је велика варош римска, које доказују многи римски остатци. Ми јој истина имена незнамо, ал јој трагове наилазимо.[1]

---

[1] Види и „опис ужичког округа" у Гласнику.........

Од ње је водио један пут на североисток:
Пожега
Добриња
Дружетићи
и по својој прилици преко Коштунића
Леваје
Љутовнице
у Рудник.

Други је пут на Маљен:
Пожега
Јежевица
и даље на Топлицу, округ ваљевски, — најкраћи и најприроднији пут и данас за Београд.

Трећи пут водио на Дрину:
Пожега
Ужице
Пилица
Бајина башта

Четврти пут водио на запад:
Пожега:
Ужице
Кремни
Мокра гора
Вишеград.

Пети је водио на југ:
Пожега
Ариље
и даље уз Моравицу за
Сјеницу.

94.

Последња два члана ушла су овде више као доказ, из кога да се јасније види, како још много имамо да испи-

тујемо у нашој домовини, те да стари њен живот што боље схватимо и разумемо. У исто време ова напомена може подстаћи и упутити испитивање на даљи рад, који и неможе од један пут да буде готов и савршен.

А за љубав бољег и лакшег прегледа од овога, што у овом саставу има, мислим, да неће бити излишно, ако ставимо ова поређења овде.

	НА СТРАНИ
Aelea Перник	118
Aestreus Струмица	14
Almus Лом	14, 45
Anausarum Биљач	105
Angrus јуж. Морава	14
Antigonea	90
Aous Војуца	14
Apsus Семена	14
Aquae Брза	41
Arcidava Вршац	23
Astapus / Astibus } Крива река.	118
Augusta Огуст	46
Axius Вардар	14
Bononia Видин	43
Brongus зап. Морава	14
Burburaca	50
Bylazora	106
Callicum	87
Castra martis Кула	58
Cebrus Чибра	45
Cephalum	100
Ceramie	95
Combustica	55
Creveni	84
Cuppae Голубац	23
Danubius Дунав	13
Dorticum Прахово	24
Drilon Дрим	14
Drinum Дрина	14
Egeta	39
Erigon Црна	14
Euristum	95
Fines	62, 103
Gabuleum	82
Genusus	14
Granitianis	36
Gratiana	30
Gurbita	100
Haemus Балкан	14
Haliacmon Бистрица	14
Hammeum Куршумље	62
Hebrus Марица	14
Helices Ихтиман	50
Hercules	60, 103
Horeum margi Ћуприја	31
Idimus Медвеђа	28
Idomenia	88
Iovis pagus	29
Ister Дунав	14
Lederata Рам?	21
Lipenion	76
Malum Видин	43
Margus Морава	13, 18
Mathis Маћа	14
Meldia	48
Mons aureus Југово	17
Minicipium	27
Naissus Ниш	36
Nestus Места	14
Novae Добра	24
Oescus Искар	14, 46
Orbelus Рило	15
Pangeus Крушница	15

За бољи преглед онога, о чему се у овом саставу говори, ја прилажем олеат од карте ових земаља, напомињући, да овај олеат треба само метути на Кипертову карту у његовом најновијем атлазу, која је написана: Türkei und Griechenland, berichtigt 1874, — у атлазу Kiepert's Handatlas № 25. Онда ће читалац најбоље видети, куда сам и како водио ја римске путове.

Београд 1874 год.

Драгашевић.

Поправка. На страни 109 подкрала ми се једна погрешка, коју, молим, да читалац исправи. Тамо у другој врсти озго стоји латински исписано Ana, а треба An, грчки пак *ανα*, а треба *αν* (т. ј. *α* са уметком *ν*).

БОЖИДАРА ВУКОВИЋА ЗБОРНИЦИ ЗА ПУТНИКЕ

издања позната и непозната

БИБЛИОГРАФСКИ ИЗВЕШТАЈ

СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

За библиографију старих штампаних књига српских још једнако је најглавнији извор дело пок. П. Ј. Шафарика „Uebersicht der slovenischen Kirchenbücher, welche vom Ende des XV bis zum Anfange des XVII Jahrhunderts in Venedig, Serbien, Walachien und Siebenbürgen, im Druck erschienen sind.“ Дело то штампано је још 1829 најпре у Wiener Jahrbücher der Literatur у Anzeigeblatt № XLIII, а по том у његовој по смрти изданој књизи Geschichte des serbischen Schriftthums Prag 1865. Нешто је, и ако не много, и после тога писано, али је предмет овај врло мало библиографијски даље разрађиван. Јер и у самога Шафарика, који је књиге врло вешто библиографски описивао, тако да се по његовим белешкама и одломци доста сигурно определити могу, има се шта допуњати. Тако, на прилику, Шафариково бележење формата није толико прецизно, да се већ по њему при ком одломку или посебном табаку какве старе књиге може одредити ако не од које је књиге, а оно од које је врсте издања. И иначе је формат у библиографији мало одређен и без утврђене за све мере, те га опредељује сваки по свом личном нахођењу; али ако то и може

поднети за савремену библиографију, при библиографији старих књига веома смета оријентовању. Тако на прилику Шафарик у нумерама 218, 231, 236, 241 свога прегледа определ̂ава формат речју осмином. Имајући то његово опредељење на уму не би се, без других знака и пре него што се виде саме књиге, нико могао домислити, да су у старо време Божидар и његови последници штампали књигâ далеко мањих него што је најмања наша осмина, управо тако малих, као што су садашња немачка Taschenausgaben. Вук Ст. Караџић већ далеко прецизније помиње у својим „Примјерима српско-словенскога језика“ стр. 22 неку књижицу календара и црквених песама, за коју каже, да су јој листови „тако мали, да би их из једнога садашњега табака средње величине могло изаћи 32.“ Не могући мислити, да оне нумере Шафарикове библиографије имају што заједно ни с том Вуковом малом књижицом, ни с неким одломцима, које сам више пута разгледао у збирци „Српског ученог друштва,“ и ја сам у „Историји српске књижевности, 2-го изд. Београд 1871“ стр. 103 и 120 помињао као до тад у библиографији непознате комаде у малом, управо џепном, формату штампаних књигâ, у којима поред катавасије и календара има још богословских, па и неких јеретичких чланака као што је **Єпистолїа Авгара цара, послана Ананїемь брьзоходцемь кь Господоу нашемоу Іу. Христоу**, итд. По свему томе могло се знати само то, да је Божидар, или неко други од старих штампара, штампао осим црквених књига још нешто за потребу веће публике. Ни кад је, ни како то било, ни ко је управо, ни колико је пута штампао књиге, које по својој толико широкој намени и по особитој реткости имају особит значај за литерарну историју — није се могло знати, јер су све до сад познате белешке толико опште, или су приступни нам екземплари књига и одломака њихових толико крњи били,

да се у њима није могао наћи довољно простран одговор на горе положена питања.

Години 1875-ој беше суђено, да нам у њој до руку дођу две непознате Божидареве књиге, у којима је све што треба, да се по њима довољно могу осветлити и објаснити горе поменута питања и замршаји. И кад према тој светлости зберемо у једну последовну везу све те целе и у комадима сачуване штампане одломке, или белешке о њима и о другим таким књигама, онда нам се открива једна до данас толико колико са свим непозната страна радње Божидара Вуковића, и то така, да ће се ње ради наше поштовање и захвалност према Божидару још већма подићи.

Наш овај извештај ми ћемо почети разматрањем, описивањем и поређењем тих двеју књижица у 1875-ој години пронађених, па ћемо после определити место до сад познатим одломцима и према томе прегледати сву серију „зборника за путнике.“

I.

Прва од тих књига јесте **синаѯарь безь тропарихь и ѵасословьць, имѣѥ ноштноую и дьневноую слоужбоу и молитвы разлиѵныѥ ѡ оумилєнїи доушевнѣмь и акаѳїсто прѣсветыѥ Богородицє и славѣ и катавасїє вьсєго лѣта праѯникомь нароѵитимь; и пакы сьписахь параклисє светымь по дьнехь седьмиѵныхъ мольбны и слоужбоу светаго вьскрьсенїа и нѣкаа житїа и моуѵенїа иѯьбранныммь светїимь вь двоѥ книгь.**

Она је набављена преко књижаре Геролдове из Беча, и налази се под бр. 44 у збирци старих штампаних књига народне библиотеке у Београду. На велику срећу сачувана је тако добро, да екземплар изгледа нов, као да никако ни употребљаван није. Хартија је бела, чиста; слова раз-

говетно наштампана; ниједан лист нигде није изгубљен. У поговору, који ћемо ниже у целини исписати, стоји, да је ту књижицу 1520 године штампао у „Бнецијех“ Божидар Вуковић.

Узрок толикој сачуваности књижице не може бити никоји други него тај, што она није била изложена као остале јој друге у народу нашем. На првој корици повеза, који је тако исто добро сачуван, и може бити да припада италијанским књиговесцима онога времена, залепљен је бакрорезом штампан готово колико и корица велики грб marquis d' Archinto. Поврх двоглавога орла, који на обе главе држи по круну, испртано је неко попрсје бискупа, врх кога се, из леве му руке, вије врвца с натписом Archintea laus, а у десној му је руци крст. Аркинто је име знаменитој грофовској породици ломбардској. Из ње се знају два архибискупа, те нема сумње, да се једнога од њих тиче онај додатак бискупске слике у грбу са натписом Archintea laus. Али како му драго то било, за нас нема сумње, да је књижица наша сигурно нова новцата, може бити који од ексемплара пажљивије штампаних, отишла у руке некоме од маркиза Аркинто. Могао ју је и из радозналости у Млецима купити или од кога добити. Па како је поштовани маркизи нису читали, то се она тако сачувала и до нас. На кожним корицама с леђа био је лист хартије у ширини леђа књиге залепљен, и на њему је било написано име књиге, али је на врху леђа и хартију и кожу црв или мољац изео, те се сад од натписа види само ....um Armen. Испод тога је нумера библиотеке маркиске, која је такође већином сљуштила се. На доњем резу (tranche) листова стоји мастилом преко листова написано Armen. Јасан знак, да су библиотекари маркиске библиотеке књигу ценили као јерменску. Али има и других знака на њој из тога италијанског тамновања.

Као што ће се и даље у садржају видети, на другој страни листа 8-ог кватерниона .к. има сва словенска азбука крупније наштампана. Врх свију слова натписана су мастилом, већ побледелим, имена: as, buc, vede, glagola, dobro, jeste, итд. Уз є, н, х, ѡ, ѵ долазе и глагољски знаци, а испод ю нацртано је ѧ. Од истога пера и мастила налазе се у календару уз гдекоје свеце неке цртице, а на л. в8, г1 истим су пером и мастилом бележени у слогу крајеви речима. Очевидно је неко из ове књижице учио читање словенско, и осим тога књижица ваљда ни на што друго није никад ни употребљавана.

То је историја књижице, колико ју је могућно сазнати. Сад ћемо прећи на опис.

Дужина је листова 0·129 м. ширина 0·090 м. Дужини слога на странама 0·090 м. Ширина 0·063. На свакој страни има по 22 врсте, кустода нема нигде; кватерниони су бележени само словенским словима крупнијима него што су у тексту, и то сваки на првој страни 1-га листа и на другој 8-ога, увек под једнако. Таких кватерниона има равно .ка. Но после првога кватерниона, који је испуњен ситним религиозним чланцима, као што ће се ниже видети, долази на ново белега .а. на кватерниону који за тим следи, и који је испуњен календаром. Тако цела књига броји управо 22 кватерниона, 176 листа, или 352 стр. Слова којима је књига штампана ситна су; висина им је око 0·002 м. Наслови су крупнији, обично с ужом или широм арабеском по врху. У неким арабескама у средини су слова Бо с надметнутим ж озго, као знак издаваочев.

На другој страни листа 6, кватерниона .ка. почиње а на првој страни листа 8-ог истог кватерниона свршава се поговор, који у целини овако гласи:

Изволенїемь ѡтьца и сьпоспѣшеннıемь сына и съвръшенїемь светаго доуха азь грѣшнїи и мьньши вь уловѣцехь недостоины Христоу рабь Божидарь Воуковикъ, пришьдь-

шоу ми ѡть ѡтьчьства моего ѡть ꙁемлѥ Дїѡклитискыѥ еже ѥсть вь прѣдѣлехь макѥдоньскыхь, ѡть града нарицаѥмаго Пѡдгорица близь соуштꙋ града глаголѥмаго Дїѡклитиѥ, егоже некогда съꙁыда Дїѡклитїань кѥсарь въ име свое, и дошьдьшоу ми вь градѣ Венетїани видѣхь сьставлꙗюштїихъ божьстьвьнаа писанїа на типарехь Фроуги же и Грькы и инїе еꙁыкы, желанїемь вьжделехь и наша срьбьскаа же и бльгарьскаа такожде на типарехь съставити. Молихь се вьсеблагосрьдомоу чловѣколюбцоу Богꙋ, въꙁврьгохь себѣ на поучинноу неиꙁьчрьпаѥмагѡ благооутробїа его, да поспѣшит ми на сїа до сьврьшенїа, аште боудоутъ оугоднаа вьсеблагомоу Христоу владыцѣ моѥмоу. Богомь свѣдѣтельствоую, не дахь себе ни мала покоꙗ, мало же и ѡчима моима дрѣманїе, ни поштедехь ѡть имени моихь ѥже ми даль есть Господь, доньдѣже иꙁвѣсти ми дѣло на сьврьшенїе. Се благодѣтїю Христа моего владыкы на сьврьшенїе дѣла приспѣхь, и сьврьшихь вь тоуждеи ꙁемли въсака писанїа црьковнаа велицѣми словеси, и дроугыѥ книгы сьписахь помьньшїими словеси иже вь поуть ходештимь оудобь носима бываютъ. И аште всеблагы Господь Богь поспѣшить ми, хоштоу принести вьсе типари великиѥ же и малїе вь своемь ѡтьчьствоу, да испльнимь вьсако недостатьчьство вь божьстьвьныхь црьквахь книгь, ѥже есть оумалѥное иновѣрными ѥꙁыкы.

Тѣмь же колѣнѣ прѣклонь молю се и мили се дѣю поюштїимь или чьтоуштїимь или прѣписоуюштїимь аште боудеть што погрѣшено исправлꙗите и благословите, а не кльнете, да и вы сподѡбите се оуслышати страшнагѡ и нелицемѣрнаго соудиѥ благы ѡнь ѡтвѣть: прїидѣте, благословенїи ѡтьца моего, наслѣдꙋите оуготованьноѥ вамь царьствиѥ ѡть сьложенїа мирꙋ, ѥгоже боуди оулоучити въсѣмь намь, славеште вьси коупьно ѡтьца и сына и светаго доуха и нынꙗ и присно и вь вѣкы вѣкомь аминъ.

Повелѣнніемь господина Божидара Воуковнкꙗ ѡдь Гюрнкь, Пѡдгорнчаннна троудихь се ѡ сїнхь сьпнсанїнхь азь ѡкааньнѣншїн н мьньшн вь ниоцехь їерьмонахь Пахомїе ѡть ѡстровь дїѡклнтїнскаго езера. Молю вн, ѡтьцн н братїа, аште боудеть что погрѣшено поюште любве радн Хрнстовн нсправлꙗнте н нась ѡ семь оусрьдно троудивьшнхь се благословнте а не кльнете, понеже не пнса доухь светы нн аггель, нь роука грѣшнаа н бреньна н доухь оуннлїн ѡкааньны н грѣшнїн.

Съврьшнше се сїе светые кннгы, въ нихь же сьпнсахомь снназарь безь тропарнхь н часословьць нмѣе ноштноую н дьневноую слоужбоу н молнтвы разлнчные ѡ оуминленїн доушевнѣмь н акаѳїсто нрѣсветые Богороднце, н славѣ н катавасїе вьсего лѣта празннкомь нарѡчнтнмь, н пакы сьпнсахь параклнсе светымь, по дьнехь седьмнчныхъ мольбны н слоужбоу светаго вьскрьсенїа н нѣкаа жнтїа н моученїа нзьбраньнымь светїнмь вь двое кннгь.

Сїе сьврьшнхомь въ лѣто ҂зке. а ѡть рождьства Хрнстова ҂афк. кроугь сльньцоу .а., а лоунн .нı., ннькьтїѡнь .ї., епахьта .а.

Мѣсеца Марьтїа .ѕ. дьнь оу Бнецїехъ.

Изложивши тако општи опис и поговор прве од тих књижица, приступићемо опису друге:

Наслов њезин, који се као и у оне из поговора може узети, гласи: съврьшнше се сїе светые кннгы вь нихьже сьпнсахомь снназарь безь тропарнхь н часословьць нмеє ноштноую н дьневьнꙋю слоужбоу н молнтвы разлнчнїе ѡ оуминленїн доушевьнемь н акаѳнсто пресветые Богороднце; н пакы сьпнсахь параклнсе светымь по дьнехь седьмнчныхь н слоужбоу светаго вьскрьсенїа н нека жнтїа н моученїа светымь вь двое кннгь, н славѣ н катавасїе вьсего лѣта празднНкомь нзьбраньнїнмь. Н к томоу прнпнсахьмо

каѳисмоу .ѳ. и .ӡі. и ѿпѣло лутоургїамь и причестие по грьчьскомоу ıезыкꙋ и пасхалїю Дамаскиновоу.

Она је данас својина г. Љубомира Ковачевића, професора учитељске школе у Крагујевцу, а он ју је нашао и набавио у Црној Гори, при свом путовању године 1875. На другој корици стоји запис: *Сия книга ..... зборник мене ...... грешнога Васа Нѣӡуша, купи в у попа Гаврила Попадића са Стивне, даде за ну грошахъ* **.кє. .аѿла.** *Марта дан* 31. И унутра на књизи на кватернионима **.кг.** 2, 3, 4, 5 листу по дну слога има запис: *Сия книга презвитера Гаврила Поповића и-Стиене из Пиперахъ. на* **.ѿл.** *года мѣсеца Марта данасъ у ћелию Пипере* На празној првој страни 1-ога листа кватрниона .**л**. старијим рукописом, који се једва да̂ читати, пише: **А се да се ӡна. Сиа книга ..... Иванниша ..... Богь да прости......** Испод иконице свете тројице, која је на другој страни првога листа, мислим, оловорезом[1] штампана, стоји мали црним утиснут овалан печат с потписом **Рбь бжи Раинь** (ако није **Раичь**) **попь** (ако није **воєв.**). На листу кват. .**нı**.2а има очевидно од некуд преписан запис: **Вь лѣто .ѕцҁг. поЋє Стянниша Иваноккѣ на порьтꙋ цара сꙋльтана Баӕӡита.** Види се дакле, да је ова књижица прелазила чешће из руке у руку, што још јасније сведоче испрљани и на више места исцепани листови.

Повез је истина и овој књижици стари, али не само што није у целини сачуван, него је морала бити после првог повеза превезивана, јер у њој долазе и комади других књига истога формата и слога, као што ће се одмах видети. Дужина и ширина слога, број врста и крупноћа слова потпуно се подударају са оном првом напред описаном књигом.

[1] Оваких слика или иконица има више и у овом и у другим оваким књижицама. Шафарик мисли за њих да су дрворези, а ја бих пре рекао да су оловорези.

Исто је то и што се тиче кустода и сигнатуре кватерниона. Штампана је 1536 у „Бнецијех."

У садашњем повезу ово су кватерниони и ово листови у њима: а, а (друго календарско), в (с листовима поцепаним, од 7-ога само је крај до леђа заостао, 8-ми је врло поцепан), г (с листовима начетим, 1-ви, и 8-ми са свим поцепани), д, є, ѕ, ꙁ, и, ѳ, і, аі, ві (само први лист), гі (само 8-ми лист), ді, єі. После овога долази комад од неког другог издања. Напред је 5 листа, од којих последњи на другој страни има на дну .в. као кватернионски знак, за тим следи кватернион .г., потпун само са ситнијим словом сигнатуре но што је .в., али слог на њему наставља потпуно слог оних првих 5 листа. По том долазе два листа празна, уметнута при другом повезу, или још и касније, а за њима 4 листа, ваљда последња од кватерниона, на којима су песме **Канѡнь мѡльбьнь прѣсветѣи Богородици**, те по њима не зна се чему припадају, јер на та четири листа никаква белега нема, а на првом листу кватерниона ꙁі (.ѕі. дакле недостајао би цео) не наставља се то, него нешто са свим друго. Даље иде кватернион .ꙁі. .иі., .ѳі. (само прва четири листа), .к. (1 лист, не могу знати који), .ка., (лист 6, на ком је била оловорезом штампана иконица свете Петке, недостаје), .кв., .кг., .кд., .кє. Сигнатуре свију тих кватерниона .ꙁі.—.кє. бележене су словом ситнијим од сигнатуре на кват. .а.— .ꙁі. а толиким коликима је и текст штампан. За тим нема никако кватерниона .кѕ. кꙁ., па долази .ки. и ту је опет пређашња крупноћа сигнатуре, за тим кѳ., л. (без првога листа), ла., лв., лг., лд., лє. По том долази један цео кватернион, у кога је с почетка арабеска са словима **Бо** а врх арабеске слова **Іс Хс** и на крају велики крст, који на местима сигнатуре и на првој (1а) и на последњој страни (8б) има +. Ту су **Приполѣла праꙁдникомь иꙁьбраньнымь**. За тим је лѕ. за тим лꙁ и последњи.

Сад ће мо изложити у целини поговор ове књиге, који гласи као што следује:

Изьволенїемь штьца, съпоспѣшеннıемь сына и сьвршенїемь светагѡ доуха иже ѡть небытїа вь бытїе словомь привѣди вьсачьскаа, сьздави чловѣка, и положи его вь раи пиште божьствьныıе наслаждати се, пакы же прѣстоупльша и ѡтврьженьна бывьшаа и вьсѣмь рѡдомь иже по нıемь бывьшїимь съмрьть исходатаи. И вѣ видѣти рода чловѣча ѡть дїавола моучимаа, нь сьздавїи, не ѡставыи сьзданїе своıе въ коньць погыбноути, благоизволи неизреченьнїи испльнїи сьвѣть, въ присиодѣвоу Марїю вьсели се и рожд се безь матере на небесы, на земли безь штьца роди се, прѣбысть же на земли сь пльтїю, ıако и чловѣкь, пострадавь вьзнесе се. Темь же дасть намь писанїа вь них же пророци ıако вь царскыихь скровиштихь положи неистьштимоıе богатьство.

Тем же и азь Христоу рабь Божидарь Вуковикь штьчьствомь ѡть града нарицаемаго Пѡдгорица, еже ıесть вь странахь дїѡклитискыихь троудолюбьзно вьжделѣхь ѡть юности моıее зарaди божьствьныихь книгь, Богу поспѣшьствуюштоу ми, сьставыхь форьми и сьписахь сїю доушеспасноую книгоу въ тоужден земли, вь странахь итальскыхь. И вьложихомь вь нихь изьбраньно, ıеже бывают оудобь носима ходѣштїимь вь поуть. Молю ви, штьци и братїа, поюште или чтоуште исправлıаите, благословите, а не кльнете, и да ѡбои оулоучимь милость Христовоу зде, и таможе свѣтомь вьси ѡзаримь се славѣште штьца и сына и светаго доуха и нынıа и присно и въ вѣкы вѣкомь, аминъ.

Повелѣнїемь господина Бѡжидара воеводѣ троудихь се ѡ сїихь сьписанїихь азь грѣшныи и мьньшїи вь иноцехь їерѡдїаконь Мѡиси ѡть срьбскые земли, ѡтьчьствомь же ѡть мѣста нарицаемаго Боудимлıа. Темь же колѣнѣ преклонь молю се и мили се дѣю поюштїимь или чьтоуштїимь или прѣ-

писоующїимь аште боудѣть што погрѣшено любве Христови ради исправлꙗите, и нась оусрьдно троудивьшихь се благословите, а не кльнете, понеже не писа доухь свети ни аггель, нь роука грѣшна и брѣньна и доухь оуннли ѡкаанньнїи и грѣшнїи.

Вь врѣме же то начельство дрьжештому вь вѣлѣ славнѣмь мѣсту Венетїами великомоу доуѯоу Аньдреа Гритн.

Тогда же вьстоуньмь странамь ѡбладающтомоу великомоу Амурехь соультань Соулеиманоу.

Съврьшише се сїе светые книгы вь нихь же сьписахомь синаѯарь безь тропарихь и часословьць имеѥ нощьноую и дьневьную слоужбоу и молитвы разлиүнїе ѡ оумылѥнїи доушевьнемь и акаѳисто пресветыѥ Богородице и пакы сьписахь параклисе светымь по дьнехь седьмичныхь и слоужбоу светаго вьскрьсенїа и нека житїа и моучениїа светымь, вь дкое книгѣ и славѣ и каѳавасїе вьсего лѣта празникомь изьбраньнїимь, и к томоу приписахьмо каѳизмоу .ѳ. и .зı. и ѡтпѣло литоурь ̈їамь и причестие по грьчьскомоу ѥзыку и пасхалїю Дамаскиновоу.

Съврьшише се сїе книгы ѡть бытїа въ лѣто .҂змд. а ѡть рождьства Христова .҂афлѕ. кроугь сльньцоу .ѕі. а лоуни .ді. вые злато число .зı. ииьдиктїѡнь .ѳ., ѳемелїе .з. епахьта .ѕ.

Мѣсеца Априлїа .кѕ. дьнь оу Бнецїехъ.

II.

Да би се показало како ове две књижице у садржини једна према другој стоје, иставићемо садржај оне од 1520 напред, казујући код сваког чланка, на ком се месту налази у оној од 1536, и обележивши оно мало, што у тој другој никако нема. А пошто се у тој другој налази и више,

јер је она много већа, то ћемо после посебице навести оне чланке из ње, који се у првој никако не налазе.

1. Светаа троица (икона на кв. а. л. 1б. у обе.)

2. Иже вь светыхь ѡтьца нашего Аѳанасїа архїепископа алеѯаньдрьскаго ѡ светѣи троицѣ и вѣрѣ. (Кв. а. л. 2а. у обе).

3. Светаго ѡца нашего Кѵрила архїепископа алеѯаньдрьскаго вьпроси и ѿвѣти ѡ светѣи троици. (Кв. а. л. 3а у обе).

4. Иѯложенїе вь кратьцѣ ѡ праковѣрнѣи вѣрѣ Іѡана философа къ нѣкоемꙋ проси вьшꙋ оу него. (Кв. а. л. 4б у обе).

5. Светаго ѡца нашего Єпифанїа ѡ еже колико дѣль сьтвори Богь вь шестыхь дьнехь. (Кв. а. л. 6а у обе.)

6. Ѡ аггелѣхь. (Кв. а. л. 7б у обе).

7. Ѡ чловѣцѣ. (Кв. а. л. 8а у обе.)

8. Ѡ древѣ раѯꙋмнѣмь. (Кв. .а. л. 8а.)

9. Календар. (Кв. .а. на ново у оба издања.) Нема никаква наслова. У издању од 1520 на тој страни је арабеска са словима Бо у средини и Іс. Хс. озго. Све је сасвим једнако и у издању од 1536.

10. Ѯнаи ѡ праѯдницехь коие подобаиеть праѯдновати. (Кв. .в. л. 5а у оба.)

11. Ѡ мѣсецехь колико кои дьнїи дрьжить. (Ib. у оба издања)

12. Єпахте лѣтоу. (Кв. .в. л. 5б у оба.)

13. Вѣдомо да есть (о данима, месецима итд. у години. На истој страни у оба.)

14. А се имена ѯодїамь мо мнению месеца. (На истој страни).

15. Начело светаго и великаго поста, неделиа же и мытары итд., као нека допуна календару. (Кв. в. л. 6а у оба.)

16. Часословьць, имѣе ноштьноую и дьневьноую слоужбоу. (Кв. к. л. 7б. У издању од 1536 листови су тога кватерниона исцепани, али се виде крајеви истога наслова и на истом месту.)

17. Начело вечерьнии. (Кв. .в. л. 8а у оба.)

18. Начело павечерници. Царꙋ небесныи и т. д. (Кв. г. л. 5а. у оба.)

19. Начело полꙋноштници. (Кв. .д. л. 2б. па до л. 5а У 1536 почиње на л. .д. 3а. истога кватерниона, што у простору чини веома малу разлику, али траје дуже, не до л. 5а кв. .д. као у 1520, него до л. 6а кв. .є. А та разлика у

простору долази отуд, што је у 1520 само назначено да се чита каѳизма .ζі. и од ње су наведене прве речи, а у 1536 је та катизма наштампана цела. То је у осталом и казано у поговору на месту у ком се изброја садржај књиге. А наведене су у целини и неке молитве.)

20. А на полунощтницѫ въ соуботѫ... (1520: кв. .д. л. 5а; 1536: кв. .є. л. 6а. И овај је чланак у издању од 1536 дужи испао, јер је каѳизма .ѳ. исписана цела. Упореди ради тога што је мало час под 19 речено.)

21. Начело утрьнищи (1520: кв. .д. 6а; 1536: .ѕ. 6а.)

22. Часъ .а. (1520: є 6б; 1536: ζ. 6б на истом месту. Види се да разлика мало час наведених уметака износи равно шеснаест листа, или два кватерниона.)

23. Начело третїаго часа (1520: .ѕ. 1б; 1536: .и. 1б.)

24. Часъ .ѕ. (150: .ѕ. 4а; 1536: .и. 4а.)

25. Начело обѣдници (1520: .ѕ. 7б.; 1536: .и. 7б.)

26. Начело часоу .ѳ.-мѹ (1520: .ζ. 2б; 1536: .ѳ. 2б.)

27. Идѹще на трапезѹ глаголюмь ѱаломь .рмд. (1520: .ζ. 6а.; 1536: .ѳ. 6а.)

28. Идоуще на трапезоу вечерати. (1520: .ζ. 7б; 1536 .ѳ. 7б.)

29. Чинь егда дльжно есть спати, рекьше трисветое и т. д. (1520: .ζ. 8б; 1536: .ѳ. 8б.)

30. Єгда хощеши вьзлещи спати. (1520: и 2б; 1536: і 2б.)

31. Молитва егда хощеши спати, вьздѣвь роуцѣ свои горѣ. (1520: .и. 4а; 1536: .і. 4а.)

32. Молитва светаго Антїоха иже на кьждо вечерь молаше се. (1520: .и. 5а; 1536: .і. 5а.)

33. Иже вь светыхь оца нашего Іоана Златооустаго молитвы числомь .кд. часовомь нощнїнмь и дьневьнынмь. (1520: .и. 5б; 1536: .і. 5б.)

34. Молитва прѣподобьнаго оца нашего Паисїа поустиньника юже на вьсакь дьнь молаше се. (1520: .и. 7а; 1536: .і. 7а.)

35. Молитва светаго Петра чрьноризьца кь прѣсветѣи Богородици. (1520: .и. 7б; 1536: .і. 7б.)

36. Молитвы светаго Григорїа двоюслова. (1520: ѳ. 1а; 1536: .аі. 1а.)

37. Молитва исповѣданїю кь Господоу нашемоу Іу. Христоу. (1520: .ѳ. 7б; 1536: .аі. 7б.)

38. **Молитва втора томоужде.** (1520 : .ї. 1а ; 1536 : .ві. 1а.)

39. **Ꙁде помени оусьпьшїихь.** (1520 : .і. 2а.)

40. **Сїи тропары въскрьсиїи поють се вь неделю по непорочнахь, гласъ .е.** (1520 : .і. 2б.)

41. **Тропари вьскрьсны и богородичны и ипакои осмимь гласовомь.** (1520 : .і. 3а.)

42. **Тропари и богородичны и коньдакы прѣꙁь неделю вь понеделинкь.** (1520 : .і. 6б.)

43. **Сїи тропари поють се, югда юсть пость.** (1520 : аї 1а.)

44. **Свѣтильне прѣꙁь неделю вь понедельникь, свѣтилнаа аггеломь.** (1520 : .аї. 4а.)

45. **Светое благовештеніе.** Икона. (1520 : .аі. 6б.)

46. **Служба акаѳїсту прѣсветыю Богородице.** (1520 : аї 1а.)

47. **Канонь благодарьнь прѣсветѣи Богородици, емоуже краю гране сїе : радости приютилиште, тебѣ подобають радовати се единои.** (1520 .аі. 8б.)

48. **Молитва, глаголюма по їкосѣхь акаѳїста прѣсветїе Богородице.** (1520 : .гі. 6б.)

49. **А се поменикь, иже аште кто хоштеть его пѣти вь кѣлїи своеи.** (1520 : .гі. 8а ; 1536 : .еі. 8а).

Као што се већ при 37 и 38 види, књижица 1536 на првом листу кватерниона .ві. прекида се. Од кватерниона .гї. има само 8-ми лист. Но претпостављајући, да се по досадашњем све слаже, и узимајући у рачун разлике од уметака, како су израчуњене при 22, имао би се текст наставити на кватерниону .гі. 8а у књизи од 1520. И текст се заиста потпуно и наставља на том месту. По томе не може бити сумње, да су и у издању од 1536 истим редом били сви чланци, које видимо у добро сачуваном издању од 1520 године, само што су се листови погубили. Одавде у напредак већ се ред тај ремети, али се чланци првога издања и напред налазе, само што су на другим местима.

50. **Катавасїе и славѣ вьселѣтныю праꙁдникомь нарочитїимь.** (1520 : .дї. 1а до .иї. 8б ; 1536 : .л. 1а — .лд. 8б све са свим једнако, само на другом месту.)

51. Икона крста с неким словима на њему, црвеним

штампана. (1520: .ѳї 1б; 1536: .кн. 1б. Ту је и икона, а за њом и чланак исти, па се одатле истим редом наставља подударање, као што ће се одмах видети).

52. **Похвала чьстномоу и животворештомоу крьстоу.** (1520: .ѳі. 2а; 1536: .кн. 2а.)

53. **Єпистолїа Авгара цара послана Ананїемь крьзоходьцемь кь Господу Богу нашемоу Іу. Христоу.** (1520: .ѳї 5а; 1536: .кн.5а.)

54. **Ѡтписаније Господа нашегѡ Іу. Христа посланьна Ананїемь брьзоходьцемь кь Авгароу цароу вь градь єдескы.** (1520: .ѳї 6а; 1536: .кн. 6а.)

55. Икона Христа с убрусом који држи раширеним рукама, а на ком је такође икона главе Христове. (1520: .ѳі 7б; 1536: .кн. 7б.)

56. **Чюдо ѡ светѣмь оубpоусѣ господнемь и ѡ кєрамиди и о чюдессѣхь бывьшїимъ ѡ немъ.** (1520: .ѳї 8а; 1536: кн 8а.)

57. **А се имена господнѣ числомь .ов, да еже ихь имать и носить сь собою чьстно, ѡть въсакогѡ зла и изъбавлєнь боудеть.** (1.20: к 2а; 1536: .кѳ. 2б.)

58. **А се имена прѣсветые Богородице числомь .ов.** (1520: к 4а; 1536: кѳ. 4а.)

59. **Сказанїе въ кратьцѣ ѡ рождьствоу прѣсветые Богородице.** (1520: к 7б; 1536: кѳ 7б.)

60. Азбука. (1520: к 8б.; 1536: кѳ 8б. има на том месту други чланак **Хероукика грьчьскїимь єзикомь пекаєма на два лика.**)

До овога чланка, као што се види све што има у 1520 налази се и у 1536, ако и не истим редом. На кватерниону последњем .ка., на ком је поговор, који је напред саопштен, долазе још два чланка. То су:

61. **Слово светаго Павла апостола ѡ исходѣ душевнѣмь.** (1520: ка 1а.)

62. **Причестие праздникѡмь избраньныимь светыимь по грьчьскомоу єзыкоу.** (1520: ка 5а.; 1536: лє 7а.)

Тако управо само слово апостола Павла (61) не долази у издању од 1536, нити и у ком више. А што њега нема, томе би се могло наћи узрока у садржини тога слова, која извесно припада чистој апокрифској литератури. Место при-

ѵєстныхь грчким језиком, које се под бр. 62 помињу, дошао је цео табак тим језиком, који се у издању од 1536 на кватерниону **лє** налази.

А пошто поредимо једне с другима кватернионе који се слажу с онима који се не слажу, наћи ћемо да се, осим мало час напоменутог слова апостола Павла, све остало из издања 1520 налази у издању од 1536, и то у овога последњег кватернионима .а. .аβ.—.єі.; **кн** — .лд. и .лє. Кад се узме у рачун поговор, поменуто слово и грчке песме у кватернину **лє.** које све таман један кватернион износи, и онај вишак у почетку под бр. 22 назначени због уметака у целини исписаних, излази да су у издању од 1536 заузета таман 22 кватерниона садржином од 1520 год., што и jесте мера простора једног и другог издања за исти садржај.

Сад ћемо претрести садржину кватерниона .ѕі.—.кꙁ., .лѕ. и .лꙁ. у којима ће издање од 1536 показати садржину које нема у издању од 1520.

Ти кватерниони нису истина сви сачувани, али мало их недостаје, управо само .ѕі. цео. Сви ови кватерниони, у којима је нова садржина, које нема у издању од 1520, обележени су ситнијом сигнатуром. Ево њихове садржине:

1α. **Ѵьстиїи параклись пресветѣи кладиѵнци нашеи Богородици и светомꙋ Николѣ** (кв. .ꙁі. 3а.)

2α. Икона распетија Исусова (.иі. 2б.)

3α. **Каиѡиъ ѡ плаѵи Богородици** (.иі. 3а.)

4α. **Каиѡнь светымь ѿцемь. Твореиїє кѵрь Григоріа Сїнанта, ємоѵже краю гранє сїє: пѣснь прїимѣтє недостоинꙋю Сїнанта.** (иі 7а)

5a. **Ѵьстиїи параклись светомоѵ и славиомꙋ пророкоѵ Илїє.** (к. 7а. Упор. III. 9).

6α. **Мѣсеца Ѻктомьвріа .дї. житиє и жиꙁнь прѣподобныє матере наше Петкы, въ иємь же и како прѣнесена бысть вь градь Трьновь. Съписано Єѵѳїмїємь патрїарьхѡмь трьиовьскїимь** (.ка. 7а).

Пред тим чланком била је и икона св. Петке, као што показују искинут лист и друга издања, у којима се сачувао.

7α. Икона св. Ђурђа на коњу, како убија аждаху. (.кг. 1б.)

8α. **Мѣсеца Априліа .кг. мѹченіе светаго и славнаго великомоученика и побѣдоносца Геωргіа, съписаньное Пасикратомь слоугою светаго Геωргіа, иже и послѣдовавь ємоу и вьсемоу видьць бывь** (.кг. 2а.)

То се „мученије“ свршава на .кє. кватерниону, а даљих кватерниона .кѕ. и .кз. нема.

9α. **Ѿтпело по грьчьскомѹ єзыкоу на лутоургіи иже вь светыхь ωца нашего Іωаньна архієпископа Констаньтина града и по томь Василіа Великагω.**

Тај чланчић хвата цео кватернион .лє. и у њ су на крај ушле и оне песме грчке, које су штампане у издању од 1520 у последњем кватерниону. Види горе бр. 62.

10α. **Пасхаліа сь лоуновьникωмь и синаξаромь.** (кв. .лѕ. и даље.)

Иза таблице бројева долазе упутства како треба што тражити.

11α. **О широтѣ и дльготѣ ξемли и ω стадіахь и ω стѧжаніихь ξемлємѣрьсткоу** (лз 5а.)

На крају је летопис знатних догађаја, који је на свршетку овог извештаја исписан у целини.

Најпосле осим кватерниона ове књиге имамо у њој неколике листове, који, по мом мишљењу, не чине део ове књиге, него су међу њене табаке од некуд с друге стране уметнути. На тим листовима су ови чланци.

12β. **Канωнь мольбьнь кь своємоу аггелоу хранителю и покровителю доуши и тѣлоу. Твореніє прѣподωбнаго ωца нашего Іωаньна Дамаскина, ємоуже краєгранесе сіє: аггела пою те хранителѧ моего.** (Међу .еі. и .ξі. кват. Без свршетка.)

13β. **Чьстніи параклись светомоу и славномѹ прорωкоу и прѣдитечє и крьстителю Іωаньнѹ.** (Ibidem. На л. 8а. кватерн. в. и на целом кватерн. .г.)

14β. **Канωнь мωльбьнь прѣсветѣи Богородици.** (На 4 листа пред кват. .ξі.)

На послетку међу кватернионом .лє. и .лѕ. стоји цео кватернион с крстићем на 1а и 8б место сигнатуре, који је и напред споменут. У њему су **Принѣла праздникомь изьбраньнынмь** 1а; **Творѣніє кvрь Филотеа на рождьство Богородици,** 1б на дну; **Стихологіє, пѣваємн на праздники,** 3б на дну.

Ако смо ради да прави карактер првог (од 1520) и другог издања (од 1537) схватимо и да њихов међусобни одношај одредимо, онда нам се ваља најпре опоменути речи из поговора (алинеја **Съвръшишє сє** итд.) обадвеју тих књига, које у овим издањима заступају наслов данашњих књига, а које су напред и засебно и у целом поговору исписане. У 1520 Божидар приповеда како је списао **двоє книгь** и у једној од њих: синаксар, часловац, молитве и акатист Богородици и славе и катавасије за сву годину, а у другој: параклисе свецима по данима седмичним, службу васкрсенија, нека житија и мученија светачка. У 1536 се каже то исто, само што је катавасија дошла у други део, после параклисâ.

Кад се прегледа садржај издања од 1520 године, наћи ће се, да он има таман све оно што Божидар приповеда да је метнуо у једну, у прву, од изданих ситнијим словима двојих књига. Кад се пак прегледа садржај онога што у издању од 1536 долази, као додатак к ономе што је у њему с издањем од 1520 једнако, кад се дакле размотри оно што има само у издању од 1536 године, видеће се, ма да је тај део књиге веома непотпун до нас дочуван, да је то оно што Божидар приповеда да је метнуо у другу од оних мало час наведених двојих књига његових.

А према томе свему и према ономе, што је као садржај већ наведено горе при избрајању појединих чланака и при прагледању разних састојних делова горе наведених књига ево шта би се могло као ресултат извести:

1. Божидар је штампао две књиге са горе наведеним садржајем, једну са **синаксаром**, **часловцем**, **катавасијом**, а другу са **параклисима** и **житијима светаца**. Обе те књиге штампао је он, по поузданом гласу његова поговора, године 1520, дакле у самом почетку његове радње. Једна од њих јесте прекрасни ексемплар нар. библиотеке бр. 44. Друге немамо у целини у првом издању сачуване. Они комади, који су у књизи Љ. Ковачевића (издање од 1536) међу кватерн. єі. и .ꙁі., а горе им је садржај под бр. 12β—14β наведен, као да припадају тој другој књизи, али по штампи, која није најчистија, може бити, неће припадати баш првом издању. Једини знак, који би показивао два издања, јесте ситнија и крупнија сигнатура. На једном од тих кватерниона долази крупно к као на сигнатурама издања од 1520, на другом ситно г као у потоњим издањима. Види напред под V. о издању од 1527. Међу тим нема сумње, да су оба та кватерниона припадала другој књизи Божидаревој, али је већ теже узети, да су припадала једном истом издању.

2. Те две књиге, тако одвојене, могле су имати после 1520 још које издање свака за се, јер како су удешаване за публику, морале су имати и већу проходњу. За ову претпоставку немамо за сад никакве потпоре осим онога што је мало час под 1 речено о чланцима под 12β—14β. Онај који је позније књигу везао, имао је комаде од тих првих издања двеју књига, па је у потоње спојено издање обадвеју уметнуо на своје место листове пвашњега одвојеног издања. Тако су нам ти листови и сведочанство подвојеног првашњег издања и путоказ, како су у потоњем спојеном издању чланци ишли, те по њему у стању смо да одломке до нас сачуване у целину посастављамо.

3. Касније су (не може се сад знати да ли већ при другом или при даљем некаквом издању) обе те књиге спо-

јене у једну. Том приликом је у неколико ред измењен, те су нпр. славе и катавасије пренесене назад међу делове пврашње друге књиге, као што о томе мало пре беше напоменуто. Кад је ово први пут учињено не зна се. Довољно је, да нам је ове промене сведок издање од 1536, које тешко да је прво такога рода. Али, за чудо, ни у њему није са свим изглађен траг првашње деобе на две књиге. Спомиње се та деоба отвореним речима у поговору тако, као да нису ти делови у једно састављени.

4. На послетку у књизи Љ. Ковачевића, која је пред нама, имају сигурно комади од три књиге. Издању од 1536 припадају само они кватерниони, који су крупним словима обележени, а то су .а.—.еі., по том .кн.—.лζ. За кватернионе у средини са сигн. .в. .г. и одвојеним листовама без знака речено је већ, да припадају издању онога другог дела двојих књига, о којима Божидар говори у издању од 1520 год. Кватерниони .ζі.—.ке., обележени ситном сигнатуром, принадају извесно спојеном издању двојих књига, не зна се коме, но може бити ранијем од онога 1536 године. Упореди о томе оно што је напред под III написано. А лако може бити да кватерн. .в. .г. према својој двојакој, крупнијој и ситнијој, сигнатури припадају двема издањима, што је напред нагађано. Према томе би у тој књизи били комади четворих издања.

III.

У збирци рукописа Српског ученог друштва налази се одавно под бр. 94 комад штампане књиге у главноме истога формата, којега су и горе наведене књижице. И у њој је иста крупноћа слова, иста ширина и број врста на странама, само су линије незнатно краће и формат је нешто дужи него у пређашњима због тога, што су линије разре-

ђеније. Тим је слог читкији и разговетнији. Кустода ни она нема, али је очевидно некакво позније издање по томе, што је на кватернионима уза словенску сигнатуру ситним словима (коликима је и сама књига штампана) још сигнатура и латинским словима, и што су у првој половини кватерниона сва четири листа (1—4) обележена римским цифрама. Тако на прилику први листови кватерниона .ѳі. обележени су овако: ѳі Т; ѳі Т II; ѳі Т III; ѳі Т IIII. Но најглавније је одличје овога издања, што је штампано на дужим листовима хартије, и што је свака страна опточена оквиром илустрација. Тако уздуж и поврх страна иду 0·011 m. широки оквири, који су поврх страна 0·085 m. а уздуж страна 0·180 m. дугачки, у којима су арабеске воћа, лишћа, цвећа, старинских класичнога укуса ваза, венаца и иконица. На листу 8б кват. ѳі, кв. кг. (биће и на другима, али је само у тим кватернионима лист 8б сачуван) долазе у обешеном венцу лишћа слике с потписом озго: **Іѡна, Іакѡва, Данїила**; с десна: **Ѡсїє прр., Исаиє, Ієремїє**; с лева: **Давида, Амоса, Илїє**. Натписи су ови танким, лепим словима уписани и укусно уденути у венац. Није књига сва сачувана, те се не могу потанко претрести варијетети тих илустрација. Но чини ми се, да су за 16 страна свакога кватерниона подвојено удешени, те на свакој различни долазе. Дно страна завршује се ширим, на 0·018 m. широким, 0·085 m. дугачким оквиром, у коме су кроз целу књигу (управо кроз ово мало до нас сачуваних листа) иконице о догађајима из светога писма. Иконице те понављају се много ређе него горње оквирне арабеске. И оне су, као и слике, које у овој књизи долазе, резане, како мислим, на олову, те заједно с арабескама показују укусан италијански посао, који се може и данас са задовољством гледати, и како таке ствари у нашим старинама нису честе, вредно би било, да их вешти људи поближе испитају.

Књижица се до нас сачувала у врло жалосном стању. С обе стране су до леђа књиге окрајци многих листа, на којима се још види нешто оквира и слова. Више пута сам је ја гледао и мислио да што о њој напишем, ако ни ради чега, а оно ради слика, али се ради толике њене окрњености никада нисам могао на посао наканити. Надајући се, да сам и њој нашао њезине старе другарице, помоћу којих ће се моћи познати и она, прво ћу да кажем од којих су кватерниона листови сачувани. Тако: .ꙁі. R 4—8; .иі. S 3—6; .ѳі. T 1—8; .к. V 1, 3—6; .ка. X 2—7; .кв. Y 1—8; .кг. Z 1—6, 8; .кд. AA 3—6; кє. BB, 2—7; .кѕ. CC, 2—7; .кꙁ, DD 2 до 8; .ки. EE, 3—7.

На тим листовима ова је садржина:

1. Свршетак параклиса св. Јовану претечи, који је горе у II под 13β наведен. Овде је на листовима кватерниона .ꙁі. 4—8.

2. **Канонь мольбнь прѣсветѣи Богородици.** Види у II 14β. Овде је на листовима кват. .иі. и на ѳі 1.

3. Икона светога Николе. .ѳі 2б.

4. **Уьстиїи параклись прѣсветѣи владычици нашеи Богородици и светомꙋ Николѣ.** Види 1α. У томе кватерниону у издању 1536 недостаје један лист, и на њему је извесно била под 3 наведена икона св. Николе. Овај параклис у овом ексемплару траје на листу .ѳі. 3—8, к 1.

5. **Канонь ѡ плачи Богородици**, лист к 3—6. Види II 3α.

6. Икона Христова васкрсенија, лист ка 4б.

7. **Кь светоую и великоую соуботоу вечерь. Стихеры въскрѣсныи**, лист ка 5. 6, по том **Канонь, творенїє Іѡаньна Дамаскина**, лист ка 6б, 7, кв 1—5. Овога у горе наведеним издањима нема.

8 Икона св. Илије, лист кв. 6. Могла се налазити и у издању од 1536 год. пошто је то место јако оштећено.

9. **Уьстиїи параклись светомꙋ и славномꙋ пророкоу Илїє**, лист кв. 7а, 8 кг. 1—6. Упореди у II 5α.

10. Икона св. Петке, лист кг. 6б. У издању од 1536 долазила је иза истог чланка и налазила се на л. ка.

6б, но је искинута, пошто је сад место само тога листа празно.

11. Живот св. Петке, почињао се овде на л. кг. 7а, али је тај лист готово сав искинут, јер се од њега само оцепак налази, а наставља се на листу .кг, 8а, кд 3—6. Тога живота више у овом одломку и нема. Упореди II под 6α.

12 **Мѣсеца Априлїа .кг. моученїе светаго и славнаго моученика и побѣдоносца Геωргїа, сьписаньнοѥ Пасикратомь, слоугою светаго Геωргїа иже и послѣдовавь ѥмоу и вьсемоу видьць бывь.** Лист .кг. 2—7, .кѕ. 2—7, .кꙁ. 2—8. Упор. II 8α.

13. Похвала часному и животворештому крсту. Лист .ки. 3, 4. Листови ки 1, 2, на којима је била слика и почетак текста изгубљени су. Текст је који и у издању 1536, тако да се (као и иначе у овом одломку) страна по страну слаже. Упор. II. 52.

14. **Єпистолїа Авгара цара, послана Ананїемь брьꙁохωдцемь кь Господу Богу нашему Ис. Христу.** Лист .ки. 5. Упор, II. 53.

15. **Ѡтписание Господа нашегω Іу. Христа, послана Ананиѥмь брьꙁоходцемь кь Авгароу цароу вь градь єдєскы.** Лист .ки. 6. Упор. II. 54.

16. Икона Христа с убрусом, који држи раширеним рукама, а на ком је такође икона главе Христове. Лист .ки. 7б. Упор. II 55.

Из овога побрајања садржаја види се најпре, да се сви чланци овога одломка (осим онога под 7) налазе у пређашњим издањима, и да иду оним истим редом који је тамо. Тако се чланци наведени под 5, 9, 10, 11, 12 тако слажу са редом чланака одељка .ꙁі.—.кє. Ковачевићеве књиге, да иду устопице, страну по страну, један за другим, само што је у овом одломку сваки чланак два кватерниона (16 листа, 32 стр.) даље. Напротив чланци под 13, 14, 15, 16 овога одломка слажу се потпуно, страну у страну, с издањем од 1536 (крупна сигнатура Ковачевићеве књиге), само што одломак има све знаке особитога издања, те се не може мислити, ни да је исти слог просто у оквир стављен. То знаменито разилажење и подударање

показује нам најочитије, да су у књизи Ковачевићевој комади разних издања, онако како смо под II 4 разложили.

А пошто ми знамо да се издање 1536 у првом делу разликује од издања 1520 са 16 листа за то, што су на дотичном месту неке катизме у издање 1536 уметнуте целе, које су први пут само назначене, то би се могло мислити, да су одломци .ꙁі.—.кє. уметнути у Ковачевићеву књигу од 1536, пошто они показују 16 листа мање, припадали неком спојеном издању, ранијем од овога 1536, у ком су књиге биле спојене, али катизме још нису биле уметнуте. А ови одломци, показујући по спољашњости усавршано издање, иначе једнако с оним од 1536, показујући и сигнатуру већма компликовану, упућивали би нас, да их ставимо у време после 1536.

Као ресултат истраживања поводом одломка који се описује под III могло би се дакле ово изнети:

„Двоје књига“ Божидаревих, пошто су имале своја посебна издања, једно или више, спојене су у целину. Тако спојене у целину имале су једно издање, у ком су гореневедене катизме биле неисписане, но онако као што је у издању 1520. Позније, на сваки начин 1536, величина је књиге са 16 листа порасла исписаним катизмама. Од те књиге неизмењено једно издање било је окићено оквирним илустрацијама, и од њега нам је одломак овај у збирци ученог друштва, који смо под III описивали.

IV.

Пре неколико година збирка старих рукописа и штампаних књига Срп. уч. др. обогаћена је приличном количином књига, које је г. Г. Витковић те године по Будиму и Сент-Андреји изнашао и за друштво набавио. Међу тим књигама имају неке, које припадају у овај ред. Тако су под бр.

155 и 167 комади ових Божидаревих издања за путнике. Овде ћемо најпре говорити о бр. 167.

И та је књижица потпуно истога формата као и остале, које су више описане; и у њој је иста величина слова, исти број врста, само што су врсте незнатно краће, и већма размакнуте једна од друге, тако да је слог странâ једно 0·008 m. дужи. Тим је формат постао угоднији. Кустода ни она нема. а сигнатуре су на кватернионима ћирилским и латинским словима, те су обележена сва четири пр̑ва листа као у књижици, која је описивана под III.

Што се тиче сачуваности, она је готово цела. Недостаје јој последњи кватернион, и то .лн., пошто је садашњи последњи .лꙁ., а после њега таман још кватернион треба до краја. По томе дакле излази кватернион више него у спојеном издању од 1536 године. Иначе недостају поједини листови у већој или мањој количини. И треба споменути да су обично, ваљда у последњем веку, метани празни листови на место погубљених. На више места су празнине доиста рукописним преписом попуњане. У првом кватерниону недостаје први лист, а остала три нису ничим обележена, те може лако бити, да и не припадају истом издању, коме остало што је у књижици.

Што се тиче издања или места међу издањима, које би овој књижици припало према горе наведеном нашем истраживању, она извесно долази међу спојена издања Божидаревих зборника за путнике. Но већ по једном кватерниону више, који се са завршетка види, по сигнатури латинској, упоредно уз ћириловску, која се тек у познијим књигама јавља — види се да је ово издање позније од 1536 год. Ово нам потпуно потврђује, што у арабесци на листу к 8а, оној истој која у издању 1520 л. а 2а долази са Бож. као знацима имена Божидарева, место тих слова стоји у овом издању празнина. Уз то место старијих арабесака поврх на-

слова овде се налазе очевидно позније и лепше, а у катавасији су онаке иконице, какве су у издању описиваном под под III. Осим тога чланци се налазе на истим местима с онима који су у издању описиваном под III сачувани. Према томе могло би се мислити, да је ово оно исто издање, само без свога пврашњег накита наштампано. А пошто је ово без мала цело сачувано, то би се по њему могао помоћу претходних одломака и целих књига потпун садржај васпоставити. И како може лако бити, да је ово једно од последњих издања ових књига, неће бити некорисно да то учиним. С тога напомињем, да су чланци садржаја, који су у загради, постављени на своје место из оног издања које је наведено.

(1. Светаа троица. Икона. Лист а 1б. 1520, 1536 Овде тога листа нема).

2. Иже вь светихь ѡца нашего Аѳанасїа архїепископа алеѯандрьскаго ѡ светѣи троици и ѡ вѣрѣ. Лист а 2а. Упор. II 2.

3. Светаго ѡца нашего Кѵрила алеѯандрьскаго въпроси и ѡтвѣти ѡ светѣи троици. Лист а 3а. Упор. II. 3.

4. Изложенїе вь кратцѣ ѡ праковѣрьнѣи вѣрѣ Іѡаньна философа кь некоемоу проснвьшоу оу него. Л. .а. 4б. Упор. II. 4.

5. Светаго ѡтца нашего Єпифанїа ѡ еже колико дѣль сьтвори Богь вь шестыхь дьнехь. Л. .а. 6а. Упор. II. 5.

6. Ѡ аггелѣхь. Л. .а. 7б. Упор. II. 6.

7. Ѡ члоцѣцѣ. Л. .а. 8а. Упор. II. 7.

8. Ѡ дрѣвѣ разоумнѣмь. Л. .а. 8а. Упор. II. 8.

(9. Календар. Л. .а. 1а на ново. Како је у књижици, коју овде описујемо, тај први лист изгубљен, исписиван је после руком).

10. Ѯили ѡ праздницехь кою подобають праздновати. Л. .в. 7а. Упор. II. 10, где је тај чланак на л. .в. 5а, али је у овом издању календар слаган разговетније, те је отуд разлика у странама која и за даље остаје.

11. Ѡ месецѣхь колико кои дьнїи дрьжить. Л. .в. 7а. Упор. II. 11.

12. Єпахте лѣтоу. Л. .в. 7б. Упор. II. 12.

13. Вѣдомо да юсть итд. Л. .в. 7б. Упор. II. 13.

14. А се имена ходїамь по мени месеца. Л. .в. 7б. Упор. II.14.

15. Начело свѣтаго и великаго поста, неделꙗ иже ѡ мытари и фарисеи, неделꙗ иже ѡ блоудьнѣмь, соубота месопоустная. Л. .в. 8а. Упор. II. 15

Врх тога чланка иста арабеска, која у 1520 на л. .а. 2а, само што је са свим празно место у средини где су била слова **Бож.** као знак Божидарев.

16. Часословьць, имѣѥ нощтноую и дьневьноую слоужбоу. Л. .г. 1б. Упор. II. 16

17. Начело вечерни. Л. .г. 2а. Упор. II. 17.

18. Начело павечерници. Л. .г. 7а. Упор. II. 18.

19. Начело полоунощтници. Л. .д. 5а. Упор. II. 19.

20. А на полоунощтници въ соубтоу. Л. .е. 7а. Упор II. 20.

На овом месту, треба погледати шта је у II под бр. 19 и 20 написано. И овде су онако, као и у издању од 1536, ти чланци проширени. Тога ради се одавде у напред чланци по месту боље слажу с издањем од 1536, те је мала разлика у једном листу због разборитијег слога календара у овом издању.

21. Начело утрьници. Л. .ѕ. 6а. Упор. II. 21.

Овде је слог подударио се са свим с издањем од 1536.

22. Часъ .а. Л. .ꙁ. 6б. Упор. II. 22.

23. Начело трѣтиаго часа. Л. .и. 1б. Упор. II. 23.

24. Часъ .ѕ. Л. .и. 4а. Упор. II. 24.

25. Начело обѣдници. Л. .и. 7б. Упор. II. 25.

26. Начело часоу .ѳ.-.му. Л. .ѳ. 2б. Упор. II. 26.

27. Идоуще на трапезу глаголемь ѱалмь .рмд. Л. .ѳ. 6а. Упор. II. 27.

28. Идоуще на трапѣзоу вечерати. Л. .ѳ. 7б. Упор. II. 28.

29. Чинь егда дльжьно ѥсть спати. Л. .ѳ. 8а. Упор. II. 29.

30. Єгда хощтеши вьзлѣщти спати. Л. .і. 2б. Упор. II. 30.

31. Молитва егда хощтеши спати, вьздѣвь роуцѣ свои горѣ. Л. .і. 4а. Упор. II. 31.

32. Молитва светаго Аньтїѡха, ѥже на кьждо вечерь молꙗше се. Л. .і. 5а. Упор. II. 31.

33. Иже вь светыхь ѡца нашего Іѡаньна златооустаго мо-

литвы числомь .кд. часовомь нощьнимь и дьневьнымь. Л. .і. 5б. Упор. II. 33.

34. **Молитва прѣподобьнаго ѡца нашего Паисіа пѹстиньника, еже на вьсакь дьнь молише се.** Л. .і. 7а. Упор. II. 34.

35. **Молитва светаго Петра чрьнорнзьца къ прѣсветѣи Богородици.** Л. .і. 7б. Упор. II. 35.

36. **Молитви светаго Григоріа двоеслова.** Л. .аі. 1а. Уп. II. 36.

37. **Молитва исповѣданію кь Господоу нашемоу Іѵ Христоу.** Л. .аі. 7б. Упор. II. 37.

38. **Молитва вьтора томоужде.** Л. ві. 1а. Упор. II. 38.

39. **Здѣ помени оусьпьшихь.** Л. .ві 2а. Упор. II. 39.

40. **Сіи тропари вьскрьсиїи поють се вь неделю по непороучнахь, гласъ .з.** Л. .ві. 2б. Упор. II. 40.

41. **Тропари вьскресны и богородичны и ипакои ѡсмимь гласомь.** Л. .ві. 3а. Упор. II. 41.

42. **Тропары и богородичны и кондаки прѣзь недѣлю вь понедѣлникь.** Л. .ві. 6б. Упор. II. 42.

43. **Сіи тропари поют се югда же юсть пость и поюмь правило сь метаніами.** Л. .гі. 1а. Упор. II. 43.

44. **Светилие презь неделю вь понедельникь. Свѣтильна аггеломь.** Л. .гі. 4а. Упор II. 44.

45. **Светое благовештеніе.** Л. .гі. 6б. Упор. II. 45. Ту је иконица благовештења.

46. **Слоужба акаѳістѹ прѣсветыю Богородице.** Л. .гі. 7а. Упор. II. 46.

47. **Канонь благодарьнь прѣсветѣи Богородици, юмоуже краю гране сіе: Радости приютилиште, тебѣ подобають радовати се юдиноі.** Л. .гі. 8б. Упор. II. 47.

48. **Молитва, глаголема по ікосѣхь акаѳіста прѣсветыю Богородице.** Л. .еі. 6б. Упор. II. 48.

(49. **А се поменикь, иже аште кто хоштеть его пѣти вь келіи своюи.** Л. .еі. 8а. Упор. II. 49.)

Сад настаје прекид. Листа .ѕі. 1а, који сад следује, нема ни један од сачуваних до нас одломака. Лист .ѕі. 2а већ се налази у књижици што се у овом чланчићу описује. За лист, који је пред њим био, може се мислити, или да је био заузет каквом иконицом, или каквим чланком. Ја

бих рекао, да је на њему била иконица. У осталом овде је прекид подударања потоњих спојених издања са првом књижицом од 1520, те почиње други текст, првашње друге књижице, и други део потоњих спојених издања.

50. **Канонь мольбьнь кь своюмоу аггелоу хранитєлю и покровитєлю доуши и тѣлоу. Творєнїє прѣподобьнагѡ ѡтьца нашегѡ Iѡаньна Дамаскина, юмоуже краю гранєсе сїє: аггела пою тє, хранитєлꙗ моюгѡ.** Л. .ѕı. 2а. Упор. II. 12β.

(51. **Уьстнїи параклись светомоу и славномꙋ пророкоу и прѣдитечю и крьститєлю Iѡаньнꙋ.** Л. .ѕı. 8а. Почетак, којега су листови у ствари погубљени, опредељен је по II 13β, јер се лист .г. 1а, књиге Ковачевићеве потпуно слаже с листом .ꙁı. 1а, који се овамо налази. Према томе се може сигурно знати, шта се на изгубљеним листовима ове књиге налазило. Упореди још и III 1.)

(52. **Канонь молбьнь прѣсветѣи Богородици.** Л. .иı. 3а. Уп. II. 14β и III 2. Но врло је тешко сазнати шта је било на листовима .иı. 1, .иı. 2, који у овој књижици недостају. Ред чланака у књижицама под II и III описиваним, као што горе наведени бројеви показују, оставља нас такође без објашњења, јер су и у књижици с оквирним илустрацијама иста та два листа изгубљена.)

(53. Икона св. Николе. Л. .ѳı. 2б. Упор. III, 3.)

54. **Уьстнїи параклись прѣсветѣи владичици нашеи Богородици и светомꙋ Николѣ.** Л. .ѳı. 3а. Упор. III 4, II 1α.

(55. Икона распетија Исусова. Л. .к. 2б. Упор. II. 2α.)

56. **Канонь ѡ плачи Богородици.** Л. .к. 3а. Упор. II. 3α, III 5.

57. **Канонь светимь ѡцемь. Творєнїє кѵрь Григорїа Сїнаита юмоуже краю гране сїє: Пѣснь прїимѣте недостоинꙋю Сїнаита.** Л. .к. 7а. Упор. II. 4α.

58. **Вьскрєсенїє Христово.** Икона л. .ка. 4б.

59. **Вь светꙋю и великоую соуботоу вечерь. Стихеры вьскрѣсныи.** Л. .ка. 5а. Упор. III. 7 По том **Канонь, творєнїє Iѡаньна Дамаскина.** Л. .ка. 6б. Упор. III. 7 унутра.

(60. Икона св. Илије. Л. .кв. 6б. Упор. III. 8.)

(61. Чьстиїи параклись светомꙋ и славномꙋ пророкоу Илїє. Л. .кв. 7а. Упор. II. 5α, III. 9.)

62. Икона св. Петке. Л. .кг. 6б. Упор. III, 10.

63. Месеца Октомврїа .ді. житиѥ и жизнь прѣподобьныѥ матере наши Петкы, къ немь же и како прѣнесена бысть вь градь Трьновь. Сьписано Еѵѳимїемь патрїархомь трьновьскымь. Л. .кг. 7а. Упор. II. 6α. III, 11.

(64. Икона св. Ђурђа. Л. .ке. 1б. Упор. II. 7α.)

65. Месеца Апрнлїа .кг. моученїє светаго и славнаго великомоученика и побѣдоносца Геѡргїа, сьписаньноѥ Пасикратомь, слоугою светаго Геѡргїа, иже и послѣдовавь ѥмоу и вьсемоу видьць бывь. Л. .ке. 2а. Упор. II. 8α. III. 12.

(66. Икона часног крста с неким словима на њему. Л. .ки. 1б. Упор. II. 52.)

(67. Похвала чьстномоу и животворештомоу крьстоу. Л. .ки. 2а. Упор. II. 52.)

68. Епистолїа Авгара цара, послана Ананїемь брьзоходьцемь кь Господоу нашемоу Іу. Христоу. Л. .ки. 5а. Упор. II. 53.

69. Отписание Господа нашегѡ Іу. Христа, послана Ананїемь брьзоходцемь кь Авьгароу царꙋ къ градь едескы. Л. .ки. 6а. Упор. II. 54.

(70. Икона Христа с убрусом, који држи раширеним рукама, а на ком је такође икона главе Христове. Л. .ки. 7б. Упор. II. 55.)

(71. Чюдо ѡ светѣмь оуброусѣ господны и ѡ кѥрамиди и о чюдесемь бывьшїимъ ѡ немъ. Л. .ки. 8а. Упор. II. 56.)

72. А се имена господни числомь .ов, да ѥже ихь имать и носить сь собою чьстно ѡть вьсакого зла изкавлѥнь боудѣть. Л. .кѳ. 2б. Упор. II. 57.

73. А се имена прѣсветыѥ Богородице числомь .ов. Л. .кѳ. 4а. Упор. II. 58.

74. Сказанїє кь кратцѣ ѡ рождьствꙋ прѣсветыѥ Богородице. Л. .кѳ. 7б. Упор. II. 59.

75. Хероувика, грьчьскїимь езыкомь певаѥма на два лика. Л. .кѳ. 8б. Упор. II. 60.

76. Катавасїє и славѣ вьселѣтныѥ, празднькомь нарѡчитїимь ѡть месеца Секьтемьврїа до месеца Авьгоуста. Л. .л. 1а. Уп. II 50.

(77. **Ѡтпело по грьчьскомꙋ ѥзыкоу на лутоурьгїи иже вь светыхь ѡца нашего Iѡаньна арьхїепископа Костаньтинна града и по томь Васнлїа Великагѡ.** Л. .лє. 1—8.)

78. **Прнпѣла праздьникомь нзьбраньнынмь.** Л. .лѕ. 1—8.

У нашој књижици недостају управ кватерниони .лє. и .лѕ. Али за поређење имамо издање од 1536, с којим се ово издање на завршетку .лд. и на почетку .лз. кватерниона потпуно слаже, само што је .лз. кватернион овога издања у 1536 .лѕ., те с тога не могу мислити ништа друго, него да су горња два чланка била на та два изгубљена кватерниона, па да је кватернион **Прнпѣла**, у издању од 1536 крстићем обележени, овде добио свој редни број[1]. А у књизи Срп. уч. др. бр. 155, о којој ће се ниже говорити, сачували су се, срећом, кватерниони .л.—.лд. и .лѕ. Ту нађох да су доиста **Прнпѣла** на кватерниону .лѕ. Ниже ће се видети, да су ти кватерниони у бр. 155 баш из овог издања. Тако имамо и ову празнину потпуно испуњену.

79. **Пасхалїа сь лѹновьннкомь н сннаѯаромь.** Л. .лз. 1а. Упор. II. 10α.

(80. **О широтѣ н дльготѣ ѕемлн н ѡ стадїахь н ѡ стѫжанїнхь ѕемлємєрьсткоу.** Л .лн. 5а. Упор. II. 11α.)

(81. Поговор издавача и штампара л. .лн. 7а.)

Други комад, набављен старањем г. Витковића, који се налази у збирци рукописа и штампаних књига Срп. ученог друштва под бр. 155, није управо штампана књига, него је рукопис Псалтира с последованијем, коме су на крају додати кватерниони л—лд. и .лѕ. штампане књижице, на којима је цела катавасија и **Прнпѣла** (види горе бр. 78.). Кад сам поједине шаре, знаке, слова, акценте и ред слога овога одломка поредио с одломком под бр. 167, којега је опис мало више свршен, нашао сам, да су у рукопис бр. 155

[1] Види о томе горе под I, где се прегледа стање кватерниона издања од 1536 год.

просто уденути листови горе наведених кватерниона истога издања, којега је бр. 167. Пошто је формат рукописа бр. 155 већи, то су листови на средини исечени, па су у ону празнину пажљиво улепљени листови ове штампане књижице.

Свршивши тако опис свију одломака, који су пред нама, и васпоставивши садржај једног од последњих издања ове књижице, на послетку ћу свести у једно сва опажања, сложити их са Шафариковим белешкама, и постарати се, да осведочим колико је познатих и непознатих издања било.

V.

Кад се, имајући на уму све ово, што је довде по проматрању самих књига написано, погледа на бројеве Шафарикова дела 218 на стр. 259, 231 на стр. 268, 236 на стр. 271, 241 на стр. 274, одмах ће се видети, да су те књиге, макар да им Шафарик формат осмином бележи, само посебна издања ових џепних Божидаревих књига, којих смо се описивањем ми довде бавили.

Тако за књигу под бр. 231, стр. 268, за коју каже да је Gebetbuch, enthaltend auch Kirchengesänge, Psalmen, vermischte Aufsätze zur häuslichen Erbauung, видимо да има све знаке књиге с илустрацијама, коју смо под III описивали, и с којом је иначе једнака она под IV описивана. Ни Шафарик није од ње на нашим крајевима нигде потпуна екземплара видео, каже само да се неки екземплари од ње и у Русији налазе, а годину, и то 1547, и издавача Вићентија Вуковића, сина Божидарева, ставља овој књизи по Добровскоме, који о њој говори у својим Institutiones linguae slavicae, Vindobonae 1822. По томе месту у Добровскога види се, да је Добровски сам видео у царској библиотеци у Бечу libellum precatorium pulcherrimis parergis ornatum, и ту он помиње, да ту књигу и Сопиков

у руској библиографији под именом „Молитвослова“ помиње. Број кватерниона, који Добровски, а за њим Шафарик казују, потпуно се подудара с оним, који смо ми у чланку IV утврдили, и који ће, као што ће се одмах видети, и за наш чланак III и књигу у њему описивану вредити. А после свега овога не можемо више ни мало сумњати, да је књижицу, које смо одломке ми под III описивали, Вићентије Вуковић, син Божидарев, у Млецима 1547 године штампао.

А ако се не варамо у томе, да су овде под III описивани одломак и бр. 231 у Шафарика једно исто издање, пошто се, већ и по знатном луксусу тога издања, не може мислити, да је оно више пута штампано, нарочито у времена, каква су све даље, од 1547 у напредак, настајала, то је извесно и књига, коју смо под IV описивали, она иста, која је и она у Шафарика под 236 на стр. 271, о којој и Добровски, Institutiones XLII пише, где, говорећи о оној од 1547 каже: secundam editionem, paucis quibusdam initio solum mutatis, et demtis parergis idem curavit anno 1560. Све те знаке, осим једине године, и ја сам већ опазио, описујући књигу под IV. Добровски не каже, где је екземплар, по коме о том издању говори, а Шафарик каже, да је од те књиге у Срему неколико одломака видео. С овим бисмо дакле били на чисто и с годином издања, које смо под IV описивали.

Кад све знаке узмем на ум могу без сумње одлучити, да је и оно што Шафарик под бр. 218 на стр. 259 описује, једно издање истих ових књига, и то Божидарево. Тамо се говори о садржају: Molitvoslov, Gebetbuch, enthaltend auch Kirchengesänge, Psalmen, vermischte Aufsätze zur häuslichen Erbauung. Да и та књига овамо припада утврђујем се речима самога Шафарика, на истој страни, којима вели: Die Gebetbücher vom J. 1547 und 1560 sind blos neue Abdrücke dieser Božidarschen Ausgabe:

doch ist bei diesem die Kolumne bei gleicher Seitenzahl um 3 Linien kürzer als in denen vom J. 1547, 1560 und 1566. Добровски, Inst. XVI цитира ту књигу по каталогу Бодлејанске библиотеке из Оксфорда; Шафарик је непотпун ексемплар видео у манастиру Кувеждину.

За већу дужину страна, коју је Шафарик оназио, могу и сам упутити на своју белешку под III и IV. У ономе, што Шафарик наводи двојаку крупнођу слова при сигнатурама кватерниона, ја бих налазио знаке онако помешаних кватерниона од разних издања као што то долази у књизи Ковачевићевој. Једино је штета, што Шафарик није назначио (а за библиотеку Бодлејанску одавде је тешко дознати), колико је он листа видео у фрушкогорским манастирима, да ли их је т. ј. било више од 176, или не. Кад бисмо на то питање имали одговор (јер нам горе наведене речи садржаја не могу као упутство да послуже), онда бисмо могли знати, припада ли ово издање подвојеним (у том случају могли бисмо по речима садржаја знати да је то прва књига), или спојеним издањима горе поменутих Божидаревих зборника. Своја нагађања казаћемо мало ниже.

На послетку Шафарик наводи под бр. 241 на стр. 274 **Үасословьць**, који је у Млецима 1566 штампао Јаков из Камене Ријеке близу Колашина. По броју врста (22 на једној страни), по броју листа, 260, који Шафарик наводи и који превазилази 31 кватернион, по формату. који је по Шафарику једнак с мало час описиваним књигама, у којима смо га ми на праву меру могли свести, рекао бих, да је и ово само ново може бити у чему год скраћено издање исте књиге, штампано после смрти Вићентија Вуковића његовим словима и калупима, као што сам Јаков у поговору каже. Један ексемплар се налази у царској дворској библиотеци у Бечу, те ће се ваљда моћи скорим сазнати јесу ли моја нагађања основана.

А нема никакве сумње, да у овај ред припада, може бити као последње скраћено издање, она мала књижица, коју Вук Ст. Караџић помиње у „Примјерима“ на стр. 22 и која је штампана у Млецима код Ђ. Антонија Рампацета 1597 године по наредби игумна Стефана из Паштровића, а трудбом јеромонаха Саве Дечанца. У поговору пише: **сьписахомь вь кратцє изложеніє ѡ божьствоу и синаѯарь беѕь тропарихь и слꙋжбоу вьскрьсеніа сь часови и панагїєю и панагїю прѣѕь вьсе лѣто и параклись Богородици и тропаре по непорочнахь и тропаре вьскрьсне и богородичне ипакои и тропаре и богородичне и кондаке прѣѕь недѣлю и постніє и свѣтилне прѣѕь недѣлю и славе праѕдникомь и владичнимь Богородици и катавасїє вьселѣтніє и свѣтилне праѕдникомь владичнимь и Богородици, и к томоу богородични ѡсмимь гласовомь сь несолико молитвь.** Изгледа ми, да је Сава Дечанац скратио у неколико последња издања Божидаревих зборника за путнике. Али би се и о томе могло опширније говорити, тек пошто би се садржај тачно прегледао и упоредио. Нешто промењен формат долази од штампара Италијанца, који је, ту први пут, првашњи Божидарев формат променио. Довољно, да је ова књига последњи облик Божидарева зборника, и да се њоме, после пуних 77 година, завршује ред многих издања његових.

На послетку, сад сам у стању сва посматрања и белешке, које су у овом зборнику појединце и ступањ по ступањ откривале се, у једно свести, изнесавши пун ред оних издања, о којима имамо јасније или нејасније трагове. Према томе:

1. Божидар сâм издаје свој зборник за путнике 1520 године, у две књиге, од којих прву по добро сачуваном ексемплару нар. библиотеке имамо под I опширно описану, а другој по поговору и по потоњим спојеним издањима садржај познајемо.

2. Године 1527 (Šaf. 218 стр. 259, и види напред у истом овом чланку) Божидар је штампао књигу, за коју ја мислим, да није ништа друго него ново издање овога истог зборника. Само је тешко одлучити, да ли је у новом издању те године штампаном зборник опет пуштен у свет у две књиге као године 1520, или је већ тада спојен. То ће се моћи знати, чим се сазна или број листа или (још боље) садржај оних одломака из манастира Кувеждина, на које се Шафарик позива, или оне књиге у Бодлејанској библиотеци у Оксфорду, само ако је све то још тамо. По мом мишљењу још најлакше може бити, да је то издање од 1527 спојено, и да њему припадају кватерниони .ꙁі.—.кє. Ковачевићеве књиге. После онога што сам о томе рекао под II (1 и 4 на завршетку) у томе ме утврђује и то, што је сигнатура на кватернионима .ꙁі.—.кє. Ковачевићеве књиге заиста ситним словима, која нису употребљена ни 1520 ни 1536, а таку сигнатуру и Шафарик на наведеном месту помиње као знак издања од 1527 године. Нешто трага још једном издању двојих књига осим онога од 1520 показано је под II. 1. А потпун и поуздан знак, да су спојене обе књиге имале једно издање с неисписаним катизмама пре 1536 показан је на завршетку чланка IV.

3. Године 1536 излази ново и то спојено издање пређашњих двеју књига Божидаревих. То издање имамо у Ковачевићевој књизи, и потпуно је описано под II.

4. Године 1547 син Божидарев Вићентије издаје исти зборник с оквирним илустрацијама и иконицама уз текст, (иконице су се у осталом и пре налазиле) веома лепо и укусно, учинивши малу промену у формату тиме, што је подужио стране.

Од тога су издања одломци који су описивани под III. Упореди, шта је о њему ради одредбе године у овом чланку написано.

5. Године 1560 исти син Божидарев штампа на ново ту исту књигу без оквирних илустрација. То је књига, коју смо под IV описивали. У њој је репрезентован крајњи облик зборника Божидарева, до којега је доведен последњим издањем његова сина.

6. Оно што је године 1566 Јаков из Камене Ријеке у Млецима после смрти Вићентија Божидарева сина његовим словима и калупима штампао, биће такође једно од издања ове књиге. Пошто се не познаје цео садржај те књиге, не може се знати, како она према осталима стоји.

7. Још мање сумње има, да у овај ред књига иде она мала књижица, коју је, нешто скраћену, позније по наредби игумана Стевана од Паштровића године 1597 јеромонах Сава Дечанац у Млецима код Ђ. Антонија Рампацета штампао.

Пада у очи, како првих пет (ако не шест као што би по конјектурама под 2 могло изаћи) издања следују једно за другим у извесном простору времена, који није врло дугачак, и показују да се у толико времена број ексемплара, у ком је издање приправљено, по народу разилазио. Штета је, што немамо никаква знања о броју ексемплара тих издања Божидаревих, али и овако кад помислимо на оно по комуникацијама мучно и жалосно време, тако честа издања показују колико су ондашњи Срби ради били имати своју народну књигу, и колико су се ондашња за ширу публику приправљана издања трошила.

На послетку завршићемо овај посао исписавши из издања од 1536 с листа лѕ 5б лѕ 6а што има о мерама и летопису, који је последњи и сад пред сваким календаром у облику бележака знаменитих догађаја.

Оть вьстока дѡ ѕапада стадын .кє. тьмь, стадїн дрьжитъ .р. сєжанн; ѡть сєвєра жє до пѡлоудьньнїа .вι. н

поль тьмь, двонцѣю бѡ юсть дльгота и широта нежели широты. Пьприште же сежанїи имать .ѱи., юсть же оубо едниѡ пьприште стадїи .ꙁ. и поль, .ѕ. ногы, стопы .г. Стопа имать ногы .в., и нога прьстовь .ѕі., пьприште имать ногы .ѕ. тисоуштамь, стадїи — ѡ. Ꙋась имать лѣпьтїи .є., лѣпьта имать срокы .ѕ., драхма имать писмена .г., писмена имат мѣры .в., мѣра имать рогы .г., рѡга имать .и. медныць, медница имать фѡли .г., динарьцѣ имать .г., и вьсѣмꙋ дрьжить лѣть .ѕ.

Ѡть Адама до потопа лѣть .в. тисоуште и .сꙁв.;

ѡть потопа до рѡждьства аврамлꙗ .г. тисоуште и .тлв.;

ѡть рождьства аврамлꙗ до исхода сыновь исраилювь .фє.;

ѡть Адама коупно .г. тисоуште и .ѡлꙁ.;

ѡть исхода же сынов ь їсраилювь до Саоула, прьваго цара їсраилюва лѣть .фмꙁ.;

ѡть Адама вь коупѣ .д. тисоуште и .тпд.;

ѡть Адама же до Давида лѣть .д. тисоуште и .ꙋнѕ.;

ѡть Адама же до Алеѯаньдра великаго цара макюдонискагѡ храбра и вьсего свѣта лѣть .є. тисоушть и .сѳ.;

ѡть Адама же до Христова вьпльштенїа лѣть .є. тисꙋшть и .ф.;

до спаснїє страсти Господа нашего Ісоуса Христа лѣть .є. тисоушть и .флг.; кроугь сльньца тогда бысть .кг. а лоуны .дı., мѣсеца Марьта .кє. вьскрьсе Господь нашь Іс. Христось;

ѡть вьскресенїа Христова до Констаньтина прьваго цара Христїаномь лѣть .тов.;

ѡть Адама же коупно .є. тисоушть и .ѡмг.;

ѡть Адама же до Льва цара .ѕ. тисоушть и .иı.;

ѿть Адама же до Стефана прьваго цара срьпьскаго лѣть .ѕ. тисоушть и .ѡнѕ ; кроугь сльньца бысть тогда .аі., а лоуне .а., иньдиктїѡнь .гі.;

Сльньцоу лѣто имать дьни .тѯе. и четврьть; на .д.-тое бываеть лѣто прѣстоупь Марѳа мѣсеца .а. дьни;

лоуни же лѣто имать дьни .тнд. творен оу мѣсецѹ по .кѳ. дьни вьсѣмь .ві.-мь мѣсецѣмь.

АНАЛИЗЕ СРПСКИХ МИНЕРАЛНИХ ВОДА.

4. Анализа терме бање Слатинске.

Температура воде 30°R.
Специфична тежина (на 14°R) 1,00264.

Близу до Бањалуке извире једна топла вода — у Слатини — од које ми је један од тамошњих господ. учитеља послао три флаше (непуна 2 литра), с молбом, да је хемијски аналишем. На једној флаши забележена је била температура воде 30°R, и то беше све, што ми је о тој води казато. Са овако мало воде могао сам учинити само неке опите; т. ј. могао сам да одредим квантитативно само оне састојке, којих у већој количини садржи ова вода. У одређивање гасовитих састојака нисам се упуштао, јер је количина њихова јако промењена тиме, што су флаше просто плутом биле запушене. Вода у флашама била је бистра, на дну је имала нешто мало црног талога, мирисала је јако на сумпор-водоник. Да ли су: сумпор-водоник и органска тела (мало), што ова вода садржи, природни састојци њени, или су од распадања плуте постали; а тако исто, колико има од ових састојака у тој води, — на то нам може одговорити анализа, коју би на самом извору наградили. У овој таблици изложени су аналитични бројеви, који нам показују квантитативан састав ове воде важнијих састојака њених.

1000 куб.с.м. = 1 литар воде садржи:

Силицијум-диоксид SiO_2. . . .	0,0372	грм.
Сумпорна киселина као SO_3 . .	0,8361	„
Хлор Cl	0,0593	„
Калијум-оксид K_2O	0,0529	„
Натријум-оксид Na_2O	0,2907	„
Калцијум-оксид CaO	0,6554	„
Магнезијум-оксид MgO	0,0334	„
Феро-оксид FeO	0,0029	„
Алуминијум-оксид Al_2O_3 . . .	0,0106	„
Угљена киселина као CO_2 . . .	0,2879	„
	2,2664	грм.
Одбивен кисеоник еквивалентан хлору .	0,0134	„
Сума чврстих тела у 1 литру . .	2,2530	„
Непосредно одређена чврста тела у 1 лит.	2,1872	„

Из хемијске лабораторије на вел. школи.
Београд.

С. М. Лозанић.

НИТРО-ДЕРИВАТИ СЛОЖЕНИХ УРА.

Нитро-деривати сложених ура, за сада су још непозната тела, а она су по себи интересантна једињења, јер је важно опробати, да ли могу и ова нитро-једињења прећи, под утицајем редукујућих тела, у одговарајућа амидо-једињења, и да ли могу овакви нитро и амидо-деривати сложених ура прећи у одговарајућа нитро и амидо сенфска уља. Ја сам намеран да све ове комбинације опитом опробам, па како ми је за ту цељ најприступније динитро-дифенил-сулфо-уре, то сам са њим овај рад и одпочео.

А. В. Хофман први је опазио ту особину анилина, да прелази у дифенил-сулфо-уре (сулфо-карб-анилид) кад га је са сумпор-угљеником кувао.[1] Доцније сам и ја опробао, да се и супституциони продукти анилинови (монохлор и монојод-анилин) понашају на подобан начин према сумпор-угљенику; т. ј. и они прелазе у хлорни и јодни дериват сулфо-карбанилидов.[2] Ја сам још тада приметио, да је реакција између сумпор-угљеника и супституционог продукта анилиновог у толико спорија, у колико је базисан карактер анилинов уведеним електро-негативним елементом поништен, а доцније сам видео, да трибром-анилин и сумпор-угљеник никако не дејствују један на други. Да би добио нитро-дериват сулфо-карбанилида, ја сам пробао, да ли сумпор-

---

[1] Хофман, Jahresbericht 1858. стр. 349.

[2] Лозанић. Berichte der deutschen chem. Geselschaft 1872. стр. 156.

угљеник и нитранилин једно на друго дејствују, кад их заједно кувам. Ова два тела, у алкохолу растворена, кувао сам више дана, но она при томе остају непромењена. Мерц и Вајт приметили су, да се ова реакција знатно подстиче тиме, ако при томе и алкални хидрат суделује. Ја сам према томе учинио, да нитранилин и сумпор-угљеник дјествују један на други поред калијум-хидрата. Раствор тих тела у алкохолу, кувао сам у једној флаши са усправљеним кондензатором; опазио сам брзо како се из флаше сумпор-водоник развија, и после два дана кувања, био је нитранилин потпуно промењен. Пошто је реакција довршена, испарио сам раствор до сува, а тестасти остатак, који је у води нерастворан, растворио сам у алкохолу, одакле се одвајао ситан кристаласт жућкаст прах, кад се раствор олади. Тело ово веома тешко кристалише, а с њим се одваја увек по нешто и од споредних продукта, и тако је тешко добити га чисто; топи се око 158°C а може и да сублимише, али се у исто време и распада од части. Из ових анализа може се извести, да је ово тело динитро-дифенил-сулфо-уре.

$$CS<\begin{matrix}NH\,C_6H_4NO_2\\NH\,C_6H_4NO_2\end{matrix}$$

Израчунато према

$C_{13}K_{10}N_4SO_4$			Анализе 1	2	3	4	5
C_{13}	156.	49,057%	46,78.	46,76.	46,39.	47,36.	49,20.
H_{10}	10.	3,144 „	3,16.	3,32.	3,33.	3,07.	3,27.
N_4	56.	17,610 „	17,36.	—	—	—	—
S	32.	10,064 „	12,06.	—	—	—	—
O_4	64.	20,125 „					
	318.	100,000.					

Што количина сумпора, опитом одређена, диферише у неколико од броја, који је из горње формуле израчунат,

долази отуда, што тело није било савршено чисто; у толико нам и угљеника прве четири анализе мање показују. За последњу анализу наградио сам неколико дециграма чистог једињења. Да је ово једињење од иста сумпорно уре, тврди његова реакција са оксидом олова. Оксид олова брзо поцрни, кад га у алкохолном раствору овог тела кувамо. При томе прелази ово сумпорно уре у кисеонично уре. Тинктура јода губи боју, кад је у раствор овог тела сипам, што такође тврди, да је то тело сумпорно уре. Под утицајем амон-сулфида редукује се ово уре, а то нам тврди, да у њему има нитро-група. Ја сам намеран да испитам и продукте, који се граде при овим реакцијама, што ћу друштву такође саопштити.

Идућа једначина показује, како је нитранилин са супмор-угљеником прешао у динитро-дифенил-сулфо-уре.

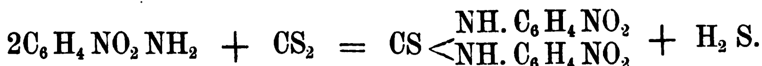

$$2C_6H_4NO_2NH_2 + CS_2 = CS\begin{matrix}\diagup NH.C_6H_4NO_2\\ \diagdown NH.C_6H_4NO_2\end{matrix} + H_2S.$$

Ово је доста околишан и тежак пут, да се дође до динитро-дифенил-сулфо-урета, с тога сам пробао, да ли је могуће сам сулфокарбанилид непосредно азотном киселином у нитро-једињење претворити. Сулфо-карбанилид нагло се раствара и у обичној ладној азотној киселини, развијајући при томе црвену пару, и кад сам тај раствор неко време кувао, одвајали су се из њега жути призмасти кристали, који се у води, никако, а у алкохолу веома мало растварају; топе се око 200°С. Значајно је то, што сам на овом једињењу опазио, што оно не садржи више сумпора, но је у кисеонично уре прешло, а осим тога у свакој групи фенил садржи по две нитро групе; ово је дакле **тетра-нитро-дифенил-карб-амид.**

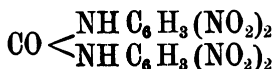

$$CO\begin{matrix}\diagup NH\,C_6H_3(NO_2)_2\\ \diagdown NH\,C_6H_3(NO_2)_2\end{matrix}$$

Веома је интересантно и то, што и трифенил-гуанидин даје ово исто једињење, кад га у азотној киселини кувамо. Као год што у сулфокарбанилиду сумпор, исто тако у трифенил-гуанидину група NC_6H_5, уступа своје место кисеонику.

Да поменем најзад, да се и уретани растварају у азотној киселини, прелазећи у одговарајућа нитро-једињења. Тако н. пр. метил-фенил-уретан (са групом CS) даје један врло леп кристаласт бео нитро-продукт. Резултате о свима овим једињенима саопштићу друштву у засебном одељку.[1]

Из хемијске лабораторије на вел. школи.
Београд.

С. М. Лозанић.

[1] Кад је овај рад ушао у штампу дознао сам, да је прво једињење, динитро-дифенил-сулфо-уре, наградио Брикнер. Berichte der deutsch. chem. Ges. Књ. V.

ПРИМЕНА ГРАФОДИНАМИКЕ НА ГЕОМЕТРИЈУ.

Како се може без помоћи круга одредити: тангента, полупречник и средиште кривине, за тачке коничких влакови.

I. У цељи одређивања тангенте, полупречника и средишта кривине за произвољну тачку (коничких влакова), ја ћу се послужити фороновијским правилима, којима се до многих геометријских истина на простији начин долази, но чисто геометријским путем. Шта више, форономијска посматрања, одкривају нам још и сасвим нове геометријске истине као што ћемо ово код Параболе видити. Ова метода, построја тангенте за тачке коничких влакова, биће сасвим различита од тако зване Робервалове методе. Међутим, ја ћу се и том методом, али у нешто модификованом, послужити мимогред, код полагања тангената на елипсине и хиперболине тачке. Исто тако и доказ за построј полупречника и средишта кривине, свешћу на простији метод, но што су досад познати, а притом показати зависност полупречника и средишта кривине за елипсине и хиперболине тачке, од њихових спрегнутих пречника. И. односно метода доказивања ово ће бити оно, што ћу овде као нешто ново да саопштим. Форономијски принципи, служиће ми само за доказ онога, што се хоће да одреди, при чему ће играти највећу улогу „Хамилтонов Ходограф": а осим тога још и криве пруге брзина v_x и v_y и то као функције y и x, ако са v_x и v_y означимо компонирајуће брзине покретне тачке а у правцу X и $У$ осовине ортогананог координатног система, дакле x и y то ће бити координате те тачке. Ми ћемо дакле

криве пруге, тих компонирајућих брзина, разумевати увек у овом облику дате:

$$v_x = \psi(y) \text{ и } v_y = \varphi(x)$$

напротив пак, ходограф је дат у облику

$$v_y = F(v_x).$$

Ове три криве пруге, као што се зна, стоје у тесној свези са самом трајекторијом, јер средством истих, можемо свакада и геометријску природу трајекторије израчунати, или ако су речене три криве већ нацртане, можемо онда путем построја, тачку по тачку трајекторије постројавати. Исто тако, кад је позната брзина тачке, која је ходограф описала, онда ћемо моћи одредити путању и брзину покретне тачке, чијем кретању, дати хидограф одговара. Најзад ако је дато $y = f(x)$, $v_y = \psi(x)$ и $v_y = F(v_x)$, дакле: трајекторија, једна од брзних криви и ходограф, онда смо у стању да произвољној тачки (x, y) трајекторије, одредимо њену апсолутну брзину. и то: по правцу, величини и смислу. У тој цељи ваља само за тачку x, y постројити одговарајућу тачку v_y, x, у брзној кривој; па онда кад ту тачку пројицирамо на ходограф, а у правцу X осовине, а после ту пројекцију спојимо са центром или полом ходографа, онда ће нам одстојање те тачке, а од центра ходографа, дати просто величину, правац и смисао апсолутне брзине у тачки x, y. Овој брзини, добивеној у ходографу, тангента на трајекторијиној тачки x, y иде паралелно.

То је дакле одма један метод, којим можемо да одредимо тангенту на произвољну трајекторијину тачку, а у оном случају, кад су осим трајекторије, познати још: ходограф и једна од брзних кривих пруга, дакле или $v_y = \psi(x)$ или $v_x = \varphi(y)$.

II. У следећем показаћу, да кад је трајекторија коничан влак, онда се ходограф и брзне криве, своде на познате, а врло карактеристичке криве пруге.

У тој цељи, одредимо и испитајмо све односе кретања, за следећи општи случај елептичког кретања:

Дате су једначине трајекторије у овом меканичком или динамичком облику:

$$x = a \; sin \; \varkappa t \; . \; . \; . \; (1 \; ,$$

и

$$y = b \; cos \; \varkappa t . \; . \; . \; . \; (2 \; ,$$

где су x и y опште координате покретне тачке, а за време t, ту је дакле t првобитно променљива количина, даље a и b то су сталне линеарне количине, док напротив $\varkappa$, преставља нам апсолутан број, већи или мањи од један.Ваља да се одреди сада геометријска природа трајекторије, што ћемо врло лако добити, ако из датих једначина елиминишемо време t. Ово ћемо постићи опет најпростије тако, ако из тих једначина одредимо $sin \; \varkappa t$ и $cos \; \varkappa t$ па онда сваку од тих нових једначина квадрирамо и саберемо. За резултат тог пословања добићемо ову једначину:

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1 \; . \; . \; . \; . \; (3 \; ,$$

То је дакле једначина, која нам преставља трајекторију у њеном геометријском облику, што није ништа друго, као што видимо, но елипса, које су главне полу-осе: a и b. Тим смо сада дознали и значење количина a и b.

Сад долази по реду да изнађемо ходограф овога проблема, а овај ћемо знати, тек пошто будемо дознали за трајекторијину тачку x, y, компонирајуће брзине у правцу X и Y осовине, које ћемо означити са v_x и v_y; док напротив, исте тачке резултирајућа или тангенцијална брзина нека

је v. Компонирајуће брзине v_x и v_y, то су као што знамо, први изводи даних једначина $x = f_1(t)$ и $y = f_2(t)$ а по t, дакле је:

$$\frac{dx}{dt} = v_x = a\varkappa \cos \varkappa t \quad .\ .\ .\ .\ (4\ ,$$

и

$$\frac{dy}{dt} = v_y = b\varkappa \ \sin \varkappa t \quad .\ .\ .\ .\ (5$$

У слици 1, таблица I. нацртана је трајекторија BAB′A′, а по једначинама *1* и *2*, тачка је почела своје кретање од места B, за које је $y = b$. За ту је тачку дакле $\varkappa t = o$, а исто је тако ту и $v_x = a\varkappa$, а $v_y = o$; за тачку A било би $\varkappa t = \frac{\pi}{2}$, а за ту је вредност:

$$v_x = o,\ v_y = -\varkappa b\ ,$$

и т. д. нашли би одговарајуће брзине у тачкама B_1 и A_1; најзад за $\varkappa t = 2\pi$, долази покретна тачка опет у своје почетно место B, а ово бива после времена $t = \frac{2\pi}{\varkappa}$. Отуда дознајемо већ, да је то кретање по елиптичној трајекторији перијодично. Ми смо дакле добили вредности за v_x и v_y, и то изражене као функције времена, па сада можемо прећи на одређивање геометријске природе ходографа.Ваља нам дакле наћи једначину облика $v_y = F(v_x)$, а ову ћемо добити, ако из једначина (4) и (5) одредимо *sin* $\varkappa t$ и *cos* $\varkappa t$, па онда те две једначине квадрирамо и саберемо. Пошто то извршимо, добићемо за резултат те операције ово:

$$\left(\frac{v_x}{\varkappa a}\right)^2 + \left(\frac{v_y}{\varkappa b}\right)^2 = 1 \quad .\ .\ .\ .\ (6\ ,$$

где су нам v_x и v_y променљиве или опште координате траженог ходографа. Дакле једначина (6) представља нам

геометријску природу ходографа, а за опште координате v_x и v_y. Као што видимо, та нам једначина преставља опет елипсу, са тога је и ходограф елипса, чије су полуосовине у правцу X и $У$, количине $\varkappa a$ и $\varkappa b$. Узмимо нека је $\varkappa = \frac{1}{2}$, онда нам у слици 1, преставља елипса $bab'a'$, ходограф; у свом правом положају; јер трајекторијиној тачки B одговара у ходографу зрак $\overline{cb}$, који је раван брзини тачке B; брзина тачке A, одговара у ходографу зраку ca и т. д.

Кад би још знали некој трајекторијиној тачки m, наћи одговарајући зрак cn у ходографу; или тачки m одговарајућу тачку n, ми би онда могли врло просто, постројити и тангенту на саму тачку m. У тој цељи, имали би онда кроз m да повучемо праву, која би ишла са $\overline{cn}$ паралелно, па би иста додиривала трајекторију у тој тачки m. Но ово ћемо моћи да одредимо, ако само конструјишемо још једну, ма коју од брзних криви пруга. Ми ћемо у следећем одредити обадве, а употребићемо само н. пр. криву $v_y = \psi(x)$.

Везујући сада једначине (2) и (4) и то елиминишући отуда време t, добићемо за резултат:

$$\frac{v_x}{y} = \frac{a\varkappa}{b} \quad \text{или}$$

$$v_x = \frac{a\varkappa}{b} \cdot y \quad . \; . \; . \; . \; . \quad (7$$

а то је једначина праве, која пролази кроз почетну тачку координата, дакле кроз c и која је према $У$ осовини нагнута под углом, кога је тригонометријска тантента $= \frac{a\varkappa}{b}$. Дакле једначина $v_x = \varphi(y)$ преставља нам праву пругу и као што видимо, брзине v_x сразмерне су ординати одговарајуће тачке; дакле је у B максимум, а у A минимум, који је, $=o$. На-

ђена права $v_x = \varphi(y)$ та је у слици 1 престављена правом $\alpha' c \alpha$. Другу брзну криву, добиһемо, кад вежемо једначине (1) и (5) и то елиминишуһи време t. Резултат тога везивања, даһе нам тражени однос:

$$\frac{v_y}{x} = -\frac{b\varkappa}{a} \text{ или}$$

$$v_y = -\frac{b\varkappa}{a} x \;\ldots\ldots \text{(8}$$

Ово је једначина праве пруге, која пролази кроз почетну тачку координата, а нагнута је према X осовини под углом, кога је тригонометријска тангента $= -\frac{b\varkappa}{a}$. Дакле је и брзна крива $v_y = \varphi(x)$ права пруга која је у слици престављена пругом $\overline{\beta c \beta'}$, и ми һемо у даљем пословању, орерисати са том правом $\overline{\beta c \beta'}$. Овде је дакле за тачку m, које је $x = \overline{c\mu}$, одговарајуһе $v_y = \overline{\mu\nu}$, које по смислу дејствује у правцу одречнога y; на против за исту тачку, а за $y = \overline{cp}$, ту је одговерајуһе $v_x = \overline{po}$, које дејствује у правцу позитивне X осовине. Како се одређује за трајекторијине тачке одговарајуһе v_x и v_y то се јасно види из слике.

Даље је врло лако увидети, како смо у стању из тих брзних правих и из трајекторује, рачуном а и путем цртања, да одредимо свакој тачки m, одговарајуһу тачку n у ходографу; па тако исто и саму резултирајуһу брзину $v = \overline{cn}$ моһи һемо изнаһи, и то по правцу, величини и смислу. Ми смо дакле у стању средством речених трију линија, или рачуном, или цртањем одредити тачку по тачку ходографа, дакле и сам ходограф. Ово последње могли би само онда употребити, кад би нам једначина $v_y = F(v_x)$ изишла компликована, или кад би то била крива пруга, коју би било за-

метно нацртати. Међу тим у овом проблему, овде, немамо нужде да се ни једним ни другим послужимо, него ћемо употребити већ познати ходограф $bab'a'$, даље брзну пругу β с β' и саму трајекторију BAB_1A_1.

Сваки је радијус вектор у ходографу резултанта из брзина v_x и v_y, и као така одговара само извесној тачки трајекторије. Дакле, кад је ходограф дат, па ако хоћемо да одредимо извесној трајекторијиној тачки m резултирајућу брзину, ваља да нам је позната само једна од њених компонената, н. пр. v_y; јер кад ту компоненту уметемо у ходограф као ординату ходографа, онда ћемо, спајањем те ординатине крајње тачке са c, добити: правац, величину и смисао резултирајуће брзине, а за ону тачку трајекторије, за коју је v_y једна од компонирајућих брзина. Но за произвољну тачку (m) трајекторије, добија се н. пр. компонента v_y, ако кроз исту тачку повучемо праву $m\nu$ паралелно са Y осовином (или нормално на X осовини) па у пресеку те праве са брзном правом $v_y = \psi(x)$ (а то је ту $\beta c \beta'$) добићемо извесну тачку ν, чије је одстојање од X осовине равно брзини v_y, дакле је $\overline{\mu\nu} = v_y$. Даље ради изналажаја тачки m одговарајуће тачке n у ходографу, ваља повући кроз ν паралелну са X осовином, па где та пресече ходограф, а то је у слици тачка n, онда ће она одговарити тачки m; права $\overline{cn}$, то је сада резултирајућа брзина тачке m а у исто доба паралелна тангенти исте тачке m. Као што видимо, ово нам даје начин, да и без помоћи круга одредимо тангенту за тачку m; јер је тангента на тачки m; права (tt') која иде паралелно са ходографовим зраком cn, ваља дакле да кроз m повучемо праву (tt') са $\overline{cn}$ паралну, па је она онда ту и дирка. Паралела νn, сече ходограф обично у двема тачкама, па како се зна, који квадрант ходографа, одговара ком квадранту трајекторије, то нећемо имати двојакога смисла односно бирања зрака као што је

$\overline{cn}$; истина и онај други зрак $\overline{cn'}$ има смисла исто онаког, као што истоме x одговарају у трајекторији две тачке m и m', које једна испод друге стоје нормално на X осовини, дакле зраку $\overline{cn^1}$ паралелна на тачки m' повучена, биће тангента трајекторије, а у тачки m'. По овоме су и брзине тачака m и m_1, по јачини једне и исте, сам што су правци различити.

Из слике се види, како резултирајуће брзине, покретне тачке m, расте исто онако, као одговарајући радијуси вектори ходографа. Напротив брзина ходографа тачке n, та је као што знамо убрзање одговарајућој тачки m, а правац убрзања тмчке m биће паралелан са тангентом на тачки n. Дакле ради одређивања убрзања за тачку m, ваља нам наћи брзину одговарајуће тачке у ходографу. Брзина тачака n на ходографу, налази се просто из једначина (4) и (5), јер се истима карактерише динамичка природа ходографа. Први деривати једначина (4) и (5), а по t узети, даће нам компонирајуће брзине у правцу X и Y осовине а за тачку н. пр. n на ходографу. Дакле кад је дат ходограф у облику једначина (4) и (5), онда се врло лако налази све, што би том ходографу одговарајуће кретење карактерисало; а једино геометријска природа ходографа, неби нам била довољна, да дознамо закон кретања тачке m а и њену путању. Пре но што би прешли на специјалне случаје овога проблема, који ће управо да буду тек практично примењиви, да одредимо још првом ходографу његов ходограф, или што исто значи, да нађемо закон, по ком ћемо моћи да одредимо убрзање за неку трајекторијину тачку. Пошто још и то будемо одредили, онда ћемо тек прећи к одређивању тангенте, полупречника и средишта кривине и за трајекторијину тачку m.

У цељи одређивања ходографа другог реда, означимо са p_x и p_y компонирајућа убрзања тачке m, (x, y) а у правцу X и Y осовине, а то ће бити у исто доба и компо-

нирајуће брзине истога правца за одговарајућу тачку n ходографа. Назначена компонирајућа убрзања, јесу први деривати једначина (4) и (5) по t, дакле је:

$$p_x = \frac{d^2x}{dt^2} = \frac{dv_x}{dt} = -ax^2 \sin xt. \ . \ . \ (9$$

и

$$p_y = \frac{d^2y}{dt^2} = \frac{dv_y}{dt} = -bx^2 \cos xt \ldots (10$$

ходографу $bab'a'$ слика 2 табл. I. одговарајући ходограф а у геометријском облику, наћи ћемо, кад једначине (9) и (10) вежемо и из њих елиминишемо време t. Резултат тог 'елеменисања биће:

$$\frac{p_x^2}{(ax^2)^2} + \frac{p_y^2}{(bx^2)^2} = 1 \ . \ . \ . \ . \ . \ . \ (11$$

Као што видимо и ходограф ходографа, или ходограф другога реда, то је опет елипса $\mathfrak{b}\mathfrak{a}\mathfrak{b}_1\mathfrak{a}_1$, чије су осовине $\mathfrak{b}\mathfrak{b}_1$ и $\mathfrak{a}\mathfrak{a}_1$, и то је: $\overline{c\mathfrak{b}} = bx^2$ и $\overline{c\mathfrak{a}} = ax^2$, у слици је цртан ходограф другога реда за $x = ^1\!/_2$, као што је тај број узет и за Хамилтонов ходограф.

Ради лакшег одређивања онога што даље долази, ваљало би још да знамо правац резултирајућег убрзања $p = \sqrt{p_x^2 + p_y^2}$. а то ћемо добити, ако p_y поделимо са p_x, и ако угао што p са X осовином заклапа означимо са α, онда је:

$$tang\, \alpha = \frac{p_y}{p_x} = \frac{a}{b}\, tang\; xt\,,$$

ово важи наравно за тачку m чије су координате x и y; но ако још поделимо x са y, онда ћемо добити тригонометријску тангенту правца радија вектора тачке m, а према X осовини, дакле ако са β означимо угао што тај вектор са X осовином заклапа, онда је и:

$$tang\,\beta = \frac{y}{x} = \frac{a}{b}\ tang\,\varkappa t\ .$$

отуда сада сљедује, да је $\angle\ \alpha = \angle\ \beta$. Но како зрак ходографа другог реда, или што исто значи p, пролази кроз исту тачку c као и радијус вектор тачке m, то значи онда, да убрзање p тачке m пада са њеним радијусом вектерем у једно. Овде имамо дакле посла са централним кретањем. Смисао пак убрзања p или силе за јединицу масе, покретне тачке m, добићемо из смисла кретања ходографске тачке n. Па како се n и m као две одговарајуће тачке крећу у истом смислу, то је по томе лако увидети, да је јединици масе одговарајућа сила покретне тачке m привлачна.

Из свега овога следује сада ово врло важно: Ако је n тачка првог ходографа, а тачка m њој одговарајућа једновремена на трајекторији, онда ће тангента тачке n ићи паралелно са mc, јер ће сада тачки n одговарати у ходографу другог реда тачка $\mathfrak{n}$, која се добија у пресеку радија вектора тачке m са ходографом $\mathfrak{b}\mathfrak{a}\mathfrak{b}_1\mathfrak{a}_1$. Слика 2. таб. I. И овде неможе бити двојака смисла о тачки $\mathfrak{n}$ кад знамо да тачки b ходографа првог реда, одговара тачка $\mathfrak{b}$ у ходографу другог реда; даље тачки a одговара тачка $\mathfrak{a}$ и т. д., дакле зна се већ по природи кретања тачака m и n који квадрант ком квадранту тих ходографа одговара.

Осим тога није тешко још и то врло важно увидети, како у зрацима cn и $c\mathfrak{n}$ леже спрегнути пречници трајекторијине тачке m. Ми ћемо од овога чинити даље важну употребу и отуда извести код параболе нове геометријске законе, па ћемо видети како су код елипсе и хиперболе брзина v и убрзање p за тачку m, сразмерни просто спрегнутим полупречницима исте тачке. И овде код овог проблема постоји исто то, само што су v и p овде сразмерни деловима спрегнутих пречника тачке m.

III. Ми смо дакле досадањим посматрањима датог нам кретања, дознали брзину тачке n или што исто значи, убрзање тачке m. У слици 2. таб. I преставља нам $\overline{cn}$ величину, правац и смисао убрзања p за тачку m; даље знамо исто тако и брзину v за исту тачку m, а та је радијус вектор одговарајуће тачке n, дакле је $\overline{cn} = v$, па можемо сада прећи на одређивање полупречника и средишта кривине за тачку m. Ово ћемо постићи путем построја, овако:

Из динамике, или наизад и из форономије, познато је, да је нормално убрзање p_n, неке трајекторијине тачке (m) дато у овој једначини:

$$p_n = \frac{v^2}{\varrho}$$

гди је ϱ полупречник кривине трајекторије а на том месту. Отуда добијамо да је:

$$v^2 = p_n \cdot \varrho,$$

дакле је v средња геометријска сразмера између нормалног убрзања p_n и полупречника кривине ϱ. Нама је познато p_n (јер је познато p и нормала на тачки m) и v, па ћемо лако наћи још непознато ϱ, а ово опет овако:

Ваља на тачку m пренети паралелно ходографа зрак или полупречник $\overline{cn}$ дакле начинити $\overline{mn_1} = \overline{cn}$, затим, повући на тачку m нормалу mN, даље пренети на исту тачку резултирајуће убрзање p и ту начинити $p = \overline{mn'} = \overline{cn}$, ово убрзање треба пројицирати на нормалу mN, па је онда та пројекција $mn'' = p_n$: дакле имамо и p_n. Сада нам ваља пренети p_n у истој нормали тачке m али на противну страну и начинити $mn''' = p_n$, затим треба саставити n''' са n_1, па онда на тој правој $n'''n_1$ а у тачки n_1 треба повући опет једну нормалу n_1N_1, гди се сада нормала ова, са оном нормалом тачке m пресекла буде, у тој је тачки и центар кри-

вине места m, а то је у слици тачка o. Одстојање тачке m од тачке o, дакле $\overline{mo}$ то је равно траженом полупречнику ϱ. Ово пак сљедује просто отуда, што је:

$$\overline{mn_1}^2 = \overline{mn'''} \cdot \overline{mo}, \text{ дакле је}$$

$$\overline{mo} = \varrho = \frac{v^2}{p_n} \cdot$$

Као што се види, овде је стало за тим, да осим нормале mN, добијемо још једну пругу nN_1, а ову ћемо моћи још и овако добити. На тангенту тачке m треба пренети паралелно самом себи пречник $\overline{ncn'}$ и то тако да тачка c падне на тачку m, дакле дуж полупречника cm, на тај начин добићемо на реченој тангенти две тачке n_1 и n_2 за које је $mn_1 = mn_2 = v$. Саставимо сада тачку n_2 са n'', па ћемо имати праву $n_2N_2 \parallel n_1n'''$. Дакле место што смо повлачили нормалу на n_1n''', добићемо истоветну нормалу, ако таку повучемо на праву n_2N_2; дакле је ту $n_1N_1 \perp n_2N_2$, гди се сада нормала n_1N_1 сече са нормалом mN, а то је у o, то ће бити центар кривине, места m. Ми ћемо се у даљим примерима служити овом последњом методом, јер нам она даје решење непосредно.

Из овога другог построја добијамо још једно правило за построј полупречника и средишта кривине, за трајекторијину тачку m:

Ваља на тачку m пренети паралелно а дуж пречника исте тачке, одговарајући пречник $(\overline{nn'})$ ходографа (тај ће пасти онда као што знамо у тангенту тачке m). Тиме се на тангенти тачке m добијају две тачке n_1 и n_2; затим треба пренети од тачке m а у њеном пречнику одговарајући полупречник $\overline{cn}$ (а то је комад $\overline{mn'}$) који је првом по правцу спрегнут. Даље ваља повући на тачку

m нормалу mN и на исту пројицирати нормално тачку n' чиме се добија у нармали друга тачка n''. Ову тачку треба сада спојити или са тачком n_2 или са n_1, па онда треба или из тачке n_1 или из тачке n_2 поставити нормалу на ту спојну пругу н. пр. на n_2N_2 из тачке n_1. Гди се та нормала — (дакле n_1N_1) буде пресекла са нармалом mN тачке m, у тој ће тачки лежати центар кривине за тачку m, а полупречник кривине, раван је одстојању те централне тачке од m.

Ово су дакле односи, који постоје између одговарајући зракова, једнога и другог ходографа, а за тачку m и полупречника кривине те тачке.

Ово што је досада развијено, а односно тангената и полупречника кривине, изгледало би као непрактично за конструјисање, али опет зато долазе таки случаји у графодинамици, зато ово опште посматрање има свога потпуног значаја, и тек ће нам оно моћи да објасни ово што сљедује, а као много простије.

IV. Мени је овде главни задатак бијо, да одредим геометријским путем тангенту и полупречник кривине, за неку тачку коничких влакова и да том приликом покажем просту конструкцију тих количина, која ће у колико је мени ова ствар, о полагању тангената и изналажају кривних полупречника позната, бити за параболу сасвим нова у геометрији. У сљедећем упознаћемо се са односем, који постоји између спрегнутих полупречника неке елиптичке тачке и полупречника кривине елипсе на том месту. Ми ћемо сада у следећем, а опет елиптичком кретању тачке m, добити за одредбу полупреника кривине те тачке, врло просте односе, чим само досадање елиптичко кретање у нешто модификујемо. Простота досадање проблема а и овога што сљедује, зависиће од избора броја $\varkappa$. Узмимо дакле, па у досадањем елиптичком

кретању ставимо нека је $\varkappa = 1$; за тај случај онда имаћемо да је меканичка природа трајекторије ова:

$$x = a \sin t$$

и

$$y = b \cos t$$

Трајекторија у овом случају биће она иста елипса, коју смо добили у једначини (3) тачке I. јер она, као што смо тамо видели, независи од броја $\varkappa$. Напротив, једначине (4) и (5) прелазе у ове:

$$v_x = a \cos t \dots \dots (4'$$

и

$$v_y = b \sin t \dots \dots (5'.$$

Што се тиче ходографа овога проблема, тај је по једначини (6) овога геометријског облика:

$$\frac{v_x^2}{a^2} + \frac{v_y^2}{b^2} = 1 \dots \dots (6'$$

дакле опет елипса, и то је ова сада конгрујентна са самом трајекткријом. Овде смо дакле већ добили за ходограф и трајекторију не различите, но на против истоветне криве пруге, дакле много простије но у пређашњем општем проблему.

Даље, исто тако и криве пруге брзина, т. ј. $v_x = \varphi(y)$ и $v_y = \psi(x)$, оне су сада по једначинама (7) и (8) дате у овим изразима:

$$\frac{v_x}{y} = \frac{a}{b} \dots \dots (7'$$

$$\frac{v_y}{x} = -\frac{b}{a} \dots \dots (8'$$

а то су једначине дијагонала $\alpha\alpha'$ и $\beta\beta'$ око трајекторије $BAB'A'$ слика 3 таб. II описаног четвороугаоника $\alpha\beta\alpha'\beta'$, кога стране иду паралелно са главним осовинама те елипсе. Овде смо дакле докучили одма ево то, каку улогу играју речене дијагонале у фораномији, а ми ћемо им у даљим посматрањима дати просто геометријски значај и необзирући се на њихову фораномијску природу или њихов фирономијски значај.

Осим овога је даље p_x и p_y по једначинама (9) и (10) а за овај проблем, дато у овим једначинама:

$$p_x = -a \sin t \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad (9'$$

и

$$p_y = -b \cos t \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad (10'$$

По овоме дакле компонирајућа убрзања расте исто онако као и координате тачке m. Већ само због овога односа, мора да резултирајуће убрзање тачке m $(p = \sqrt{p_x^2 + p_y^2})$, пролази свакада кроз елипсин центар c, или што исто значи, p дејствује у радијусу вектору тачке m, а управљено је к центру c, где је и нол тога вектора.

Најзад што се тиче геометријске природе ходографа другог реда, тај је по једначини (11) дат у изразу:

$$\frac{p_x^2}{a^2} + \frac{p_y^2}{b^2} = 1 \quad . \quad . \quad . \quad . \quad (11'$$

дакле то је опет елипса и то конгрујетна са трајекторијом; а по ономе што смо мало час рекли о резултирајућем убрзању, резултирајуће убрзање p тачке m, биће сада у овом проблему по правцу, месту, величини а тако исто и смислу, равно оном зраку у трајекторији, који тачку m са средиштем c састављa.

Ми смо дакле добили трајекторију, ходограф првога и другога реда све у једној и истој кривој прузи —

елипси — а брзне праве, оне су дијагонале четвороугоњка који темена елипсе додирује, па је сада врло природно, како ће и одређивање тангената и полупречника кривине за неку елипсину тачку m, испасти много простије но у пређашњем општем проблему. У следећем прећи ћемо дакле на построј дирке и полупречника кривине за елипсину тачку m, а све ћемо ово чинити опет по оним општим принципима општег проблема.

У слици 3. таб. II. $BAB'A'$ је елиптичка трајекторија, дијагонала $\beta\beta'$ то је брзна права $v_r = \psi(x)$, Хамилтонов је ходограф иста елипса, само што је тачки B одговарајућа тачка у ходографу тачка A или тачки B трајекторије одговарајући је зрак у ходографу $\overline{cA}$, дакле ако m почиње своје кретање у B, онда ходографска тачка n почиње њено кретање у A. Напротив тачка $\mathfrak{n}$ ходографа другог реда — што је опет иста елипса — почиње своје кретање од тачке B', а у опште речено, зраци тачака n и $\mathfrak{n}$ то су увек спрегнути пречници одговарајуће трајекторијине тачке m, пошто тачка m са $\mathfrak{n}$ лежи увек у истој правој, која и кроз центар c пролази. Кад знамо и то, онда ћемо прећи прво к построју тангенте за неку трајекторијину тачку m. Ово се постизава по овом правилу, а са поставком, да се користимо дијагоналом $\beta\beta'$.

Треба пројицирати тачку m на дијагоналу $\beta\beta'$ и то паралелно са једном од главних осовина, н. пр. са BB', ту пројекцију ν, ваља поново пројицирати на елипсу, а паралелно са другом главном осовином — овде је та пројекција тачка n — кад саставимо центар елипсе са том последњом пројекцијом, онда је тај зрак спрегнути полупречник тачке m. Дирка на тачки m то је $tt' \parallel \overline{nn'}$. Овим смо путем нашли за тачку m спрегнуте пречнике $\overline{mm'}$ и $\overline{nn'}$.

Пошто смо одредили правило за полагање тангенте на елипсу, пређи ћемо сада на одређивања средишта и полупречника кривине за елипсину тачку m. Ми знамо да је графодинамички значај зрака $\overline{cn}=v$, даље је $mc=p$, зато ћемо за построј средишта и полупречника кривине тачке m, поставити ово правило:

Пошто су нађени за тачку m спрегнути пречници, $\overline{mm'}$ и $\overline{nn'}$, ваља на тангенту тачке m пројицирати крајње тачке n и n' спрегнутог пречника (nn') и то паралелно првом пречнику (mm'), тим се добијају на тангенти две тачке n_1 и n_2. Затим ваља на тачку m постројити нормалу mN, ова ће нормала сећи пречник паралелан са тангентом у тачки m_1; ту тачку треба спојити са једном од пројекција n_2 или n_1, (овде н. пр. са n_2) и повући праву $n_2m_1N_2$, затим ваља из оне друге пројекције n_1 постројити нормалу n_1N_1 на правој n_2N_2, па где се прва и последња нормала секу — дакле mN и n_1N_1 — а то је овде у тачки o, ту је центар кривине елипсе на месту m; а одстајање те тачке од тачке m $(\overline{om})$ јесте полупречник кривние.

Видимо дакле да је построј полупречника и средишта кривине, чисто геометријске природе, једино је доказ томе изведен динамичким путем. Дакле ту смо имали прилике да видимо каку важну улогу играју спрегнути пречници елипсе, као и то, да је, како полагање тангенте на тачку m, тако исто и построј полупречника кривине те тачке, извршено све без помоћи круга.

Центар кривине тачке B^1, лежи у пресеку осовине BB^1 са нормалом на дијагонали $\beta\beta^1$, а то је у тачки q_1, и т. д. лако је наћи центар кривине и за остале карактеристичне тачке елипсе, тако је p_1 центар кривине за тачку A^1.

Гдигод је дакле могуће постројити за неку трајекторију: ма коју од брзних криви пруга, ходограф првога и другог реда, моћићемо постројити врло лако дирку и полупречник кривине за произвољну тачку трајекторије.

О построју тангенте на елипсину тачку m може се још једна метода извести, и то помоћу обеју брзних пруга $v_x = \varphi(y)$ и $v_y = \psi(x)$, дакле сретством главних дијагонала $\beta\beta^1$ и $\alpha\alpha^1$ слика 4, таб. II које нам престављају те брзне праве. У тој цељи ваља да нађемо компонирајуће брзине тачке m; а ове ћемо наћи овако: ваља повући кроз дату тачку m једну паралелну са главном осовином BB^1 или са Y осовином (сл. 4) и другу паралелну са AA^1 или X осовином. Прва паралела одређује $v_y = \mu\nu$, а то је одсечак на истој измеђ осовине X и дијагонале $\beta\beta^1$; друга паралела осређује $v_x = wv$, а то је одсечак на истој измеђ осовине Y и дијагонале $\alpha\alpha^1$. Ове нађене одсечке ваља пренети, њима самима паралелно на тачку m и из њих постројити правоугољак $m\omega'\tau\nu'$. Дијагонала тог правоугољка, и то она која кроз m пролази то је у исто доба и дирка на тачки m. Ово је истина подобна, но опет зато различна метода полагања тангенте на елипсу, од познате Робервалове методе; јер овде имамо управо геометријски став, пошто смо употребили одсечке, а необзирући се на њихово фороношијско значење.

Отуда добијамо за построј тангaнте на елипсу ово геометријско правило:

Треба кроз дату елипсину тачку m повући нормале на њене главне осе, па одсечке што добијамо у тим нормалама, а лежеће између главних оса и одговарајућих главних дијагонала, — а то је $\mu\nu$ и $\omega\upsilon$ — ваља пренети паралелно на тачку m, из тих комада ваља постројити правоугољак, кога су исти комади стране.

Дијагонала тог правоугољка, а из тачке m излазећа, то је дирка на датој тачки m.

Најзад из фороиомијског гледишта, а на познато елиптичко кретање, добијамо још један метод за построј спрегнутог пречника тачке m; а то је овај: повуцимо кроз дату тачку m нормалу на главну осу н. пр. на AA' (слика 3) и нађимо њој симетричку тачку ω а према истој оси, даље повуцимо сада кроз ту тачку ω паралеле према обема осама и продужимо их до пресека њиховог са дијагоналом $\beta\beta^1$ слика 3, тим се добијају у тој дијагонали две тачке ν и ν' или комади $\omega\nu$ и $\omega\nu'$; постројмо најзад из тих комада правоугољак $\omega\nu n\nu^1$, онда је истога правоугољка тачки ω противположени ћошак n, конјунгирата тачка тачки m; дакле је cn спрегнути полупречник тачке m, коме је дирка у m паралелна. Другу конјунгирату тачку n', добили би да смо тачки m тражили симетричку тачку према BB^1 осовини. Да се праве $n\nu^1$ и $\omega\nu^1$ доиста секу у дијагонали $\beta\beta$, доказује се фороиомиски тиме, што ω и m имају истоветне брзине.

V. Како се свакад из елипсине једначине даје извести једначина хиперболе, и то на тај начин, кад у централној једначини елипсе, квадрат једне од оса узмемо негативно, која ће нам бити онда имажинерна оса хиперболе, то ће се онда и сви други построји, који важе за елипсу, моћи са неким малим изменама пренети на хиперболу.

Тако асимптоте хиперболе, биће нам брзне праве, дакле оно ће исто да значе, што и главне дијагонале код елипсе. Но што се тиче ходографа првога реда, тај је код хиперболе њена конјунгирата хипербола, док напротив ходограф другога реда, тај пада уједно са оргиналом или датом хиперболом. Кад то знамо, онда је лако да постројимо тангенту, полупречник и центар кривине за неку хиперболину тачку. Који буде дубље у ову читаву ствар загледао, мо-

ћиће видети да се код хинерболе обе брзне праве, могу преставити само јасном макијом од осимптота н. пр. са CM (слика 5, табл. III) дакле се у истој поклапају обе те праве. Али опет је зато овде за исту праву:

$$v_x = \frac{a}{b}\, y \quad \text{и} \quad v_y = \frac{a}{b}\, x$$

где се сачиниоцима $\frac{a}{b}$ и $\frac{b}{a}$ осређује нагиб тих двеју а у једно склопљених прави CM према Y и X осовини.

Једначина дате хиперколе нека је:

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1$$

дакле ту је AA^1 стварна, а BB^1 имажинерна оса.

Ми ћемо сада моћи наћи и једначину ходрографа првога реда, ако једначине за брзне праве, прво квадрирамо, дакле биће:

$$v_x^2 = a^2 . \frac{y^2}{b^2}$$

и

$$v_y^2 = b^2 . \frac{x^2}{a^2}$$

друго, поделимо сада прву једначину са a^2 и другу са b^2 и одузмимо горњу од доње, па ћемо добити:

$$\frac{v_y^2}{b^2} - \frac{v_x^2}{a^2} = \frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b} = 1$$

дакле је је једначина ходографа:

$$\frac{v_y^2}{b^2} - \frac{v_x^2}{a^2} = 1,$$

а то је првој хиперболи конјунгирата хипербола, за коју је AA^1 имажинерна а BB^1 стварна оса. Ми ћемо спрегнути пречник тачке m (слика 5) одредити по принципу четвороугоњка $m\nu'n\nu'$, где је тачка n тачки m конјунгирата, дакле cn спрегнути полупречник тачке m; тачка је n у исто доба и тачка конјунгирате хиперболе. Тангента на тачки m паралелна је правој cn.

Дакле, принцип спрегнутих пречника а у цељи одређивања полупречника и центра кривине, моћи ћнмо употребити и код хиперболе, али само са том јединим разликом, што ћемо у построју, полупречник хиперболине тачке или њен вектор од тачке c рачунајући пренети на исту тачку у истој правој а у противном смислу, па да добијемо центар кривине на његовом правом месту.

Дакле построј центра и полупречника кривине, за хиперболину тачку m бива овако:

Кроз m повућемо паралеле са AA^1 и BB^1, које ће сећи асиниптату CM у тачкама ν и ν', из комада $m\nu$ и $m\nu'$ узимајући их за стране четвороугоњка; ваља постројити чотвороугоњак $m\nu n\nu'$, тачки m противположени ћошак n, то је конјунгирата тачка тачки m, дакле је cn спрегнути полупречник, или nn^1 спрегнути пречник исте тачке, кад начинимо да је $cn^1 = cn$, том пречнику повучена паралела кроз тачку m биће дирка те тачке, а одсеци дирке што леже измеђ двеју асимптота то је у исто доба и равно спрегнутом пречнику или је $mn_1 \# cn$ и $mn_2 \# cn^1$. Овде код хиперболе имамо дакле на тачку m пренешени спрегнути пречник тачке m. Даље ваља на тачку m повући нормалу mN, затим треба у правој cm пренети одстајање cm или полупречник тачке m на противну страну од исте, чим се добија нова тачка m^1 за коју је $mm^1 = cm$. Даље ваља полупречник mm^1 или тачку m^1 пројицирати нормално на нормалу mN, чиме се добија тачка m_1 (дакле

је mm_1 пројекција полупречника mm'), сада имамо све што је нужно за построј центра и полупречника кривине за тачку m. Најзад треба једну од тачака n_1 или n_2, н. пр. тачку n_1 спојити са тачком m_1, дакле ћемо добити праву n_1N_1, на ову праву ваља повући из оне друге тачке n_2 нормалу n_2N_1; па, где се ова нормала пресече са нормалом дате тачке m, а то је овде у тачки O, та је тачка центар кривине, а om то је полупречник кривине дате тачке m.

Овде смо сада и то видели, да нам за построј спрегнутог пречника тачке m, није била нужна и она друга грана хиперболина а још мање употреба круга, но смо просто оперисали са самом тачком m и њој најближе лежећом осимптотом.

Најзад вредно је и овде напоменути, да се тангента на тачку m даје постројити још и сретством правоуґољка, кога су стране а у тачки m под правим углом стичуће се v_x и v_y. Из таких страна постојени правоугољак, даће нам у својој дијагонали која кроз тачку m пролази у исто доба и дирку на тој тачки, а величина те дијагонале равна је спрегнутом полупречнику исте тачке. Стране те $v_x = \mu^1 \nu^1$ и $v_y = \mu \nu$, равне су одсечцима кроз тачку m повучених паралела према AA^1 и BB^1 осовини а који леже између тих осовина и асимптоте cM.

Дакле ово је онако исто као и код елипсе. Осим тога дознали смо у исто доба још и интересантан однос ћошкова m и ν, познатог нам четвороугољка $m\nu n\nu'$, па је по томе н. пр. тачки r конјунгирата тачке s, дакле дирка на тачку r ишла би паралелно зраку cs, што би био наравно и спрегнути полупречник те тачке r. Најзад овде добијамо тиме једну методу, по којој ћемо моћи постројити, некој хиперболи њену конјунгирату, пошто знамо да су B, n и s тачке таке хиперболе.

VI. Још нам остаје сада да постројимо без употребе круга: дирку, центар и полупречник кривине за неку параболину тачку.

Узмимо дакле да имамо већ нацртану параболу $M_1\ cM$ сл. 6, табл. III па да за њену будикоју тачку m постројимо дирку, центар и полупречник кривине. Ове параболе нека је главна оса cX, а на темену c дирка cY. Парабола је као што знамо трајекторија које је једначина:

$$y = ct \text{ и } x = p\frac{t^2}{2},$$

где је p неко непромењиво убрзање, а које дејствује у правцу cX осовине, даље је ту c стална брзине што дејствује на покретну тачку m у прапцу cY осовине; најзад x и y то су тачке m опште каординате а t то је време и прапромењива количина. Ту је дакле $v_x = pt$ а $v_y = c = const.$ Ако ми сада означимо произвољну дужину $cB = c$, онда је Хамилтонов хидограф ове трајектарије, кроз B повучена права, а паралелна са cX осовином, а то је у слици cH.Ваља нам још да одредимо брзну криву н. пр. $v_x = \varphi(y)$, а то бива овако: За $t = 1''$ одговарајуће је $y = c = cB$ и $x = \frac{p}{2}$ дакле је убрзање $p = 2x = 2\,\overline{Bm_1} = \overline{Bb}$; али како је $v_x = pt$, то је за $t = 1''$ и $v_x = p$, што значи да је тачка b тачка, која припада брзној прузи $v_x = \varphi(y)$, а пошто је још по једначинама $v_x = pt$ и $y = ct$ једначина $v_x = \varphi(y)$ овога вида: $v_x = \frac{p}{c}y$, то је и брзна пруга прво права, која кроз c прелази а друго и кроз тачку b дакле је та права у слици означена са cbz. Ми смо овде узели тачку B сасвим произвољно, и према тој тачки или према $cB = c$ добили смо и одговарајуће $Bb = cb' = p$, а то значи, кад би на тачку c дејствовала стална брзина

$c = cB$ у правцу Y осовине, а у исто доба још у правцу X осовине и стално убрзање $p = cb^1$, онда би се тачка c кретала по већ нацртаној или прописаној параболи. Отуд је сада врло увиђавно и то, да је cz само за таке односе c и p брзна права, као и BH одговарајући ходограф, а напротив, чим би B узели на другом месту, а опет у Y осовини, ми би онда наравно добили одма и друго p, дакле другу брзну праву а и други ходограф, ми можемо B бирати како нам је најугодније, према чему ће се cz и BH мењати.

Да смо узели н. пр. за тачку m' која је тачки m а преми Y осовини симетрички положена, да ходограф кроз њу пролази, дакле да је μ' вертикално над m' оно исто, што и B над m_1, онда би ходограф био $\mu' z^1$ а брзна права би пролазила кроз тачку n' за коју је $\mu'\nu' = 2\mu' m'$, а ова би била cz'. Даље тачки m' одговарајућа брзина била би cn', па са тога би и тангента на m^1 ишла паралелно самој брзној правој cz'. У оваком би случају на тачку c, морале да дејствују у исто доба: у правцу $-cY$ осовине брзина $c\mu' = c'$ и стално убрзане $p_1 = \overline{\mu' n'}$ у правцу cX осовине, па да опише параболу $cm'M_1$; најзад за тачку m' било би $v_x = \overline{\mu'\nu'}$.

Међутим за даље построје биће уопште млого практичније, да за cB узмемо неку средњу или омању вредност, дакле и ходограф да је ближи к cX оси, како би за конструјисање добили мање операцијоне линије; дакле бирање правих cz и BH оставља се конструктеру на вољу.

Ми ћемо сада за одређивање правила, по коме ћемо на параболину тачку m постројити тангенту, центар и полупречник кривине, узети да је у овом проблему BH ходограф а cz одговарајућа брзна права. Кад повучемо кроз дату тачку m паралелну са параболином главном осом cX, онда је одсечак на тој паралели а између осовине cY и праве cz, као што знамо, тачки m одговарајуће v_x, дакле

је ту одсецак $\mu\nu = v_x$. На тај начин добили смо у правој cz тачку ν.

Кад ту тачку прајицирамо на ходограф паралелно према cY, добићемо као пројекцију те тачке, на ходографу тачку n, а ова тачка одговара једновременој тачки m на трајекторији. Дакле кад саставимо тачку n са c, онда је комад cn, апсолутна брзина (v) тачке m на трајекторији, и кроз m повучена права а паралелна са cn, биће тангента на параболиној тачки m, што је на слици 6 таб. III. представљено са tt. Центар и полупречник кривине за параболину тачку одређује се овако:

Пренесимо на тачку m, а у тангенти tt^1 одстојање $cn = v$ са једне и друге стране од исте тачке, дакле начинимо $mn_1 = mn_2 = cn = v$, даље преместимо на исту параболину тачку комад $Bb = p$ паралелно и у смислу главне осе cX, одкуда добијамо на тачки m комад $mp = Bb$ и пројицирајмо сада исти комад mp нормално на нормалу mN те тачке m, онда ће пројекција тачке p у тој нормали пасти у P, па са тога је $mP = p_n$, нормално убрзање исте тачке m. Најзад саставимо тачку P, са једном од тачака n_1 или n_2, н. пр. са n_2, дакле повуцимо праву n_2PN_2, затим повуцимо из оне друге тачке n_1 на правој n_2PN_2 нормалу n_1N_1, где се сада иста нормала n_1N_1 пресекла буде са нормалом тачке m, дакле са mN што бива у тачки o, та је тачка сада центар кривине тачке m, а одстојање mo равно је полупречнику кривине исте тачке m.

Сматрана ова конструкција са географијске стране, видимо да при пострoју дирке, центра и полупречника кривине параболине тачке m, играју главну улогу две особене праве пруге BH и cz, а ово добијамо геометријски овако. У теменој тангенти параболе ваља узети произвољно неку тачку B и кроз исту повући, са параболином осом паралелу BH, па је иста једна од правих, која ће нам служити за

малочас речене построје. Даље тој добивеној паралели (BH), ваља пренети од тачке B а у смислу параболине осовине, комад Bm^1 лежећи између темене тангенте и палаболе на противну страну параболине тачке m^1, дакле начинити $Bm^1 = m^1b$; та добивена тачка b спојена са параболиним теменом c, даће нам другу помоћну праву cbz и сада се номоћу тих правих одређује: тангента центар и полупречник кривине, за произвољну параболину тачку m овако:

1) Ваља кроз дату тачку m повући паралелу са главном осовином, која ће сећи праву cz у тачки ν, ту тачку треба пројицирати нормално према главној оси, на паралелу BH, па се добија у истој тачка n (као пројекција тачке ν). Ова тачка са параболиним теменом c састављена, даје праву cn, која са тантептом тачке m иде паралелно. Дакле кроз тачку m повучена права $tt' \parallel cn$ биће тангента параболе на тој тачки.

2) Комад cn треба пренети на тангенту тачке m, са обе стране од m; тиме се на тангенти добијају две тачке n_1 и n_2 (где је $mn_1 = mn_2 = cn$). Затим треба пренети сталну катету Bb на исту тачку m и начинити $mp \# Bb$. Даље, ваља повући на m њену нормалу (mN), па на исту нормално пројицирати тачку p, чија је пројекција на реченој нормали тачка P. Ову пројекцију P, ваља саставити или са тачком n_2 или са n_1, па онда из оне друге тачке, — дакле или из n_1 или у другол случају из n_2 — треба повући на ту последњу праву нову нормалу. Најзад, где се буде та последња нормала пресекла са прâвом нормалом тачке m, у тој ће тачки онда лежати центар кривине тачке m; а одстојање те пресечне тачке од m, то ће бити полупречник кривине за параболу, а у месту m.

Центар и полупречник кривине за тачку m^1, који са m има исту абсцису, повучена је помоћна паралела кроз

саму ту тачку, а cz' то је друга помоћна. У слици се види како је нађен центар o' и полупречник кривине ($o'm'$). Исто је тако са помоћним правима BH и cz, пострејен центар и полупречник кривине за параболино теме c, што се из слике јасно види.

Код овог је проблема брзна крива $v_y = \psi(x)$, склопила се са ходографом у једно, а пошто је cz друга така и то $v_x = \varphi(y)$, то можемо постројити тангенту на тачку m подобно као оно код елипсе, сретством дијагонале правоугољка, кога су стране $\mu\nu$ и cB. Дакле кад пренесемо на тачку m паралелно одстојање $\mu\nu$ и cB, рачунећи иста по смислу од μ па на ν, и од c па на B, па онда кад постројимо из њих правоугољак (по принципу паралелограма брзина), онда ће дијагонала тог правоугољка која кроз m пролази, бити дирка на тој тачки m.

Држим да сам темат, о полагању тангената и построј центра и полупречника кривине, за тачке коничних влакова са кинематичке стране, довољно исцрпијо. Другом ћу приликом продужити форономијска испитивања других криви пруга, а у цељи одређивања неких њихових геометријских односа, а на првом ће месту доћи, графијско решавање једначина: $tang\,\alpha = 2\alpha$ и $tang\,\varphi = \varphi$, које једначине долазе код извесног рода принуђеног кретања, или кретања по прописаној путањи.

20 Јануара 1877 год.
у Београду.

Љув. Клерић

ПРОФЕСОР МЕХАНИКЕ НА ВЕЛ. ШКОЛИ

ИСТОРИЈА КАО НАУКА.

I

Особеност историјских појава — метода истраживања.

Од како су природне науке, нарочито од прве половине овога века, узеле необичан полет, њихов се уплив моћно показао и у свима осталим гранама људскога знања. Овај силан прогрес природних наука нарочито се јавио тада, када су се оне махнуле свију постулата и основа, у које су их старе свемоћне философске системе сапутале, па се посве независно осврнуле поступном испитивању природних појава, те емпиричким путем, анализом појава, дошле до суврременог ступња развитка, где већ данас њихов начин истраживања, увенчан толиким успесима, стоји као узор правилне методе, па нагиње да освоји земљишта и у самом, тако названом „моралном свету“ појава. Индуктивна метода истраживања, то јест, полаз од оделитог познатог ка општем непознатом, са конкретног на апстрактно, путем опажања и опита, то је тај пут, што га природне науке мећу као принцип свакога испитивања, те га препоручују на примену и у социјалном и духовном свету. У чисто физичким појавима тај емпиричан начин истраживања показао је својим големим успесима, колико је тачан, удесан и плодовит; он потпуно одговара природи појава, који се мећу под испит и зато је од резултата. Да ли је пак у стању, да покаже толико успеха и у свету духовних по-

јава, то и јесте оно питање, које смо ради поближе да осветлимо, јер од њега зависи и питање, да ли је и којим путем и историја кадра, да постигне бар приближан ступањ тачности? Ово је тим нужније, што се данас често врло олако, једнострано суди, па или се одриче сваки успех философији и друштвеним наукама без индукције и природних наука, т. ј. ако се не ослободе својих система a priori и хипотеза без основа, те не баце у наручја цигло спасоносном путу природњачког истраживања; или се опет са противне стране ученици и присталице „моралног света“ грчевито одупиру, да очувају своје „дисциплине,“ одричући сваку могућност примене индуктивне методе у духовним појавима. Овакe крајности могле су потећи само из недовољног познавања природе ових двеју врста појава, физичких и духовних, и њихових граница, о којима би пре свега ваљало дати чиста рачуна. Тек тада бићемо кадри, да им назначимо и прилагодимо методе истраживања, које су према самој особини појава у стању, да одговоре научним захтевима ових двеју знанствених група.

Протумачити везе међу појавима свести и појавима физичким, довести у јасну хармонију противност материје и духа, расветлити тај сукоб у природи, то је био и остаје Сизифов задатак свеколиком знању људском. Прве искре људског сазнавања коснуле су се овога тамног регијона и изгубиле се у њему. О томе имадемо довољно доказа у историји философије. У првоме зачетку знања, ма колико још оскудноме, ми већ сусрећемо тај проблем; — он се протеже кроза сав развитак науке, па и данас, где су све науке а нарочито природне, учиниле толики прогрес, та неразрешива, вечна упитница намеће се на свакоме кораку људском духу, који би хтео, да узрочношћу протумачи појаве природине. Након многих самообмана, после толиких освојења, природна наука неопходно је застала

пред проблемима, на којима се философија још давно и давно заустављала, а тај је проблем у првој линији, да се на природном позитивном путу протумаче духовне појаве из материјалних прилика, да се доведу у узајамну каузалну везу, која је за нас најсавршенији облик сазнања. Само као у прилог овог тврђења да наведемо Русо-а, који се о овоме проблему тако јасно изражава, а колико их је још било пре њега, који су покушавали да га објасне, па га се махнули без успеха! Русо овако вели: „Физика нам тумачи донекле механизам чула и постање идеја; али где је питање о моћи воље, слободног избора и самосвести, ту онда наилазимо на појаве чисто духовне, који се никако не тумаче механичким законима."[1] Није нам у цељи, да се овде упуштамо у излагање оделитих чињеница, резултата и назора у питању о односу физичких и духовних појава; толико је извесно, да појаве живота почивају на подлози физичких услова и закона; — зависност у првој линији очевидна је. И кад би природна наука једном успела, да са математичком тачношћу упозна делателност нервне системе, нама опет никако не би био разумљив постанак свести и мишлења из прилика чисто материјалних. Али најсавршенији продукт живота, мисли људске, никако се још не дају подвести у узрочну везу са физичко-хемијским процесима у мозгу. За нас је овде довољно да само констатујемо тај факт, кога су најважнији заступници природне науке изрекли и признали, наиме, да ту лежи једна од граница људскоме сазнању, што се појаве духа никако не дају разумети из материјалних погодаба.[2]

---

[1] Види: „Oeuvres de J. J. Rousseau. Amsterdam 1772. Tome II. у расправи: „Origine de l'inégalité parmi les hommes," стр. 17.

[2] Види о томе нарочито расправу физијолога *Емила ди-Боа-Рејмона:* „Ueber die Grenzen des Naturerkennens," Leipzig 1872., која је као

Историја имаде посла са појавима духа човечанског, а природна наука дакле признаје, да се дух човеков не тумачи физичким путем. Цељ је природним наукама, да све појаве објективног света сведу и протумаче механиком атома, кретањем и стројем најмањих материјалних честица, а поље рада су им физички појави. Историји су предмет догађаји и стања људскога друштва, које је организовано из најсавршенијег продукта природиног, човека; њезина највиша цељ била би, да нађе механику кретања ове суме атома друштвених — индивидуа људских. Њихов субјективан свет даје нам све историјске идеје; једном речју историјско је поље рада духован живот човештва. У физичким појавима природе ум је људски дугим опажањем и опитом упазио равномерност, протумачио узроке, навезао дејства њихова — нашао законе природе. А зар историја није у стању, да постане науком? Зар су у ње сви појави само индивидуални? Не дају ли се и њима пронаћи општи закони? Кад данашњи, врло позитивни природњачки мисленици, очајно застају пред загонетком, шта је то мисао, онда је тим пре историчару остављено, да каже, у колико се емпирички даје опазити правилност у делањима народа и да се поред свију покушаја још није

признање једнога од првих заступника природњачких заинтересовала и потресла све научњачке кругове. Она је изазвала читаву плиму расправа и мишљења за и против, само што се сва противна мишљења резимирају у скромну жељу, да — ма да према садањем стању нема ни изгледа, да ће се ово питање расветлити — ипак још није ваљало повући ту границу сазнању природе, поглавито с тога, што су противници реалног схватања света, нарочито теолошки, једва дочекали ову згодну прилику, да својој теософији поново пута крче. У тој расправи ди-Боа- Рејмон поставио је ове три крајње непрелазне границе у сазнавању природе: а) Ми не знамо шта је то *материја;* б) Не знамо шта је *сила* и в) *из материјалних прилика ми никад нећемо разумети појаве осећања, жеље и мишљења.* А на материју и силу или хипотезу сионих центара природна наука своди све у крајњој линији!

дала наћи „гвоздена законитост“ у умноме развијању човештва. Ми остављамо за сад на страну ова питања, јер ћемо се касније посебице на њих вратити; наша је цељ пре свега, да са свију страна промотримо особине историјских појава, тегобе при испитивању историјског развитка човештва и разлике међу испитивањем спољне природе и испитивањем свесног делања у народа.

Ми можемо да нађемо узроке историјским догађајима, да их протумачимо под извесним условима као природне појаве у толико, да их не морамо баш подвести у категорију чуда, али, да су се наприлику, таква збића у народа морала неопходно појавити у духовном ланцу напредовања, ни пре ни после, нити у другоме облику — таква је правилност немогућа. У осталом и природни закони значе свести појаве као последице на делателне узроке, али по себи ни они нису неопходни. Све је реално у природи, дакле природно је, али по захтевима нашег разума није неопходно, то значи, ако му није даљи узрок нађен, онда је за нас недовољно протумачено. Кеплерови закони били су реални све до Њутна, па су онда тек постали неопходни, кад им је проналазак општег закона теже створио подлогу; Њутнова пак гравитација, овај основ васиљење, по наше разумевање природе, само је стваран закон, али никако неопходан. Одкуда и шта су силе и зашто баш у облику овог или оног закона, то ми не знамо ни у којој грани нашега знања. Не треба никад губити из вида, да су сви основни закони емпирички, а никако апсолутно неопходни. — Историја тражи опште особине догађаја у друштвима људским, пашти се да нађе равномерност у јављању њихову, да их доведе у узрочну свезу и у томе случају историја имаде пуно права на име тачне науке; кад би једном одговорила захтевима овим, она би постала дорасла другарица у колу позитивних наука.

Но историја има да прође исту фазу у развићу своме, каогод и природна наука. Од голог описног природног знања, одевеног у аристотеловске форме па до данашње бијологије прошао се дуг пут пабирчења и прибирања, док се једном дошло до општих закључака. Историја ни данас још није изашла из те фазе описног знања; — од костура самих прича о биткама и владарима, она је тек почела да се пење до оправдане науке: социјологије, по Огист Конту последње стадије у развитку наука. Како су науке о духу, као што их Хелмхолц називље, највиша група природних феномена, последња цељ сазнања; то је и врло појаман, врло природан ток, што се прво развило природно знање, разумевање објективног света, па тек на тој подлози предстоји развитак духовних наука, изучавање субјективног света. Што је бијологија у природних наука, то би имала да постане историја међу тако званим „моралним" наукама. И као што бијологија, тражећи опште особине процеса у развијању органског света, позајмљује готове чињенице из свију осталих грана нижега природног знања, исто тако и историји морају бити на руци многе чињенице из статистике, економике, психологије, етнологије и географије, па и много антрополошке и физијолошке грађе. Све ове оделите гране наука природних, духовних и социјалних пружају градива испитивању најкомпликованије и досад најмање познате врсте појава, а то су појаве духовног живота васколиког човештва. **Вико**, који је први од свију историчара покушао, да од историје народа створи науку (Scienza nuova) говорећи о методи, овако се изражава: „— ова је наука историја људских идеја, на којој би имала да се оснује **метафизика људског духа, као круна наука**" и т. д.[1]

---

[1] Види: *Giambattista Vico*: „Grundzüge einer *neuen Wissenschaft* über die gemeinschaftliche Natur der Völker." Übersetzt von Prof. Dr. Wilh. Ernst Weber. Leipzig. 1822. стр. 192. — (Вико је рођен у На-

Сваки, који је ијоле посвећен у историју, могао је ласно увидети, да је историји као науци поглавит предмет, да нам разложи радњу и живот друштава људских, да поједине историјске чињенице доведе у свезу, да их по узрочности слије у један низ развијања, који би требао да подлежи извесној правилности, па да у њему буде закона и да важи за све појаве тога рода, иначе не може бити ни помена о влади природних закона у историји. Сва радња и живот цивилизованих друштава састоји се — о томе не може бити спора — из суме духовних делателности појединих људи и према томе закони њихови могу бити само духовни. Народи нису ништа друго до колективни индивидуалитети. Не само да друштво образује човека, печати у њему свој тип у свакоме погледу, већ и обратно људи образују друштво и количина јединака, у погледу материјалног и духовног благостања, даје свој тип и правац животу и делању читавог једног народа. Човек је у друштву исто што и тежишна тачка код тела; он је средина, око које осцилишу елементи друштва. Човек је само најсавршенији створ природе, производ „материје и сила“, и опет сва његова свесна радња која је и те мисли створила духовне је природе. А сумарна духовна делателност индивидуа чини, као што рекосмо, живот друштва. Отуда очевидно следује, да су историјске појаве, а нарочито где имаде умнога развића, чисто духовне природе. Еле, кад би баш једном природна наука и успела, да психичке појаве доведе у свезу са појавима физичким, мене у духу са менама у мозгу, опет би остао још један виши и тежи проблем — проблем о току идеја у животу целога човештва.

пољу год. 1670. а ту и умр'о 1744. Дело му је изашло на свет 1725.; но тежњи и начину обрађивања оно надмаша све радове дотадашњих а и многих сувремених историјографа.)

Да ли влâда законитост у појавима духа? — То је питање, које се увија у Гордијев чвор, где је умршено и питање, да ли је историја кадра, да постане егзактна наука? Кад би се мисли људске простирале и преламале по вавек сталним законима као светлост, онда би се зар још могли уздати, да ћемо поставити какве формуле за сплетове историјских збића у народа! Ми смо већ нагласили, да нам историјски појави у целини казују духован развитак човештва, а овај је састављен из суме праваца оделитих идеја у појединаца. Ми видимо данас, како идеје потресају државе, ремете умно и материјално стање у народа. Врло умесно вели Лазарус: „Идеје чине не само вредност, већ и само биће историје; оне су не само излаз већ и полазна тачка, не само цељ већ и сама начела историјског обрађивања, јер су начела и извори историјског живота. Истина да у свим предметима, у природи као и у историји, влада законита механичка узрочност, али то је само једна, једна од више руку, како се предмети навезују. Највиши је род везивања појава — путем идеја; постајање путем идеја и то је једна, али виша, готово највиша узрочност, која се служи и влада механичном узрочношћу."[1] Кад би се појави духа дали протумачити из физичких услова са математичком тачношћу, кад би имали од једном у руци механику кретања за све силе у природи и то на заједничкој материјалној подлози, онда би зар могли склопити ону светску формулу, остварити овај Лапласов дух, који би н. пр. био у стању да нађе, као што вели ди-Боа-Рејмон, шта је мислио Цезар, кад је стајао пред Рубиконом? Математички изражена тачност најсавршенији је облик разумевања и према томе је

[1] Види: „Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprach-Wissenschaft von Lazarus und Steinthal, у III. свесци за год. 1865. IV. Heft, Лазарусову значајну расправу: „Über die Ideen in der Geschichte," стр. 399—400.

коректна она Кантова изрека, да у сваком оделитом природноме знању имаде само толико праве науке колико је у њему математике. Али са оваквом тачношћу ми нисмо кадри ни физички свет да протумачимо; — хипотеза о механици атома, на чије диференције природна наука своди све разлике у стањима објективног света само је тек претпоставка —; у духовном свету не може о овакој тачности бити ни речи. Кад данашња природна наука полаже оружје пред непротумачљивошћу духовног света, онда се можемо с мирним срцем махнути свију узалудних покушаја, да духовне појаве меримо оним мерилом, којим се мери физички свет појава. У историјској целини, у појединим фазама њеним, указују нам се као особине раса неке извесне тежње, идеје, које се не дају ставити под природњачка мерила. Како ће се, на прилику, „индуктивном методом“ да протумачи она тежња романског, нарочито италијског племена, за оснивањем универзалне државе? Карло велики по плану римске царевине из првих векова хришћанства ствара изнова универзалну монархију и та тежња за централизацијом, без обзира на народности, пропада тек са осујећеним крсташким ратовима и развијањем народних држава. Папска моћ, шпанска монархија Филипа II. и најзад француска Наполеона I. то су прилози ове у историји познате романске тежње. Или да узмемо другу јасније изражену и опширнију историјску појаву. Како ће се природним путем да протумачи нужност и убрзан ток оних великих открића, што у релативно маленом размаку времена учинише преврат у развитку јевропскога друштва, те га из таме средњега века изведоше на светлост новог доба? Кад имамо оваке или сличне појаве да испитамо, онда ћемо увидети тегобу задатка историчарева.[1] Остаје нам

[1] „Без теразија и мерила, без микроскопа и телескопа испитати најудаљеније догађаје и појаве духа, то је тежак задатак историјског истраживача“, вели Лазарус у поменутој расправи стр. 394.

да се осврнемо на другу страну, да тражимо други пут истраживања законитости у историји, а то ћемо учинити, кад се посебице вратимо на претресање овог питања.

Што је која врста појава савршенија и виша у степеницама стварања природног, тим је и све разноличнија и компликованија, а тиме све теже и мање приступачна испитивању. Богатије и свестраније развијена индивидуалност, то је знак вишег облика у стварању, јер се састоји из примене више оделитих закона. Описати и најтачније једну фелу биља, животиња или кристала, слагати их по општим знацима у групе, то још није наука; то је тек грађа за даље општавање. Времените промене у развијању, излагање процеса и извођење општих закона, само овакав знанствени рад имаде права на име науке. Описно природно знање, као што је зоологија, ботаника, минералогија, анатомија и т. д. не тражи нити налази опште појме и законе, већ само ниже и описује готове чињенице; права природна наука, као што је физика, хемија, физиологија и остале, тек она тражи опште особине појава, опште законе, који вреде за све индивидуалне појаве без разлике. Ова виша група знања далеко је замршенија и тежа по испитивање; она почива на претходном развитку чисто описног дела, с тога и постаје и развија се тек много касније у току наука. Врло је згодна примедба Лазарусова да: „тек кад се описивање звезда развије до механике неба, географија и геологија до геогнозије, ботаника и зоологија до физиологије и науке о постајању, тек тада постају то предмети правога знања."[1] Историјски појави, као појави духа човечанског, без сумње су врхунац компликованости међу свима појавима и материје и духа. Колико год сазнавање закона космичких кретања стоји над простим познавањем

---

[1] Види исту расправу р. 410.

садањег или прошлог стања небеских тела, колико год над описним знањем ботаничара или зоолога стоји откриће бијолошких закона, толико исто сазнавање општих узрока, што условљују напредовање и умирање култура људских, надмаша познавање голих индивидуалних историјских података. Е. Литре овако карактерише историју: „Историја је природан појав и према томе подложна извесним одређеним условима, које ми не можемо у нашем интересу безгранично да модификујемо. Како историја зависи од науке о животу, а ова опет од наука хемијских и физичких, то је историја најкомпликованија од свију и на послетку установљена.“[1] Кад би бар психолошка наука постала тачна колико физика, онда би тек могли ишчекивати, да нађемо духовне законе у историји. Јер тада би се бар индивидуалне појаве, карактери, уопште начин делања у појединих историјских лица дали подвести под опште психолошке рубрике. Али што нам је приступно при изучавању јединке, није на истом путу приступачно испитивању у маси; духовна радња у човека даје се колико толико проучити под извесним условима, али се духовна радња друштва или целога човештва никако не дâ испитивати психолошком методом, ма да је данас психологија толико корачила, да већ приписује себи име природне науке и чак се већ покушало, да се оснује „психологија народа“; но овај покушај Лазаруса и Стајнтала не дâ се извести ни дотле, да оправда себи име оделите науке. Кад би се једном по физијолошко-психолошким законима одгоненула делателност духа, онда би тек могли изгледати, да се некаква „психологија народа“ лати задатка, да испитује духовне законе у историји света. Психологија се у тумачењу духовних појава задовољава,

---

[1] Види: *E. Littré*: „La science au point de vue philosophique“ у: „Première leçon d'un cours d'histoire,“ p. 434.

кад разложи путове постања, којима су ти појави стекли своје нарочите облике у духу нашем. Историја идеја, што потресаху човечанство, производ је духовних процеса у индивидуа, и кад би успели да појмимо постање и развитак историјских идеја, значило би разумети историјске појаве. „Сазнати садржину историје значи дакле у самој ствари сазнати процесе, којима је она постала и законе, по којима се ови процеси врше.“[1]

У досадањем разлагању о особености историјских појава као духовних, ми смо чешће употребљавали назив „историјска идеја“, па да би избегли неспоразумлење, које би ласно могло потећи из овако растегљивог појма, ми ћемо да разложимо, шта разумевамо под историјским идејама? То нас ни најмање не одводи од наше теме, јер ће нам у исто доба обележити у неколико садржину и карактер историјског материјала. У дијалектичкој школи идеје су „супстанца,“ „субјекти у историји“! Идеје у историји дају се исцрпсти само опажањем историјских догађаја, дакле емпиријом, а не натурањем својих калупа идеја на историјски скелет, па тек онда натезањем на силу бога, да се примене ти догађаји. Тако Хегел у својој философији историје силимице измишља опште идеје, којима су поједина лица само несвесни носиоци. А по В. Хумболту опет обратно излази, да саме творачке личности стварају и носе историјске идеје. Хеглова је концепција општа, веома растегљива, тривијална, коју је он бркао са теолошким елементима; Хегел је позајмљивао своје „философске идеје“ па у њих одевао историјске догађаје. Али историја не може да позајмљује готова начела из осталих наука; она не меће бога за принцип, као што га теологија ставља као постулат свему, а хегловска философија као резултат свега! Историја има да путем трудног, поступног

[1] Види опет у Лазаруса на стр, 420.

истраживања самих догађаја изведе начела своја. **Историјске су идеје норме развијања, облици постајања у животу народа.** Лазарус, унаточ и Хеглову и Хумболтову назору, налази у историји идеје, у каузалним односима, а никако самовољно измишљене, независне од реалних догађаја: трансцендентне идеје. Он врло коректно вели: „Пошто склопимо све услове историјског тока, етнографску природу народа, географске и геолошке погодбе његова становања, економске и статистичке односе, што отуд следују, историјске догађаје, што им се прикључују, ипак преостаје, да бисмо разумели, шта је један народ створио и доживео, вавек **један известан остатак**, који нас упућује на претпоставку коловодних идеја."[1] Но у историји нема „фаталних идеја", што би споља крмиле догађајима, нема „цељи по себи" већ само природних, ма да духовних феномена у извесној узрочној свези, коју ми још нисмо успели, да свестрано упознамо; све идеје, што нам се у историји по вековима и добима наизменце јављају, — као што је н. пр. моћна идеја еманципације човека у 18 веку — само су продукти нашег субјективног схватања ондашњег духовног покрета; ми смо по општим знацима, аналогијом духа нашег, исцрпали оваке апстрактне појме, те карактерисали извесне перијоде. Кад видимо, како је идеја слободе у свакоме погледу била од замашног утицаја у другој половини 18. века у књижевности, политици и друштвеноме животу, и најзад проломила оклоп средњевековних установа, што не одговараху више новим захтевима живлења, путем велике француске революције, ми онда обично велимо, да је та идеја владала 18. веком. Но она је само производ духовног и материјалног положаја ондашњих друштава. Француска револуција овај „најважнији, најзаплетенији и најславнији

---

[1] Види Лазаруса р. 428—9.

догађај“, као што га Бекл називље, није дело само једног умног или материјалног узрока, као ни дело неколицине револуцијонарних мисленика. У самој ствари узроци су толико многостручни и разнолики, да би се о значај овога великог и замашног догађаја — француске револуције, — јако огрешили, кад би га приписали упливу једног циглог узрока, а још нарочито искључно утицају појединих књижевних женија. Савременик француске револуције и према томе најумеснији судија њезин инглиски писац Артур Јунг (у делу: „Voyage en France“) своди, на прилику, појаву револуције на узроке социјалне т. ј. чисто материјалне природе; по њему револуција се јавља као нужна реакција противу средњевековних установа, под којима је стењао француски народ. Своја посматрања он завршује овим општим резултатом: „Све што сам видео а и много што шта, што сам чуо у Француској, довело ме је до убеђења, да је за саму срећу народа промена стања постала неопходно нужна, да ограничи краљевску свемоћ, да сужи феудалну тиранију, да подведе цркву под државну управу, да поправи финансијске злоупотребе, да пречисти правосудну администрацију и да даде народу благостања и ону важност коју му то благостање ујамчава.“ Ма колико да је духован уплив Волтера, Русо-а, Монтескија и енциклопедиста од значаја при истраживању узрока револуције, он није јединствен; он је могао бити мотор делању појединих личности,[1] али није таке природе, да неопходно порађа револуције. Многи приписују, на прилику, готово искључиво Русовљевој философији, да је она дала сав импулс револуцији. Наполеон I, коме се најмање даје пребацити, да је био идеолог, изрекао је, да

---

[1] „Волтер је владао 18. веком до 1789., Монтескије владаше у уставотворној, а Русо у законодавној скупштини и у конвенту.“ Види: *Edgar Quinet*: „La Révolution“, Tome II. p. 84.

без Русо-а француска не би видела револуције.[1] Очевидна је ствар, да је уплив Русовљев на образоване елементе ондашњег друштва био од голема значаја; томе је најбоља сведоџба, што прве коловође у конвенту беху верни последници и обожаваоци Русовљевих назора; тако пре свега Мара (Marat), па онда Сен-Жист, Дантон, а нарочито Робеспијер, који је у доба терора слепо тежио, да оствари и саме нарадоксне мисли Русовљеве о друштву и установама његовим. Такȏ је после нејасан појам о суверености народа, збркан са аристократском примесом, помео сву политичку радњу његову, а помућен религијозан индиферентизам, позајмљен из Русовљеве: „Вероисповеди савојског викара“, очувао за све време револуције нетакнуту католичку цркву са свима њеним предрасудама и злоупотребама у француском народу.[2] Ове обмане изашле су касније јасно на видело. — Негде сам наишао на оваку дефиницију велике француске револуције: „1789. године идеје рекоше: доста беше снова! Оне излазе из енциклопедија, силазе на улице, пењу се на столове, призивљу мимопролазеће, освајају Бастиљу, хватају краљевство на прагу прогонства, убијају прошлост и зову на мегдан

[1] За ово вели Бекл, да је „претерано“, и ако је Русовљев уплив у другој половини 18. века био необичног замашаја. Он вели: „како је Русовљева философија само једна фаза *далеко распрострањенијег покрета*, то прелазим засад ове појединости, да бих прегледао општи дух овога времена, у коме је он играо истина значајну, али опет зато *само суделујућу улогу*.“ Види: *Buckle's*: Geschichte d. Civilisation in England“, Deutsch von Arnold Ruge. Leipz. 1864. I. Band II. Abth. p. *301*. — Још се јасније изразио, у многоме наследник Беклова правца, а првобитни теолог, *Леки*: „Поуздано је“ вели он „да се ни један део овога великог преврата не да приписати првобитним открићима Русовљевим и ако је његов личан уплив био огроман и његов женије нарочито одговарао положају, кога је он заузео.“ Види: *William Edv. Hartpole Lecky's*: „Geschichte d. Ursprungs und Einflusses der Aufklärung in Europa“, Deutsch von Jolowicz, 2 Aufl. 1873. B. II. p. *175*.

[2] Види о овоме опет у Едгара Кине-а, II. p. *84* и даље.

свуколику Јевропу. Револуција је драма —.“ Нема сумње револуцијонарне идеје у мисленика француских у очи револуције имају много удела у овој великој појави, која чини прелом у историји новога доба; позитивне и реформаторске идеје опирући се постојећим назадним и застарелим друштвеним установама припремише оно запаљиво градиво, које је већ сам глас о америчкој револуцији био у стању да запали. Али да је материјално стање народа водило благостању као оно за владе Колбера под Лујем XIV. и без политичких слобода, да није било оноликих несносних установа, теретних пореза и намета покварене банкротске монархије, да ли би и у том случају све оне философске и револуцијонарне идеје биле у стању, да инсценирају ону исту велику револуцију? То је по мом мишљењу, свакојако под великим питањем. Но овде нам није у намери да се упуштамо у потанко излагање узрока велике револуције; за нас је довољно, да само покажемо, да пошто са сваке стране проучимо друштвено стање ондашње краљевине француске, овакво једнострано тумачење историјских појава, остаје недовољно, шта више постаје настрано. Јер са исто толико права, ми би појаву револуције могли приписати материјалној рујини државној, осиромашењу народа, или средњевековним установама, или најзад раздору међу париским парламентом и владом и т. д. А колико је таких оделитих узрока? Они су толико компликовани у мрежи материјалних, духовних и социјалних прилика, да је настрано и помислити, да је један тако грандијозан појав у историји, као што је француска револуција, могао проистећи услед једног извесног узрока; револуција није производ мозга једнога или неколицине зналачких, ако и моћних духова, као ни следство једнога материјалног узрока. Ни радња једнога човека, ма колико да је у обиму ограничена, не да се протумачити једним узроком, било физичким било ду-

ховним, а камо ли један појав из делања читавога друштва! С једне стране духован расположај друштва, у следству књижевности, образовања и т. д., а с друге опет материјални узроци, тако се ово двоје преплеће при испитивању историјских догађаја у образованих народа, да је систематско, одређено поступање историчару готово немогуће. За неке извесне историјске догађаје, нарочито новијег доба где претеже моћ духовног упливисања, умесна је она Гизовљева изрека, да: „ма каки да су спољни догађаји, то опет сам човек чини свет; по начину идеја, осећања, моралних и интелектуалних диспозиција човекових свет се управља и ходи; од унутарњег стања човекова зависи видљиво стање друштва“; — а за друге опет важи тврђење најновијих чисто позитивних историчара-природњака, да су неопходне последице материјалних узрока. Да наведемо у прилог нашег тврђења о тегоби и замршености историјских појава још један пример. Пошто је малаксало зауктано коло француске револуције, које су прилике отвориле врата повратку апсолутне монархијске владе? Који су услови довели Наполеона да укроти револуцију и ослобођеном друштву наметне цезаризам? Револуција, порушивши старе заблуде и сметње у држави и друштву, ослободила је народ од окова у духовном и материјалном напредовању. Револуција је била нужна операција, наравно не без болова, на болесном друштвеном организму и организам је оздравио, па одкуда онда непосредан устук, уместо полета? Али да, — признају погружени историчари — иза ње је неразрешивим узроцима наступила нека општа малаксалост, агонија, празнина у књижевности и у социјалном животу на излазу 18-г века, ове епохе у просвети и еманципацији. Поред тога освајачки занос, увенчан толиким успесима, једном речи, духован расположај народа створио је прилике великом Наполеоновом духу, да се уздигне

изнад дотле најсветијих принципа. С друге стране .имадѐ опет један веома значајан материјалан узрок: механизам интереса у друштву. А наиме, револуција је одузела племићском сталежу повластице и имања, каснија „народна добра“, и поделила их међу сељаке, распарчала међу дотадашње слуге великаша, а садање нове баштинаре. Са добивеном земљом уселио се и стари монархијски дух привилегисаних сталежа у нове поседнике. Њихово неповерење према лабавом стању под директорством, страховање, да им се тек добивене земље којим случајем исто тако олако и не одузму, породило је конзерватизам у нових баштинара. Свака стална влада, која би гарантовала, да ће им очувати револуцијом стечена добра, беше им добродошла. „Од године 1799,“ вели Кине, „сељаци француски, непрестанце у зебњи, да им се земља не одузме, рачунаху још само на генерала Бонапарту. Ово страховање такође је створило царевину.“[1]

Кад оставимо на страну интелектуалну историју човештва, па бацимо поглед само на политичку страну догађаја, онда нам се указује још једна особитост историјских појава, а то је, да су многи догађаји производ чисто духовне делателности човекове — последице акта воље, којима човек утиче на политичку радњу државну. Питање о слободи воље у човека, то је само у другом облику сужено оно прво питање о духу. Од решења питања о слободи воље зависи и тип многих историјских појава. Ако у делањима људским влада унапред одређен ток развијања, ако је радња организма све тако удешена са радњом духа, као она Лајбницова два сата, који вавек подједнако иду и кад би ми тачно познавали конструкцију овога склопа, онда би смели казати, да су, на прилику, Брут и Касије баш

[1] Интересантан начин тумачења овога појава разложио је Едгар Кине у већ поменутом делу, у засебитом одељку р. 450—5. (св. II.).

онда морали убити Цезара, или када ће се у будућности десити овај или онај преврат. Оказијонализам у психологији води ка фатализму у историји, и зато о оваким сновима не може бити ни речи. До истог апсурда води и оно ничим недоказано тврђење, да у делањима људским влада апсолутна неопходност, јер ваљало би да математички познајемо ток делања људских, као оно ток небеских планета, ако се хоће да говори о некаквим тачним историјским законима. Исто је тако настрана и метафизичка слобода воље, јер изводи на слепу случајност.

Апсолутна слобода воље не постоји; воља није самовољна, спонтана. Желити и хтети може се само оно, што се већ једном емпирички догодило, дакле оно, што је чињеница, исто као и у фантазији, где замишљај иде само донде докле се границе познатога пружају.[1] Нема воље без представљена објекта, дакле нема воље без мотива.[2] Границе слободне воље обележене су обимом и могућношћу представа наших. У могућности, да нас мотиви на делања подстакну лежи сва психолошка слобода. Човеков је дух само у стању, да упознањем противности изабере пут делателности својој, а то је слобода — самосталност — ума његова; према томе имаде само релативне слободне воље, као што је Дробиш згодно назиље. Човек може да определи своју радњу само према обиму и способности појимања, а карактер човеков решава при бирању путева на делање. А колико је мотива, које сталних, које променљивих у човека и ван њега? Из неразрешљива сплета ду-

[1] Сасвим намерно хтети нешто значи хтети вољу, као што лепо Лок примећује. Питати се о слободи воље, вели Шопенхауер, значи толико, колико и питати: можеш ли да желиш то што желиш? и тако до у бесконачност.

[2] Види: *M. W. Drobisch*: „Die moralische Statistik und die menschliche Willensfreiheit.“ Leipz. 1867. p. *103.* и даље — резиме целе ове врло значајне расправе.

ховних и материјалних мотива, не познавајући још ни односе њихове између се, не остаје нам ништа друго, но да се махнемо заноса, да ћемо наћи апсолутну нужност у делањима људским. Ми знамо да је Александар велики готово цео онда познати свет освојио, знамо прилике спољне и унутарње, што му на руци бејаху и још толике омање околности, али не познајемо тај мотор у њему, који бејаше решителан; не разумемо цео тај бурни живот, који је био од толиких последица у животу народа кроз толико време, јер колико је било других људи под сличним приликама, па зато не посташе Александри!

Ми смо већ изложили, да су историјске појаве у културних, историјских народа духовне природе, дакле, да се измичу природњачкој методи. Према ономе општепознатоме ставу, по коме сав успех у науци у томе лежи, што се пређе виталне појаве преносе у класу физичких појава, ми би морали очајавати, јер нема ни изгледа, да ће се историјски закони сложити са законима физичкога света! Али та поставка није од опште важности, јер кад би била, онда би она силно сузила круг нашег духовног сазнања. Човек је почео да сазнаје природу пре но што су створене поједине дисциплине природног знања, он је памтио и разумевао догађаје прошлих нараштаја далеко пре, но што их је бележити почео. Историјске су појаве реалне чињенице и оне не престају бити предметом оделите науке зато, што се на њих не да применити егзактна метода. Онај непрегледан ток догађаја, у коме се огледа кретање и живот људи, народа и човечанства, склапа се у једну целину и то је историја, исто онако, као што се сума спољних појава сустиче под општи појам природе. Онај први род појава, зато, што нам ни у времену ни простору приступачан није, дакле што се неда подврћи чулном опажању и испитивању, далеко је тежи по научно истраживање. Појаве

историјског рода ми не можемо ни да опажамо у току процеса њихових, јер су давно и давно прошле, нити их можемо подврћи опиту. Све што смо у стању, то је да тражимо норме развитка, па тако да разумемо историју народа. Но није то само случај са историјом света, већ и са историјом сваке остале, ма колико позитивне науке, ако јој само ставимо иста потраживања, као осталом егзактном знању. Кад би хтели да пишемо историју једне тачне науке, н. пр. астрономије ми бисмо искупили све прошле податке о низу проналазака, поређали их по времену, паштили се да их доведемо у свезу, да протумачимо касније из ранијих, и ако се на томе задовољимо, — као што морамо, — онда имамо пред собом површан спољни ток развијања астрономске науке. Али ако положимо исте захтеве, као при испитивању природних појава т. ј. да „каузално" или некаквом „механиком кретања" протумачимо н. пр. проналазак закона гравитације и то као неопходан по времену и положају у току астрономских открића — онда наилазимо на један чисто духован појав, посве сличан историјским феноменима, који се не да метнути под микроскоп ни опажати телескопом. Требало би нам, да математички познајемо строј и кретање мождaних атома у глави Њутновој, па да нађемо неопходност открића закона гравитације! Ово на први поглед изгледа да је парадоксно, али је по нас овде свакојако у толико од значаја, што нам јасно показује, како је не само историја живота народног, већ и историја сваке оделите гране духовног напретка једна нарочита виша врста нојава, којој се не да прићи на испитивање „путем опажања и опита" !

Осем тога историјски догађаји највише су подложни случајним утицајима, који су кадри да пореметe сав ток развитка у једнога народа. Касније ћемо видети, како се сво историјско знање своди на то, што можемо да нађемо општи тип еволуције у културних народа, јер како су исто-

ријске појаве најузвишенији тип природних феномена, то се оне и најлакше дају модификовати. Отуда онај привидан тип случајности, што нисмо у стању да нађемо ни две савршено сличне шеме у напредовању народа. Но познато је, да и продукти спољне природе једнога рода диферишу ма да у мањој мери; нема ни две апсолутно једнаке биљке или животиње, а камо ли да буде два једнака духовна појава у историји човештва. Врло лепо вели Литре: „Астрономски појави не дају се модификовати — они су ван домашаја“, а по том: „но све остало, феномени физички, хемијски, бијолошки и историјски, могу бити модификовани и то од нас, тим више, што су појави компликованији“.[1] Дакле историјски појави највише су подложни ремстачким утицајима, а то је огромна тегоба по испитивање.

Најзад нам остаје, да у кратко напоменемо још једну доста важну особеност историјских појава. Целу природу, цео тај хаос материје и сила или сионих центара, ми нојимамо и одевамо у два основна облика, у простору и времену. Појавима у простору, описивањем и проучавањем органског и анорганског света без обзира на поступно напредовање, баве се природне науке нижега реда, а временим развијањем, историјом космоса и историјом органских мена баве се последњи изданци природних наука. Првима је предмет и уједно крајња цељ, да нађу законе сталности, а овим последњима припада много тежи и виши задатак: да изнађу законе развитка. Исти је случај и код духовних наука. Све оне гране знања, што имају да послуже историји у њеном истраживању, баве се такође испитивањем духовних појава, али у далеко ужем, даном времену, као н. пр. статистика. Историја је, као што је згодно нриметио статистичар прошлога века Шлецер, непрестана статистика (т. ј.

[1] Види поменуто дело Литре-а, p. 423.

статистика у развоју), а статистика је мирна историја (т. ј. историја у једном даном моменту). И остале гране философског и социјалног знања више се баве описом савремених појава, док историја истражује развитак духа људског у времену. Па као што се у природних наука бијологија као наука тек у наше доба на темељу свију оделитих грана издигла, тако ће се зар и историја најзад издићи до ступња тачне науке, кад јој једном испадне за руком, да нађе не опште и самовољне, већ реалне законе о равномерном напредовању човештва. — Целокупна сума појава у простору и времену, то је оно, што ми васиљеном називљемо. Кад науци пође за руком да нађе узрочне везе међу појавима у времену, онда је то највиши ступањ нашег разумевања. Оделита стања људског друштва, која се као на прилику у статистици дају подврћи цифрама и рачуну, само чине елементе за целокупну историју народа, којој су предмет односи догађаја у току дугих времена, — јер какво би било историјско стање или збивање посматрано у једној непросторној тачци времена?

За сад се ограничавамо на то, да обележимо особеност историјских појава, њихову веома компликовану природу, — ове још непрелазне препоне, што испитивачима позитивних наука не смећу на путу сазнавања. Касније извешћемо ову тему до краја приликом расматрања: да ли у историји влада целисходност и самовољна случајност или извесна равномерност? — где је физичка неопходност, а где вла́да духовних закона?

Предмет и земљиште истраживању; цељ и задатак испитивања и метода поступања — кад је ово троје утврђено у једној групи знања, онда овакво знање постаје науком. Предмет и терен историјске науке то су запамћене и забележене чињенице о догађајима живота људског — писмени споменици или остатци културе из жи-

вота народа. Први је задатак историјског рада, да пречисти и оверови ове споменике, да их построји по времену и домашају њихову.[1] Описно природно знање пре свега се бави истим послом и по општим заједничким знацима подводи оделите предмете под општи појам рода. Писмени и грађени споменици, одломци давно изумрле културе, то су живи отисци људског духа; историчар мора пре свега да устроји и проучи ову грађу, да споменике и записе доведе у свезу по сличности, сувремености и узајамним односима, дакле: да пабирчи, скупља и прирeђује градиво. Из њега тек он склапа веће појаве у историји; ваља му скупити и навезати много оделитих факта, док их подведе, рецимо, под општи појам реформације. Једна замашна разлика лежи у томе, што писци хроника и мемоара нису из висина посматрали кретање народњег живота, већ себе саме поставили као средиште, око којега описују низ догађаја њихових времена, и из оваког субјективног материјала историчар има да устроји историју прошлих векова, док је грађа природног знања објективна, постојана. Сем тога природњак има већ одређене сталне норме за систематисање, док код историчара велики део у прерађивању података зависи такође од његовог субјективног схватања и начина при поређивању. Вилхелм Хумболдт у своме делу: „Aufgabe des Geschichtsforschers“ овако карактерише задаћу историчареву: имаде два пута, којима се мора ударити, па да се приближимо историјској истини: први је, тачно, непартајичко, критичко истраживање догађаја,

[1] У својој расправи: „О односу природних наука ка целини знања“ *Хелмхолц* врло лепо одређује историјски рад. Он овако вели: „Тако морају историјске науке пре свега да испитају истинитост података извештачевих; кад су једном чињенице оправдане, онда тек одпочиње далеко тежи и важнији посао, тражити мотиве у делајућих народа и индивидуа, који су често веома заплетени и разноструки; обоје се даје битно решити само психолошким опажањем.“ Види: Helmholtz: „Popul. wissenschaftliche Vorträge“ Heft. 1. p. *16*.

а други је, довођење у свезу испитане грађе. Али, као што лепо примећује Бекл, историчари су комађе од историје народа са необичним талентом испитали, само се још нико не лађа целине историјске.

Након овог више механичног, лексикографског посла, долази тек најзамашнији и најтежи задатак при обрађивању историје, а то је: наћи појавима узроке, који су, као што смо видели, толико разноструки; каузално спајање догађаја то је након материјала најважнији посао историчарев. На томе путу проучавањем целине остаје, да се нађу закони о животу, напредовању и смрти народа. Овакви резултати — шеме развитка — остаће вавек само општи, емпиричким путем, опажањем добивени, али никада неопходни, бар за историјску науку. Наћи сталне законе историјског тока, то нам је по свему што досад знамо, још загонетно питање. Лепа је и врло умесна жеља у новијих историчара, што по примеру природних наука хоће да траже природну законитост у историји, али није лепо, нити одговара достојанству науке. варати и себе и другога, па само имитујући јестаственици, а без икаква ослонца и доказа поставити на чело своје обично културне историје, да је цела историја само један низ „гвоздене неопходности“, да радња човештва у свему зависи од чисто физичких узрока![1] Кад погледамо на целину васелене,

[1] Ово је потекло од новијих природњака — философа, а брже боље употребљено у неким „културним историјама.“ Тако н. пр. у *Хелвалдовој*: „Culturgeschichte in ihrer natürl. Entwicklung etc. (Види нарочито на стр. 56). Ова књига пружа читаоцу много ваљаног градива за познавање народа и њиховог развијања али њезин чисто природњачки колорит једва ли што помаже да се протумаче историјски појави. Ништа лакше, но копирати законе из природног знања, па после у току разлагања ни један историјски појав не осветлити том вајном „неопходношћу“! Хелвалд још полемише сваком приликом противу *Колба*, — толико он полаже на своју поставку, да је све у историји било неопходна последица *природних закона!* Види на ово интересантан одговор Колбов у његовој: Culturgechichte Bd. II. p. 683.

на њене неминовне законе, врло је блиска мисао, да је: „историја човештва један део из главе о историји природе; да наше мисли, наша воља и наша делања одговарају исти оним одређеним законима, што управљају кретањем таласева, јединењем киселина и база, развитком биљског и животињског света“ (Tylor: „Anfänge der Cultur“), али је још далеко од нас, да ово начело разведемо и применимо како на оделите појаве тако и на целину историјску. Баш ако хоћемо позитивно да поступамо, ми не смемо натурати и силом калупити историјске појаве у природњачке ставове, који нити одговарају природи појава, што их хоћемо да испитујемо, нити ишта помажу, да нам протумаче догађаје. Остаје само један и то врло природан пут — пут емпиричког опажања. Историчар има пре свега да индукује, да тражи просте, једноставне узроке, што чине прогрес у народа; само они резултати, што их на томе путу добије, имају вредности по научну историју. „Права историјска наука“, вели Диринг, „мора у неколико да личи на механику, и да осврне поглед свој на просте покретачке снаге. И онда ће јој чињенице бити само прво, али никако последње, и она ће умети рацијонално да суди о будућности.“[1]

Пре свега је очевидна истина — о којој не може више бити спора — да цео живот човештва потиче само из два основна узрока: из утицаја спољне природе на дух човеков и из реакције, или упливисања духа на природу.[2] Овај први принцип Беклов мора бити полазна тачка у посматрању свију историјских појава. Први случај,

---

[1] Види Dr. *E. Dühring*: „Cursus der Philosophie.“ II Lief. Leipz. 1875. у II. глави: „Geschichtsauffassung und Civilisation,“ p. 307.

[2] „Тако имамо човека, који измењује природу, и природу, која измењује човека; а из овог узајамног измењивања сви догађаји нужним начином морају да произлазе.“ Види Бекла у српском преводу г. Чедомиља Мијатовића, p. 22.

т. ј. утицај спољних узрока на живот и делателност људску, претеже код свију народа на нискоме ступњу развитка; физички упливи, околина чине карактер човека и друштва. О томе имамо пуно доказа у најновијим истраживањима антрополошким и етнолошким (Тајлора, Оскара Пешела, Бастијана и др.).[1] Други случај, а то је уплив духа на природу, јавља нам се у културних, нарочито јевропских народа, и то тако, да духовни закони претежу уплив физичких.[2] А јевропски народи и створили су тек историју; — у источних народа она је још неизрађена; тек где нам се указује стално умно напредовање, постаје историја наука праве вредности. Код пасивних народа не може бити ни историје, већ само анала, као н пр. у Хинеза. Првобитно стање — и данас заступљено у народа са устављеном културом, — једнолично је, једва померљиво: „статично, које садржи услове опстанку једнога друштва“ као што вели Литре;[3] друго веома хетерогено у саставу, осетљиво је и подложно менама, услед умног прогреса; таква цивилизована друштва где умне моћи чине напредак, називље врло згодно Литре, за разлику од првог случаја динамичним стањем. А сав напредак човештва и лежи у томе, што се дух људски све више ослобађа од зависности околне физичке природе; ту лежи сва цивилизација у народа. Дакле, што се више човек умно развија тим је све културнији, све више предмет историје; материјално стање, које је дотле чинило човека, узајамно се сад условљава са умном еманципацијом. Пут цивилизације обележен је најбоље тиме, што човек све више тежи, да делателношћу духа паралише утицај спољне природе: човек ослобађа латентне снаге у природи, да их подјарми и да влада; победом духа над природом он постаје

[1] Види о томе у Бекла (срп. пр.) у II. глави.
[2] Опет код Бекла (срп.) р. 202—3.
[3] Види горепоменуто дело Литре-а, р. 417.

све слободнији. Културом човек одржава равнотежу међу собом и околином природе, он се паштн и да је превагне подизањем себе, ма да ни е ни мислити, да ће је се икад ослободити, јер је спољна природа била и вазда остаје првобитан услов и земљиште делателности његовој.

Задатак природних наука лежи у разумевању природних појава. „Наћи законе појавима значи разумети их,“[1] и према садањим захтевима највиши ступањ успеха нашег у тумачењу природе, састоји се у томе, да нађемо оне силе, које су узроци појавима. Крајња је пак цељ природне науке, да нађе основне покретачке снаге, што леже у свима менама, једном речи, да их преведе у механику кретања. — Задатак је историји, да нам изваја слику живота човечанског, да нађе и протумачи узроке дизању, слави и умирању народа; крајња је мета научне историје, да обележи уплив природе на делателност људску, да нађе законе механичких утицаја на духовну радњу у народа, а ту ће пре свега „физиолошка психологија“ и антропологија пружити историчару веома замашног градива; — па онда да путем опажања и оптптавања оделитих историјских збића изведе начела или законе духовних еволуција у развијању човечанства.

У току досадањег разлагања ми смо већ наговестили, какав мора бити метод поступања при изучавању историје. Историјска метода мора да се прилагоди природи појава, које испитујемо. Начин мишлења, ако баш није у појединостима једнак, а он је сличан у свима гранама зналачког испитивања. Данас у позитивној науци не може више бити ни речи о апријорном стварању знања, упаточ

[1] Види у истом делу Хелмхолчеву у чланку: „О цели и напретцима природне науке,“ р. 189.

емпиричкоме. Та стара философска метода чисто самовољних конструкција својом јаловошћу открила је немоћ своју. Али апријорно не значи исто, што и дедуктивно поступање. Често се контраст емпиричког и апријорног брка са индукцијом и дедукцијом, а то је голема настраност. Баш у најпозитивнијим наукама, у математици и механици, претеже данас дедуктиван начин поступања, па зато се опет не да рећи, да су ове науке самовољно конструјисане, већ напротив оне су чисто рацијоналне. Ниједна наука, било природна, било духовна, не да се ограничити на саму индукцију, на голо опажање и опит. Све науке, што развијеније, све то више теже да постану дедуктивне, да на емпиријом стеченим податцима путем чисто рацијоналним подижу све нове слојеве знања. Груба Баконовска индукција недовољна је, јер и да не помињемо антиципације у самом природном знању, до којих се дошло дедуктивним путем, доста је само да кажемо, да ни Галилеј ни Њутн нису дошли до својих проналазака „путем опажања и опита.“ Нема сумње, да је анализа први захтев сваког научног истраживања, јер се не може синтетисати или дедуковати, пре но што је сама грађа за науку спремљена, уређена и као реална припозната. У кратко, ово су начела при сваком научном поступању: Пре свега се мора у главноме увидети, да ли је могућно доћи до резултата? Ако потом успемо да нађемо узрочности међу појавима и то путем квантитативног разликовања, онда смо постигли цељ науке. При закључивању и суђењу разум је суверен — он је последња инстанца, јер је он и мерило знања. Према томе можемо слободно рећи, да је по искуству најбоља и најуспешнија она метода, која полазећи од једноставних реалних података, само се најнужнијим служи, да из гомиле емпиричког градива закључује и на овој подлози све даље и даље дедукује.

Историја нема на руци опита; њој остаје само опажање, а ово се састоји пре свега у прибирању и стројавању података. Иза овога посла долази тражење узрока, који су тројаки: физички, материјални и умни. Јер човек дела или по неопходности, услед утицаја спољних прилика —: физичких узрока; или услед материјалних друштвених прилика — то је механизам интереса, који је од силног значаја по склоп држава као и по делање јединака и задруга; или најзад услед умнога ступња развитка, — јер интелектуално стање друштва, образовање, даје одсудан правац делању цивилизованих друштава. Како су разног домашаја ове три основне групе узрока, према разноме ступњу културе у народа, то ћемо касније покушати да претресемо. Да наговестимо овде само узајамну зависност ових трију група! Услед физичких прилика пониче материјално благостање, а тек на овој подлози умно напредовање човештва. Ово наводимо овде само рад тога, да би тиме показали узајамну зависност и испреплетаност ових узрока при изучавању друштвеног живота. У народа, који су створили цивилизацију, историчар има да тражи духовне законе, јер ови, као што већ горе рекосмо, претежу физичке по замашају упливисања. Најзад му остаје, да путем опажања целине у развијању народа, построји шемат живота, да тражењем равномерности у развијању и испитивањем оделитих типова нађе општи тип еволуције у народа. То би била највиша врста духовних закона; а до ње се долази само опажањем маса. Исто као и у статистици, промењливи узроци, који чине, те поједини историјски догађаји изгледају самовољни и случајни, потиру се најзад у њихову дејству, а у маси остају велики и општи стални закони. Кад посматрамо оделите догађаје у народа, или само једну фазу у њихову развитку, нама се чини да је све само

случајно, дакле непротумачљиво. Испнемо ли се пак на висину, па одатле прегледамо народе прошлости по стадијама постајања, кулминисања и умирања, онда тек видимо како се живот свију народа одвија по неком извесном реду. Ово је излазна тачка у изучавању историје. „Грозан је то призор“ вели Хердер (Ideen zur Phil. d. Gesch. d. Mensch.) „гледати у револуцијама земаљским само сурвине на сурвинама, вечне почетке без свршетка, преврате судбинске без икаке сталне цељи! Само цигло што ланац образовања склапа ове развалине у целину, у којој оделити облици људски бледе и нестају, а само људски дух живи бесмртношћу и постојано упливише.“

Место опита у природној, значај његов у друштвеној науци замењује ово троје: а) унутарње опажање, на место спољног у природи — психолошки пут; б) опажање прошлости, дакле историја, којој у природној науци, али у далеко мањој мери, одговарају геологија и палеонтологија; и в): опажање маса — статистичка метода. Историја иде истим путем као и остале науке; од описног знања, она индукцијом тражи каузалне везе у догађаја, испитује правилност у јављању историјских појава, и напослетку она поставља чисто рацијоналним путем шему напредовања човечанског. Литре, говорећи о заједничкој методи свију наука, врло лепо вели: „Ми поступамо исто тако у историји; ми ћемо ући у нашу лабораторију, где су сабрани аутентични податци, поуздани текстови, традиције и споменици; ми ћемо општом методом свију наука исцрпсти опште индукције и т. д.“[1]. Приликом разлагања о појимању исто-

---

[1] Види већ поменуто дело Литре-а p. 413–414. На истоме месту он веома јасно карактерише историјску методу овако: „L'histoire est une science au même titre que l'astronomie, la physique ou la chimie. Or, et là-dessus, l'accord est fait, les sciences n' ont qu' une méthode, c'est la méthode experimentale: on constate les faits

рије, ми ћемо се вратити и поизближе осветлити теорију напретка у погледу умног и политичког развића у историји.

Ако нам пође за руком, да докажемо неопходност еволуције у народа, онда можемо слободно са Вико-ом рећи: „да у овој науци влада следећа врста доказа: да су тако морали, морају и мораће се збивати догађаји у народа" — т. ј. кад је једном људска природа заједничка, слична, а земљиште делања исто, то онда и радње људске морају бити сличне, „ма и претпоставили, да ће вечно од времена на време поницати бескрајни светови, што је поуздано лажно. С тога ће ова наука у исто доба представљати једну вечну идеалну историју, по којој се у времену одвијају историје свију народа, у њихову постању, напредовању, цвету, увенулости и смрти."[1]

II.

Развитак историјске науке — законитост у историји.

Свака наука, која још не почива на позитивноме темељу, врло природно изложена је субјективноме схватању њезиних представника. У томе стању влада највећи хаос у питању о самом начелном обрађивању и посматрању још неуређеног знанственог градива. Свакоме научњаку посебице остављено је широко поље самовољних конструкција; ту онда поничу свакојаке системе, од којих највећи део, без икаква обзира на научне захтеве, кроји законе по својој властитој ћуди. Тако често бива случај, да у исто време две научне

par l'observation et par l'expérimentation, et de ces faits particuliers, on induit les faits géneraux ou lois."

[1] Види напред поменуто дело Вико-ово, р. 193.

системе са сасвим противуборних гледишта обрађују један и исти сакупљени материјал за нову научну зграду. Историјска је наука тек на излазу овог хаотичног стања. Ми смо покушали, колико то допушта сама природа историјских појава и досад припремљено градиво за историјску науку, да пре свега омеђимо поље историјскоме раду, да у главноме назначимо пут, којим би тачна историја имала да поступа, е да би се подигла до праве научне висине, где се од сваке гране знања у првој линији захтева, да већ на прагу истраживања добро упозна предмет, који има да испитује, да га одвоји од самовољних примеса и да утврди метод научног поступања. Доста је да бацимо само један летимичан поглед на савремени положај историје у рукама њезиних заступника, па да се уверимо, да ни ова кардинална питања још нису пречишћена. Једни гледају историју само у ређању дела владиних и владалачких, неки опет у описивању стања друштвеног; — једни само у развијању државних или друштвених облика[1], а други цигло у културним моментима: образовању, књижевности, радиности и вештинама. Тако се историја поцепала на историје; уместо да нам нацрта један табло живота друштвеног, она још прибира час политичку, час културну грађу и према томе имаде оделите политичке и оделите културне историје. Политичка историја народа поцепала се опет у новије доба

---

[1] Неки историчари нису још на чисто ни у разликовању државе и друштва. Тако берлински професор Трајчке (уредник историјског часописа „Preussische Jahrbücher") одриче сам појам друштва а оставља само појам државе и државних дела, у чему по његову схватању, лежи сва историја народа. Држава се у ствари не да апсолутно одвојити од друштва, али су њихове функције опет различне, ма да се у свима гранама јавнога живота укрштају; јер државна радња потискује одозго, док се друштвена делателност оздо из самих елемената народних, његових обичаја и његова образовања грана и често државним функцијама одупире.

на прагматичку, која само објективно прича догађаје и па тенденцијозну, кад историчар са свога политичког гледишта прецењује дела у народа. Тек у најновије доба учињени су покушаји, да се овај хаос мало разбистри и да се историја — ако хоће да буде позитивна наука — изведе на сталним основима, да се нађу и проуче оне делателне снаге, што чине историју народа. Ми ћемо у току ове расправе прво да изложимо развитак историје до данас, разно схватање њезино, — тако зване историјске школе, — одакле ће се понајбоље увидети оне тежње и они правци, којима се пошло е да би се историја увела у коло тачних наука; тиме ћемо у непрекидној свези најзгодније осветлити основне појме о еволуцији човечанској у историји и обележити пут налажењу правилности у току историјских појава — пут законитости у историји.

Сваки народ памти значајне догађаје за предака својих; он их преноси од уста до уста, с нараштаја на нараштај — он живи у историји. У прозорју дана његових све бурне појаве из живота и делателности његове прелазе искићене и увеличане, обавите велом фантазије, на потомство и живе у успомени. У тим традицијама већ нам се показује колико народи воде рачуна о животу своме, колико се интересују о прошлости својој! Бледе слике првих успомена из првобитног природног стања прелећу у историјско доба као приче или гатке о првој борби човековој са природом; тако се ствара појам митолошког доба. У појезији или у прози народ чува успомене минулих догађаја из детињског доба, само што им вавек придаје узвишенији, идеалан карактер. Реч песникова као и мит причају народу историју његову; појетским заодевањем ствара се појезија народна. Омирова Илијада и Одисеја, германски Нибелунзи и најзад наша славенска народна појезија (у Срба, Руса и Бугара) то су најбољи сведоци колико народи теже да памте и да

духовно поуче будуће нараштаје прошлости њиховој. „Први зачетци знања лежаће вавек у појезији, а често и у стиховима“ вели Бекл; у првим почетцима културе уместо историје стварају се баладе, које су „подлога свему историјском знању“ (св. I. стр. 252). Ту лежи зачетак историји, ако се памћење догађаја у појетској одећи сме да назове историјом. Прошле успомене подлога су новом историјском животу; познавањем минулих сјајних и сретних, тамних и очајних дана из живота свога, народ образује и одређује у многоме правац политичком животу своме. Тежишна тачка оваког памћења догађаја лежи у предисторијском добу: добу неписмености. Дуго је времена протекло док су традиције дошле на писмено; оне су дотле пливале у духу васколиког народа, преносиле се од уста до уста, изложене свакојаким менама и допунама. Према големом обиму доба неписмености у историји човечанства, цело доба писмености само је један мален одломак. Нека је историјско доба са хинеским претензијама на старину хроника и шест хиљада година! „Шест хиљада година! — па шта је то? Шесет векова по четири нараштаја! Еле ваљало би навезати од оца на сина 240 лица, па би дохватили Хеопса и пружили руке неимарима пирамида!“[1]

Примитивне идеје што су их имали први људи о узроцима и поретку света, прва борба са околном природом, прва умна освојења (проналазак ватре и грчки мит о Прометеју) и прве успомене на прагу историјског живота — предмет су митологије у народа. Религијозни појми преплећу се са митолошким, и фантазија је свемоћна. Ту је поникао антропоморфизам, који се одпочео персонификацијом сенке, умног рефлекса, сна, потом се све више компликовао

[1] Види у већ поменутом делу Литреову, у расправи: „De l' ancien Orient“ p. 407.

у привиђењима материјалних душа и прозрачних ваздушастих тела, а завршио људским и божанским спиритуализмом. Народна појезија пева већ касније догађаје, живот и обичаје, и са своје естетичне стране, којој је легло у осећању народном пружа се до у најновије доба. Касније ћемо се вратити, да што више речемо о том големом предисторијском добу, у коме је род људски провео највећи део живота свога.

На границама историјског доба стоје четири најстарије сачуване књиге: Омир, Веда, Зенд-Авеста и Библија. У Мисираца, као најстаријег цивилизованог народа находимо још поједине одломке папируса, јероглифске натписе; тако исто у Асираца. То су најстарији писмени споменици, што их имамо; они су већ датирани; па недатиране из доба неписмености, као што су н. пр. долмени, вратићемо се, као што већ горе поменусмо, приликом речи о предисторијском добу. Ма колико допирали назад у историју народа, вавек ћемо имати за собом на угледу готову мисирску цивилизацију са њезиним кастама, установама, вером, знањем и вештином. На границама мисирске историје почивају границе целокупне историје света. Њихових шест првих династија од традиционалног Менеса у Мемфису чине перијоду од 19 векова (за четврте династије подигнуте су пирамиде). Мемфиске пирамиде најстарији су савршени споменици на земљи, а за њима долази пирамида Гизе. „Кад је јужни крст ишчезао са обзорја балтијских земаља, велика пирамида Хеопсова проживела је већ пет пуних столећа. Пастирско племе Хиксоса упало је у Мисир 700 год. касније. За пирамиде египатске је и сама поларна звезда нова небеска појава“[1]. Доба писмености почиње у Мисиру, где знамо да је већ за треће династије постојало јероглиф-

[1] В. Хелвалда: „Culturgeschichte“ p. 216.

ско писме. За њим долази на прво место Вавилон са својом „халдејском царевином“ у најмању руку на 2000 година пр. Хр. Од њих допиру најстарији писмени споменици. Многи историчари међу још и данас Хинезе са њиховом културом на прво место, али су хинески податци о старини непоуздани, једва различни од индијских милијуна. Хинеска хронологија доводи се по једнима од године 2637 пр. Хр. а по другима од год. 2357[1]. Но сва та историјска грађа, што нам је приступна из овог првобитног историјског доба, не достиже ни степен историјографије; она се састоји у самим хронолошким белешкама[2], натписима, тако, да су историчару по готову од већег значаја одломци културе тога доба, што се непрестанце налазе и ископавају. О историјском раду не може ту дакле још бити ни речи. Тек са Грцима одпочиње писање историје; оно је ишло упоредо са током цивилизације: од Грка у Италију, из Рима у средњи век, а одатле новим народима, који, створивши све гране правог знања, створише и историју.

Прво сухопарно писање историје почиње се бележењем догађаја и то прво помесних, па онда народних и најзад светских. Прво се развила локална историја, повесница једнога места или племена. То нам сведоче јонски логографи, Хекатеј, итд. ови први зачетци писања историје у Грчкој. Затим је дошла историја једнога народа, као што је Ливијева римска историја; Иродот је пак први покушај историје света. У првом случају само се бележе догађаји (анали), у другоме се већ прича, а у трећем суди. Писање историје почело се или зарад самог очувања успомена

---

[1] Види расправу Ad Frout de Fonpertuis: „La Chine; sa population, ses productions etc.“ у „Journal des Economistes,“ Juin 1875. p. 429—461.

[2] Дужину анала људских рачуна Литре у најмању руку на 6—7 хиљада година.

о значајним догађајима или у цељи поуке. Све је то још проста историјографија: први ступањ у развитку историје. У томе облику писала се историја све до новог доба (17. века). Целу ту историјографску фазу могли би смо поделити на двоје, на доба класичке и на доба монархичке (средњевековне) хронологије.

Цела источна култура није била у стању да створи историју. Грци је створише као што су створили и многу другу грану људског знања. Прави историјски извори из сјајног доба грчке културе своде се на три писца: Иродота, Ксенофона и Тукидида. Они су свакојако од велике вредности по изучавање њиховог доба, али поред све речитости и лепоте стила никако нису угледи писању историје. Доста је је неумесна она титула оца историје која се обично Иродоту придаје; он је истина једини извор за историју персијских ратова, али је он опет само сабирао приче (од логоса правио историју) без икакве критике; он сам вели, да му је намера, да своме народу изнесе верно огледало висине његове у паралели са осталим народима — „варварима". У тој цељи и Пентатевх (пет књига Мојсијевих) врло је лепа слика јеврејског народа, али опет зато нема праве историјске вредности. Нема сумње, класички је свет положио темељ писању историје; он је први обратио пажњу и на остале народе, али ни Иродот ни Ливије ни Тацит нису узори писању историје, као што је то, на жалост, још случај и код многих сувремених историчара, који су мало утекли од „очева" својих! Дуго се само класички свет сматрао као јединствени предмет, вредан историје; тек кад је вредност нове културе претегла значај класичке образованости, кад Нибур скиде светао котур са главе класичког света, тек тада се упоређивањем, анализисањем културе у разних народа створила нова, савршенија историјска наука. Имамо само још једно да приметимо, а то је да од првог

склопа историјских назора о једноме добу много зависи сво касније схватање и испитивање. Тако су се у историју старога света увукли многи пристрасни и настрани назори о народима из некласичког света — „варварима“ — само с тога, што су једино Грци и Римљани писали историју, па се сво наше познавање осталих народа своди на њихове податке. Кад би нешто имали каквог персијског Иродота, можда би персијски ратови добили мало другчију боју и другчији облик! Исти је случај и са Римљанима, који су по свој прилици историју картагенску, а нарочито доба Ханибалова, много извртали!

То је било детињско доба историјске књижевности; стање њезино у средњем веку још је жалосније. Средњи век представља у свакоме погледу устук у развићу човечанског духа, па следствено и у историјскоме раду. Већина великих западних народа води своје хронике тек од IX. века; једина Француска имаде своје хроничаре од VI. века нак. Хр. Прве хронике што су замениле митолошко-песничко причање догађаја у нових народа „хришћанско-германскога“ доба махом су веома непоуздане и јако религиозне[1]. Бекл налази три поглавита узрока, која су помела писање историје у средњем веку: „прво је напрасно увођење писмености, одкуда је произашла збрка различних помесних гатака, које су појединце биле истините, али у скупу лажне. Друго је промена вере, која не само да је прекинула конац предања, већ их је још и помутила лажним пришивцима. И најзад трећи — најмоћнији узрок кварежу — то је монополисање историје у рукама једне класе, коју су њени обичаји и њезино занимање начинили лаковерном, а која

[1] У целој првој половини средњег века нема историје, већ тма божја анала и хроника у цељи религијозној. Тако н. пр. Августин (у делу: „De civitate dei“) сматра историју као спрему људи за божанство!

је још уз то имала и непосредан интерес, да умножи опште лаковерје, јер је на томе темељу почивао сав углед њезин"[1]. У ово неколико редака Бекл је најлепше карактерисао писање историје у средњем веку и показао, да је оно природна последица ондашњег духа, који није познавао науке, већ само чуда. На измаку средњега века почеше се писати догађаји у цељи политичкој исто као и у Грка. Са реформацијом, још почетком XV. века, први је импулс дат у хуманизму, нарочито Лауренцијем Вȁли. То су били само први критички огледи, али су они опет прокрчили пута слободнијем писању историје. Историјско-политичка посматрања Николе Макијавела (у дискурсима о Титу Ливију), описи проналазака у разних народа (нарочито открића Марка Пола за трговачке путове млетачке), приближење и упознање народа, а поглавито зачеће еманципације јевропског духа у реформацији — све је то крчило пут достојанственијем и слободнијем писању историје. 1538. год. заведена је прва професура историје у Марбургу; Севастијан Франк много је томе допринео.

Након препорођаја наука са увођењем народног језика, ове прве значајне опозиције противу средњевековне ограничености, упоредо се развио и скептички дух и у писању историје. Почело се сумњати у достоверност хроника и легенада, па се понајлак критичким путем одклањао лажан материјал, а отпочела обраћати пажња на тачно и достоверно излагање догађаја. Ово је сав прогрес, што га је учинила историја до њезина препорођаја у 18. веку.

Тек на прагу најновијег доба, у току 18. века, јавише се два женијална историчара, који чине мост са историјографске фазе у нову фазу философског схватања историје. Једно је Талијанац Вико (рођ. 1670. а умр'о

[1] Види већ поменуто дело Бекловo, I. p. 266.

1744. у Напољу), који је први покушао, да од историје створи науку, (дело му се и зове: „Нова наука"), да бар еклектички на темељу растуреног жалосног материјала и сухопарних података изведе нéкоја начела историјског знања о животу народа. У њега су термини о разним научним гранама и појмовима још веома нетачни, збркани по средњевековном маниру, али то нас ипак не смеће, да нам опет просијну поглавите мисли његове. Бекл, приликом речи о Монтескију, праведно примећује, да у Виковљевом делу имаде женијалних истина и ако нема систематског истраживања појединих периода. Вико је јасно увиђао, како је још нејака ова грана познавања прошлости људске, обележио је пут, којим ваља поћи да се изведу општи закони за све народе, а није превиђао ни оне огромне тешкоће, што устављају напредовање у сазнавању историјских појава[1]. Одмах у почетку истраживања, он је већ антиципирао ону значајну мисао, како услед страха и незнања постаје религија. „Нојевски потоп" вели он, „није био само помесна поплава, већ је покрио свуколику земљу. 200 год. након њега отпоче се горепоменута влада неба на земљи, т. ј. земља се међутим толико осушила, да су се из ње могла развити суха и ватрена испарења, што су се пела небу и створила муњу. Њу су први скитнички народи узели као знак више моћи, која им је тиме хтела нешто да обелодани и назваше ту моћ Јупитром, а муње његовим аусписцијама. Сви незнабожачки народи имађаху својега Јупитра и само охола заблуда навела је Мисирце, да својега

[1] Већ у почетку његове „нове науке" он се овако изражава: „Тако постаје философија учитељка филологије т. ј. науке о појавима, што зависе од људске воље, где спадају све историје о језицима, обичајима и делањима у миру и рату у народа и заодева је научном формом — што јој је досад недостајало са нејасности узрока и бесконачне разноликости појава." Види већ поменуто дело Виковљево, p. 5.

Јупитра Амона наместе као најстаријег"[1]. Из овога ће већ читалац увидети, како су Виковљеве мисли нејасне, неизрађене, завијене теолошким примесама. Но кад помислимо на савремено му доба сухопарних анала и хроника, онда нам је драг и сам покушај, да се историја уздигне на ступањ науке.

Ни простор, ни цељ ове расправе не допуштају нам да се упустимо у потанко излагање Виковљевих назора, ма да су они веома значајни; ми ћемо се ограничити да поменемо само оне стране његова дела, које чине грађу за рацијонално, природно схватање историје. У првим траговима друштвеног живота Вико налази три доба: „Доба боговско, када су људи мислили да су под боговском владом, да свим њиховим делима управљају богови путем ауспиција и оракула, и то су најстарији појави профане историје. Доба херојско, када су јунаци или хероји свуда сами владали у аристократским републикама по некој тобожњој разлици у самој вишој природи њиховој, но ли у плебеја њихових. Најзад: доба људско, где сви признају једнакост у природи људској; с тога се овде прво указују слободне републике и најзад монархије, које су обе као што пређе поменусмо, облици хуманитарног склопа државног"[2]. Многоме савременом историчару, који још отпочиње увод у историју са „првим људима", „прогонством из раја" и т. д. могло би Виковљево дело послужити за углед писања историје. Многе местимице бачене мисли коректне су и дан данас[3], а многе од толиког замашаја да

[1] Види Вико-а, р. 8 и даље о томе на стр. 132.

[2] Види одељак; „Идеје дела", р. 31—32.

[3] У прилог овоме неће бити згорег да наведемо неколико сјајних мисли његових из гл. II: „О елементима": „Чудо је" вели Вико, „чедо незнања и што је огромнија обожавана појава, све то у већем размеру расте и чудо" — „фантазија је тим јача, што је сла-

сматрамо за дужност, да их као мало познате начелне мисли његовог историјског схватања изнесемо. Тако већ у глави II. „О елементима“ он је прозрео оно велико историјско и економно начело о току културе у првом зачетку њезином; да се послужимо његовим властитим речима: „Након потопа људи живљаху прво по **планинама**; неко доба потом спустише се у **равнице**, а тек по дугом времену једва се ослободише, да се примакну **обалама** морским“[1]. Сем тога, он је већ достојно оценио и ону данас општепознату чињеницу, како људи на ниском ступњу развитка преносе на спољне ствари своје особине, афекте и осећања своја исто онако, као што се оно деца са „луткама својим разговарају“. „Људи тумаче“, вели он, „сумњиве и тамне појаве, које их се дотичу, веома појмљиво, по **својој** властитој природи, придевајући им своје страсти и навике“[2]. Ово је „канон митологије“ као што он сам вели, т. ј. „за тумачење херојског и боговског доба“!

Већ на самоме наслову дела стоји исписана цељ његова, да је он њиме рад да положи темељ новој науци „о заједничкој природи народа“. Он прегледа цео ток историјског развитка у свију познатих народа и долази најзад до закључка, да се код свију народа указују слични појави у животу њихову, један и исти, или бар веома аналоган

бија моћ разума“ (p. 130). С тога су песнички народи још на детињском ступњу (в. p. 137).

„Законити брак створио је породицу, а тек на овој подиже се држава“. Њему је већ јасан напредак у целини историје од простог несавршеног, ка разноликом и све савршенијем. (Постање језика, смешаних сеобом народа, па тек онда постање писма). — Мало даље он овако карактерише ток друштвеног живота: „људи осећају прво само оно, што је **нужно**; затим се осврћу **корисноме**; потом на **угодности**; касније лаћају се **допадљивога**, па се тек онда одају **раскошу** и **најзад пропадају у манитом трошењу предмета**“. (p. 143).

[1] Види стр. 161.

[2] Види стр. 138.

пут мишлења, осећања и делања. Он још не изводи даље конзеквенце овога појава, нити тражи оделите узроке његове, већ само у начелу тврди, да, како је свима друштвима људским поприште делања ова иста земна површина и како су сва људска племена сродна, то је онда природно и ток живота њихова сличан. Каснијем је добу остављено, да на разлике услова за живот сведе разлике у животу и деловању народа. Вико тражи заједничке појаве у установама људским[1], и отуд изводи да: „подједнаке идеје код читавих народа, који се између се и не знаду, морају имати заједнички мотив истинитости“.

„Облик владавине“, вели Вико, „мора одговарати природи људи, над којима се влада“[2]. Он је поставио ову велику истину у данашњој историјској науци прозирући више својом женијалношћу, но ли поступним обилатим истраживањем. Ма како било, свакако је значајан појав, да он век и по назад изриче мисао, која природно одатле следује, наиме: да ступањ народног образовања чини установе државне, да, дакле, елементи самога друштва утичу на мену облика владавине, да они чине историју, а не силни овога света, као што би данас рекао какав историчар — позитивиста!

Вико завршује своје дело пун поуздања, да ће се

[1] „Ми тврдимо“ вели он на једноме месту, „да сви народи, како варварски, тако и образовани, и ако су се растурили у неизмерним даљинама по простору и времену и сасвим различно основали, врше три следеће људске употребе: да сви имају ма какву религију; да сви свечане бракове везују и да своје мртве сахрањују“. На ово би данашња антропологија и етнологија имале што да примете, али је опет у толико истине у речима његовим, у колико из заједничке судбине и заједничких услова живота човекова потичу сличне установе друштвене, а из тих елемената, као што Вико тврди „сав хуманитет у народа“. Види гл. III: „О начелима“, p. 177.

[2] Види Вико-а, стр. 144.

овакии начином истраживања заједничких појава у народа моћи да учини обрт у историји[1]. Врло је знаменита већ сама та појава, што је он први, који говори уопште о сталним законима у историји. Само то уверење његово, да се и делања човечанска дају подвести под опште законе, већ је довољно да га издигне нада све ондашње а и многе савремене историчаре; па кад још к томе додамо толике реформаторске мисли његове, онда се не можемо ни часа посумњати, да га поставимо на чело препорођаја историјског знања као гласника епоси нове историјске науке. Ми остављамо на страну његове снове о платоновској вечној природној држави. Његово уверење, да и у друштву владају закони, на које пре свега ваља пажњу осврнути, то је за нас најважније. Он, од прилике, заузимље у историји онај положај, што га је Ђордано Бруно још концем 16. века у философији заузимао: положај зналца, који на основу мало факта и опет верује у препорођај знања; — и један и други сваки на своме пољу наговешћују наступање реалног, научног правца и на земљишту духовних наука. Препорођај духа на прагу новога доба, а нарочито освојења, учињена у сазнању природе, запојише све велике мисленике духом поуздања у претстојеће успехе и неком врстом пророчанског афекта.

---

[1] Своја проматрања о историји он овако завршује: „Сад нека се пресуди по овом повратку људских грађанских појава, што су нарочито у овој књизи разложени и по свему ономе, што је склопљено кроза цело дело ово из хрпе материјала о првим и последњим добима у старих и нових народа: па ће се добити растумачена целокупна историја не само о делита и преминула о законима и делима Римљана или Грка; већ по битној истоветности у постању појава и по разлици начина, којима се изражују, имаћемо пред собом идеалну историју вечитих закона, по којој отичу догађаји свију народа у њиховом пореклу, напредовању и стању, њиховом паду и свршетку“! Види књига V. гл. III. стр. 838.

Други реформатор у историји након Вико-а, то је Волтер, „највећи историчар, кога је Јевропа до данас произвела“, као што га Бекл с правом називље. По замашају његових заслуга за историју он би достојно могао стати уз њене најновије заступнике, и ако је по времену за читаво столеће у назатку. Његове заслуге надносе га високо над другом историјском школом, којој ћемо након њега приступити. Ми га стављамо овде уз Вико-а, јер њих двоје стоје над историјским школама као навестиоци препорођаја историјске науке најновијег доба. Њихов реформаторски правац остао је за дуго непримећен, одбачен, јер нико није био пророк у својему добу!

Поред огромних заслуга Волтерових на пољу лепе књижевности и на пољу философије, — он је први пренео у Француску Локову и Њутнову природну философију, — „ми му дугујемо“, као што лепо вели бијограф му Кондорсе, „што смо и историју схватили са ширега и кориснијег гледишта, но ли стари народи.“[1] Он је први увео праву историјску критику, антиципирајући Нибура, очистио историју од оне туште чуда и гатака, којима су се до њега пунили читави томови историјских дела; пре њега било је у старом добу историјографије, у средњем веку гатака и мистерија, али праве историјске слике једног доба у развитку људског духа још није било. Већ у уводу својега дела: „Век Луја XIV.“, он назначује нову цељ писања историје овако: „То није само живот Луја XIV., што га хоћемо да пишемо; ми предузимамо далеко замашнији предмет. Ми ћемо да покушамо, да насликамо потомству, не дела једнога човека, већ дух

[1] „C'est dans ses écrits, qu'elle est devenue non le récit des événements, le tableau des révolutions d'un peuple, mais celui de la nature humaine, tracé d'après les faits, mais le résultat philosophique de l'expérience de tous les siècles et de toutes les nations, etc.“ B. Condorcet: „Vie de Voltaire.“

људски у веку најпросвећенијем, каквога је било."[1] Након четири године изађе му на свет његово најзнаменитије дело: „Essai sur les moeurs et l'esprit des nations", „не само једна од најзначајнијих књига 18. века, већ и данас још најбоља по овоме предмету."[2] Тако се у „веку просвете", који је био најплодовитији духом и најбурнији делатељношћу по бољитак човештва, и метода писања историје препородила. Волтер је својом обилатошћу позитивног знања и својим неумитним сарказмом, био од толиког утицаја, да се ретко когод после њега могао више повратити теолошком схватању историје Босијета. Тирго и Монтескије беху достојни представници методе његове, одбацујући сваки мит из историје, а обраћајући цигло пажњу своју на оне елементе друштвеног и духовног живота, што у ствари и чине само историју. Монтескије је сасвим оделио бијографију од историје и први покушао, да утицајима спољног света протумачи карактер и ступањ цивилизације; тако је он много допринео, да се пречисти и сама историјска метода. Две године након публикације најважнијег дела Монтескијева (Esprit des lois) Тирго је у својим предавањима ударио истим путем и нарочито нагласио, како је за студију историје нужно готово неограничено познавање природе.[3]

На концу 18. века под утицајем Канта оживео је интерес за философију. Моћан импулс њезин простр'о се на све остале гране знања; он се осећао за дуго и у самој природној науци. Па није чудо што се и још веома нејака

---

[1] Види: „Le siècle de Louis XIV., Nouvelle édition, Tome I. Dresde 1753." стр. 1. У предговору, напомињући, како му је изгубљена историја 16. и 17. века, вели: „То је била више историја духа и нарави, но ли прича битака."

[2] Види: Buckle etc. T. II. p. 270. — Ми упућујемо читаоца, у питању о Волтеровим заслугама по историју на суд Беклов, који их је најправедније оценио.

[3] Види опет: Buckle etc. T. II. p. 285—293.

историја подала философскоме схватању то теолошког, то идеалистичког правца. Иза волтеровског реалног проучавања историје, иза индуктивне методе, — да се само послужимо овим изразом, — дође се опет апстрактној, дедуктивној; самовољно философско шематисање преоте маха и у историји. То је друга фаза историјских школа; ми је зовемо философским схватањем историје. Она се отпочела са Хеглом, а пружа се у два различна правца све до савременог доба.[1]

Нема сумње, Хегел је створио тако звану „философију историје“, од које историјска наука никакве вајде видела није. Његово схватање историје у тесној је свези са његовим самовољним философисањем. Ми ћемо га показати само у најопштијим цртама његовим, а читаоцу је већ самим тиме пружено довољно критике. Сав реалан свет по Хеглу само је појава његовог унутарњег појма супстанце и духовног бића, или тако назване „идеалне садржине“! Та загонетна „идеална супстанца“ развија се по некаквом своме вајном унутарњем закону свугде без разлике у извесном низу ступања. Тај низ фаза ето то је онај славни шематизам Хеглове дијалектике. Наиме свака духовна целина развија се у три оделита ступња: природа, човек и бог, или сфере: објективног, субјективног и апсолутног духа. Из „бића“ и „небића“ (суштине и ничега!) постаје хераклитско „бивање“! Оваке игре празних појмова примењује Хегел на све познате могуће појаве у васелени, па наравно и на историјски развитак човечанског духа. Његово начелно схватање историје почива у „вечно разумној и органски зако-

---

[1] Једно је: конзервативно — професорски, а друго: радикално — демократски правац (Ласал, Маркс etc.) Поред Хегла покушали су још неки своју философију историје; тако *Хердер* („Ideen z. Gechichte d. Menschheit“), па *Шелинг*, али је све ово само фрагментаран покушај

нитој еволуцији васеленског духа“! Он истина вели, да је „историја један низ гвоздене неопходности“, али као оваплоћење неког уображеног духа светског. Он полази са најдаљег истока, из Хине, па прати културу по њезину развијању од истока на запад. Исток му је први ступањ непосредног опажања и зависности од природе (објективан појам); класични свет други ступањ слободног идеалног живота, (субјективан појам); и најзад хришћанско доба, — средњи век до данас, — изравнање дотадањих разлика у оделитим елементима, носилац специфично новог хришћанског, средњевековно-романтичког идеала о животу (апсолутан појам, еле: бог!). Његове примене на поједина доба, као сасвим бескорисне, нећемо ни да помињемо. Оваквом самовољном калуплењу историје, где је већ полазна тачка гледишта настрана, не треба коментара; где цео један систем почива на самовољној претпоставци, ту о науци, која се искуством диже и попуњује, не може бити ни речи. Хеглова је „историјска неопходност“: неопходност без закона, дакле: трансцендентна, теолошка. По њему требало би, да се ток историјског развитка човечанског већ завршио, јер је човештво већ прошло категорије његове!

Када је још философија Хеглова била у свој моћи својој, подиже се у Француској из социјалне школе Сен-Симонове са својом позитивном философијом Огист Конт, чије заслуге по философију и историју ни данас још нису у свој својој вредности припознате. Он је савршен контраст Хеглу, изашавши са својим „позитивизмом“ у коб свакој чисто спекулативној философији. И његово је схватање историје философско, — зато га и мећемо у ову врсту историчара, — и оно је шематички подељено на разне фазе духа људског, али се оно оснива на позитивном темељу и уз Вико-а и Волтера претставља прогрес у историјској науци. Готово сви новији философи и историчари од значаја израдили су

се под утицајем Огист-Контове позитивне философије (тако Миљ, Бекл, etc.); многе оригиналне мисли Контове постале су данас општа својина новијих радника, док је творац њихов остао непримећен само с тога, што се које без смисла, које веома неправедно, каснији рад његов, — пошто је памећу ослабио, — обично брка са ранијим здравим елементима учења његовог.[1]

„Без социјологије“, вели Конт, „неће бити научне историје.“[2] Овај значајан став бележи полазну тачку његову. Закони социјални више су ствар апстрактног истраживања, а изучавање историје оделитих народа ствар конкретног знања. Еле тек помоћу социјалних закона дају се после боље објаснити оделите историјске чињенице. Историчар, кад хоће да тражи опште законе, не треба никако да се губи у појединостима, „у јаловим анекдотама“; тип еволуције налази се само посматрањем историјске целине. Огист Конт је поставио ова три става у питању о напретку историјске науке, прво: да имаде правилности у појава историјских, која се даје упоређивати са правилношћу остале природе; друго: да су историјски појави далеко компликованији од појава хемијских, физичких или бијолошких; и треће: да се из тога разлога наука историјска најкасније ствара и развија од свију осталих.

---

[1] Познато ће бити читаоцу, да је Огист Конт пред смрт тежио, да оснује некакву нову „позитивну религију“, која је нашла доста одзива — у Америци. Али је ово неурачуњиво у пређашњи озбиљан и заслужан рад његов.

[2] Види: Auguste Comte: „Cours de philosophie positive“, III. édition Tome V. „La partie historique de la philosophie Sociale“, нарочито p. 16., где овако вели: „Све дотле (т. ј. док се не створи социјологија) све разнолике вести историјске, што ће се још прикупљати, тичући се ма ког рода појава, мораће се битно сачувати *само као даља грађа за праву историју* у времену њезине праве зрелости.“

Главно начело Огист-Контово је, да дух људски у развитку своме неопходно пролази ове три стадије: теолошку, метафизичку и позитивну. То је ток еволуције свакога знања; он је оваплоћен и у целини историјској. Прво доба теолошко имаде три фазе: а) доба фетишизма — први ступањ у детињству народа; б) доба политејизма, које нам се јавља у класичких народа; в) доба монотејизма, што обухвата средњи век. Друго доба метафизичко настаје са критичким духом, са распадом владе теолошке и војничке. Ово је доба првих позитивних научних проналазака и успеха; све од 14. века језгро човечанства тежи да скине са себе љуску теократског и солдачког система; и тај је систем најзад смрвљен под критиком 18. века. Ово је доба борбе противу ограничења наслеђених из теолошке фазе, доба науке и философије, једном речи еманципације духа људског за бољу и сталнију будућност. Из теократског облика владе прешло се војничком апсолутизму, а из њега, у овом прелазном метафизичком добу, уставном облику државном, да се из њега најзад пређе најправеднијем друштвеном систему. Ово доба није завршено и ми се по Конту још у њему находимо. — Треће доба позитивно[1] јединствени је излаз из савременог хаоса, из ове умне и друштвене кризе. Блиска будућност увешће у човечанство чисто позитивно стање у свакоме погледу, које ће надмашити успехе свију дојакошњих реформа и револуција и несравњено модификовати целину опстанка човечанског.

Умни је напредак битно и неопходно начело развитка човечанског, оваплоћено у целини историјској. „Само

---

[1] Конт дели „L'état positif" на: а) „âge de la spécialité" и б) âge de la généralité" (доба специјалних истраживања, и доба научног општавања). Методи испитивања су тројаки: теолошко-метафизички, математички и најзад позитивни.

из науке", вели Конт, „потиче први принцип правог препорођаја, прво умног па онда друштвеног".[1] Тиме напредак у људскоме друштву постаје тек сталан и постојан — најважнија разлика од напретка у осталом органскоме свету. Историја друштава зависи свугде од историје духа људског.[2]

---

[1] Види: Tome VI. p. 273. Конт је пре Бекла поставио изучавању историје ону начелну мисао, да се „општа историја духа људског мора сматрати као природан и сталан вођ сваком изучавању историје човечанства." Види p. 460.

[2] Следбеници учења Контовог разишли су се у више праваца. Прави ученик његов и најдостовернији наследник, то је француски академичар *Литре*. Инглиски философ *Спенсер*, у својим социјолошким начелима врло се мало осврће на Конта, коме имаде много да захвали, јер је Конт већ све главне принципе социјолошке још пре 40 година далеко јасније изложио. Конт је био и остаје први творац „социјологије." Паралелисање социјалних и бијолошких појава, то је основна идеја његова. Сав даљи успех Спенсеров лежи у томе што он имаде данас на руци далеко шири круг позитивних чињеница, а нарочито Дарвинову теорију; но у то већу похвалу Контову можемо рећи, да је он већ у своје доба, онда презрену Ламаркову „зоолошку философију", која је већ садржавала главна начела Дарвинизма, усвојио и њоме се послужио, упоређујући бијолошке појаве са социјалнима. Спенсер спрема сад у друштву са још тројицом инглиских научњака: „Дескриптивну социјологију", која би обухватала сав материјал за изучавање човештва у виду описног, табеларно-цитатског дела. Његова три одељка обухватају три гомиле друштвеног стања: 1) *нецивилизована друштва* (досад су израђени типови најнижих раса: Црнаца - Малаја - Полинезаца); 2) *уништена и пропала друштва* (досад четири старе америчке цивилизације); и 3) *цивилизована друштва* (досад израђена инглиска цивилизација). Спенсер ставља историју према целокупној социјологији, као што од прилике стоји бијографија према антропологији (као апстрактно према конкретноме) где антрополог пре свега тумачи и разлаже опште односе у конструкцији и функцијама човековим, па тек онда на томе основу бијограф може рацијонално да изложи оделите догађаје у животу. Социјологија имаде да изложи и објасни опште односе у строју и функцијама људскога друштва, јер из њих потичу све историјске чињенице. Човечанство се све више дели, расчлањује и множи, социјална подела рада и опет спајање у хармонију, све то одговара делењу, диференцирању и интегрирању кретања и материје у васелени. Принцип *сукцесивне ево-*

Сви ови покушаји, да се историја подигне на научном позитивном темељу само су припремили земљиште најновијој фази праве историјске науке. Она се оснива на егзактном истраживању, тражећи природну законитост у историји, уводећи узрочност и у историјске појаве, но наравно и опет са бијографским додатком. Овај најновији правац тек је у зачетку; он се почео и завршио Беклом. Бекл је засад још први и једини заступник позитивног правца у историји, којим се хоће да тражи законитост у развитку како оделитих народа тако и целога човечанства. Његово знаменито дело[1] важи читаву историјску литературу. Ма колико да му се пребацује једностраности, он је у начелу извојевао позитиван ослонац историји, на коме она постаје наука о законима човечанског развитка. Ми претпостављамо да читалац познаје замашан покушај његов и зато га нећемо изложити у појединостима, као што би заслуживао, већ само у неколиким главним потезима.

Полазна је тачка Беклова, да делања човекова, која чине историју, морају потицати или из духа његова, или

луције из првобитног хаотичког стања и кретања материје примењује Херберт Спенсер на цео свет, а нарочито на живот друштава, али се то никако неда каузално протумачити. Особина је људског вида (Species homo sapiens!) у васелени: да се он не само усавршава у јединкама, већ кооперативном моћу и у целини. Непрестано историјско развијање човечанства — то је његова еволуција. У ствари постоји нека сличност међу еволуцијом у космосу и еволуцијом у друштву, али она почива више на аналогији, но ли на стварним основима. Све су ово само даље конзеквенце од мањега значаја из оригиналног Контовог дела по плану хијерархије наука. *Нема ни једне идеје од значаја у Спенсера, које веќ не би било у Конта.*

[1] Види: „Истор. цивилиз. у Инглиској“, I св. увод у преводу г. Чед. Мијатовића. Читаво је дело (у 3 књиге) само увод у велику историју инглиске цивилизације, коју је намеравао да пише; но на свршетку друге књиге (у пролеће (1861.) он је осетио, да се прерадио; пође на исток да опорави здравље, но умре у Дамаску, јадикујући још пред смрт у заносу: „Моја књига! о моја књига никад је нећу довршити“!

услед утицаја спољног света; према томе у историји или спољна природа мења човека, или обратно човек мења природу акцијом духа свога. И једно и друго је случај: прво на ниским ступњима развитка, а друго на вишим, напреднијим. Његови примери из источних цивилизација показују јасно силан утицај спољне природе, која, што моћнија, тим све слабијим чини човека, потом утицај њезин на гомилање и поделу добара, а уз то и на поделу моћи (источни деспотизам); услед утицаја силних природних феномена фантазија превлађује у свима културама ван Јевропе; — тек у њојзи почиње разум да доминира. Обилатост тропских предела убија способности човекове, док оскудност северне природе, гонећи човека на рад, гони га уједно и на развитак умне снаге његове, која и јесте онај културни покретач, што се непрестанце снажи, напредује и то безгранично, док природа остаје вавек једна и иста — стационарна. Питање: да ли у човека умна или морална страна чини напредак, решио је Бекл у корист умних способности, као јединственог елемента, што ствара прогрес човечанског рода у историји. Он се послужио статистичким резултатима, да докаже зависност делања људских од материјалних услова.[1] Али опет

[1] Бекл не само да се послужио фактима и резултатима чувеног статистичара Кетле-а већ је и многи случајно местимице бачен назор Кетле-ов послужио као покретачка основна мисао, на којој је Бекл после проширио и извео своје историјске законе. У потврду тога, да наведемо само једно место, које већ садржи ону значајну мисао, да је само интелектуална страна у човеку кадра да напредује, док морална остаје вечно једна и иста. „Il me semble“, вели Кетле, qu'il n'y a de véritablement progressif que la science, et je prends ce mot dans sa plus grande extension. Toutes les facultés de l'homme qui ne sont point fondées sur la science, sont essentiellement stationnaires et leurs lois de développement sont constantes. Quant aux autres facultés, leurs lois de développement, comme je l'ai fait observer déjà, restent aussi probablement les mêmes, ou du moins chacune d'elles ne subit de variation que dans la grandeur de son maximum, qui dépand du développement qu'a pris la science. *Le développement de*

зато у културних народа умно напредовање значи историјски прогрес. Напретком знања клонула је црквенска и солдачка сила. Бекл поставља ова четири принципа, којима осветљује новију историју образованих западних народа: а) напредак човечанства зависи од успеха у сазнању закона појавима и од обима, у коме је познавање ових закона у народу једном распрострто; б) услов истраживању закона природних то је пробуђен скептички дух; в) овако учињена открића повишују уплив интелектуалних, а релативно умањују уплив моралних истина; и најзад: г) велики непријатељ овоме покрету а тиме и цивилизацији, то је туторски дух: надзиравањем цркве и државе над вером и делањем људским.

Бекл је исцрпео питање о утицају спољне природе, али је сасвим превидео други врло важан етнички моменат, који у многоме решава питање о разним стањима образовања у разних народа, који живе под сличним природним условима. Урођена (не „урођене идеје“) и у борби за опстанак израђена наслеђена даровитост раса, предиспозиције у разним племенима људским одупиру се географским и климатским условима спољне природе. На тај унутарњи моменат, карактер раса, који игра велику улогу у делањима народа вратићемо се касније још једном.

Поред Бекла долазе у ову најновију фазу историјске науке још два историчара од мањега значаја: Леки[1], који је по-

---

la science donnerait donc la mesure du développement de l'humanité.“ Види: »Sur l'homme et le développement de ses facultés ou l'essai de physique sociale“, par *A. Quetelet*, Paris 1835. Tome II, стр. 280—1.

[1] Као некадашњем теологу њему се још познају понеки трагови хришћанске моралности; но поред свега тога Леки данас опет стоји над нивоом дневних историчара — приповедача. — Противник Беклова правца је *Карлаил*; он сматра историју са романтичке појетске стране и губи се у бијографијама знаменитих лица (Кромвел, Фридрих вел. и т. д.). По њему, историја лежи у животу и делима великих владалаца и државника, у којима се огледа доба њихово.

кушао, да настави историјска истраживања у правцу Бекловом, али са много мање успеха; и американац Дрепер,[1] који је унео у историју истина не сасвим ново, али на оделита друштва примењено начело неопходне смртности народа у историји; оно се састоји у томе, да сваки народ са свом сумом својих установа мора да прође извесне фазе живота (доба детињско, мушко и старачко), па да онда угине. Индивидуалан живот и мене његове, модел су социјалноме животу и променама његовим у историји. Још је Хердер представио рођење, живот и смрт оделитих народа по аналогији физичког живота у оделитих организама. Али што вреди за поједине народе, не вреди за човештво. Смрт оделитих народа не само да је искуством доказана чињеница, већ је и неопходна по аналогији сваког органског живота. Државе се калупе из племена, снаже се, развијају културу своју и најзад завршују коловрат живлења угинућем, услед, било унутарњих, било спољних узрока. У толико је начело смртности народне емпирички коректно. Нема човека који није био дете, ни старца, који није прошао мушко доба; исто то важи и за народе. Оделити народи поболу се, клону, угину и пре времена; сви као јединке неопходно пропадају, али ниво човечански не пада већ полако расте, исто онако, као што таласи у плими не мењају ниво океанов. Бар до сада историја констатује сталност прилива, дизање ниво-а, прогрес у човештву. Шесет векова то доказују. Прогрес је дакле први, неопходан, сталан закон у историји.

Оделити народи излазе и силазе са позорнице светске, али сваки од њих допринесе по неки нов елеменат своје културе целини човечанској; источни народи пропали су,

---

Историја народа и његова живота само је подножје, на коме ће да се озида историја великих људи!

[1] Види: „Историја умнога развића Јевропе“, у српскоме преводу г. Мите Ракића.

али колико је њихове грађе за напредак јевропске цивилизације претопљено и прерађено у грчкоме народу и његовој култури! Јевреји свêту дадоше веру, Грци вештину и науку, Римљани правне и државне установе; — сви су они пропали[1], али су оставили потомству елементе културе своје; то се после преноси на позније народе као умно наслеђе, и тако култура добија све шири основ, чини све обимнији и већи прогрес. Имаде у неколико аналогије међу животом човековим и животом појединих друштава, али целина човечанства — бар до сада — корача све понајлак у напред. Народи се мешају и пропадају, али умне тековине њихове наслеђују се и множе; извесни облици изумиру; тако се н. пр. језици мењају дијалектима и узимају нове облике још за живота народа; поједине друштвене установе мењају се, али се умне тековине не даду уништити; баш да народ, који их је произвео и клоне духом, он може престати, да се поучава и служи њима, али ће оне опет остати ма где очуване, да све даље светле у будућност. Врло дивно примећује Едгар Кине: „Ми не можемо да поништимо ни један атом материје, а још далеко мање један моралан атом; идеју, философију, појезију, веру! Ми мислимо, да смо све у прах претворили, али имаде једна тачка, где наилазимо на отпор и на тој се тачци ствара будућност.“[2] Промен-

[1] Јеврејски народ чини као неко изузеће од смртности народне — „вечити Јуда“! „Они су мачијег живота“, као што вели Шопенхауер.“ И у ствари он се најснажније одупр'о спољним неприликама; носећи своју месијалистичку идеју Јевреји вавек живе одвојито као туђ елеменат у туђој држави. Да ли су се зато очували, што је смеша семитских и аријских народа била уопште немогућа? као што неки тврде. Волтер тумачи тај појав тиме, што су им најнижи слојеви у породицама јаки и дурашни са суперстиције њихове; они не примају обичаје народа, у коме живе. Богатије класе јеврејске већ се мешају са осталим народима, зато ће и пропадати, али ниже класе својим трговачким особинама протураће се још за дуго, чувајући своју расу као и Цигани!

[2] Види: „La Révolution“, Tome II. p. 566.

љивости, јер у њојзи лежи развитак, мора бити и у социјалноме животу и она је представљена у историји у изумирању оделитих народа; смртност народна то је неопходан аналогон Ламарк-Дарвиновој теорији у органскоме свету. Кад народ какав као историјска јединка пропадне т. ј. кад га остали јачи народи подјарме, или кад се он сам смеша и претопи, он опет није апсолутно ишчезао; физијолошки елементи његови, а са њима и карактерне црте његове претапају се смешом, узимају нове облике, а умне тековине његове наслеђују нови, млађи народи. У тим смешама, у тој борби за опстанак међу друштвима људским може бити и устука, који одговарају устуцима у историји органскога света; најлепши нам је пример нашашће нових физички јачих народа у римску царевину. Дивљачна германска племена скрхаше римску силу и потискоше за неко време класичку културу. Али ускоро освајачка германска племена усвојише поред хришћанства и многе елементе римске културе; нека племена као Лонгобарди (у данашњој Ломбардији) сасвим ишчезоше, претопивши се у културно јачи романски елеменат.[1] Класичка култура само је клонула за дуже времена под тим ударцем; нови народи усисаваху је понајлак; она је тињала у њима, да се концем средњега века тим силније распали. Свакојако средњи век, та голема празнина у историји духа људског претстављa нам, после сјајне класичке културе, устук у цивилизацији човечанској. Моменат смрти народне не да се одредити никаквим законом, исто онако, као што се ни у скали живота човековог не може метаматичком тачношћу да обележи неопходност смрти.

---

[1] Тај случај често се јављао у историји; татарско племе Бугари завладаше славенским елементом на Балкану, али се, културно слабији, претопише у њ, оставиши му само назив свој. Исто тако након сеобе народа при таложењу ускомешаних елемената, свугде надвладаше стари културни елементи.

За нас је довољан тај општи факт, да историја свију народа емпирички сведочи пењање и падање појединих народа, што ступају на позорницу светскога живота. Мене народа у историјском животу то су мене облика у социјалноме свету; народи живе и умиру, материјал њихов претапа се, а умна освојења њихова наслеђују се. Трансформације у историји човечанској одговарају трансформацијама у историји органскога света. Сирћу почиње нов живот, из трулежи изумрлих облика рађају се нови савршенији облици — то је закон и у историјскоме животу човечанства. Поред свег таласања оделитих живота, у историји као год и у бијологији, опет остаје напредак велико начело развитка. Способношћу друштава људских: да стварају и да чувају заједничку умну тековину, врши се понајлак сталан прогрес у историји цивилизације; традиције, споменици и писменост — то су оруђа те моћи друштвене; она нам претставља једно чисто социјално начело. Нема сумње, да су закони Дарвинове теорије: прилагођивање и наследство, а поглавито начело борбе за опстанак, моћни органи у животу народа; они се дају примењивати и на историјске појаве, али само донекле, јер духовни појави још су нам — као што напред изложисмо — непротумачливи као неопходни из материјалних узрока. Уз то не треба из вида изгубити ни ту околност, да физички утицаји околне природе сами не чине тип народни, као што нам то показује савремена етнологија. Карактерне црте, тип народни не мења се под утицајем спољне природе; поред свију секундарних модификација под утицајима природе и образовања, карактер народа, као и карактер појединих људи, остаје сталан. Ни човек не долази на свет као tabula rasa, па ни народи не улазе у историју без израђених и наслеђених карактерних црта. Многи народи живе под истим условима, па и опет колико су различни у раси — карактеру? Колика разлика међу Јегипћанима под Фараонима и мухамеданским

Мисирцима, међу Картагињанима и данашњим становницима Туниса? Умно напредовање као главан елеменат историје лежи у влади човековој над природним силама; са њим упоредо долазе и све племенитији облици друштвени, као продукти образовања, а никако као резултати чисто физичких узрока. Ми ћемо се још вратити на ово питање; овде смо га се дотакли само у толико, да би показали, како поред свију природних узрока, има још и чисто социјалних закона, којима се врши прогрес у историји. Историјско биће одликује се од осталих у природи тиме, што у њему лежи та социјална моћ, по којој нараштаји људски поступно а стално једни на друге упливишу. На овом основу, пошто у великоме прегледамо ток еволуције од предисторијскога човека па до данас, напредак човештва постаје непобитна истина. Питање је: да ли је историјски живот човештва само вечно кружење или развитак од нижега ка све вишем? Време је да се ембријологија (историја развића) човечанског рода представи као пењање од сурове снаге ка разуму, и то путем бројног увеличања људског рода, проширењем и дубином образовања, индустријом — делателношћу људском у опште. Дреперова концепција смртности народне даје се применити само на оделите народе, јер целокупно човештво напредује и напредоваће све дотле, докле год остану исти или бар слични природни услови. Беклова је велика заслуга, што је у историју унео начело прогреса, које је од скора усвојено и у историји органскога живота. Беклова теорија напретка, модификована Дрепером смртношћу народа, то је прво и највише начело у историји. Свет у целини корача напред; у појединостима мења облике.

Прегледајући развитак историјске науке, ми смо видели, како је она од зачетка свога па до данас прошла прво: фазу историјографије, потом: фазу философског

схватања, док је најзад тек у најновије доба почела да се оснива на позитивноме темељу, као **права историјска наука**. Али је Беклов рад остао осамљен, јер ни дан — дани историја још није пречишћена од мита и гатака. Наполеонова реч: „L'histoire c'est une fable convenue" важи још на жалост у многоме и за савремене прилике, у којима се историја находи. Она је данас у добу кризе, из кога ће се препородити тек онда, кад се једном стално утврди и призна као начело при обрађивању историје, да ће сав успех лежати у томе, да се и у друштвеноме животу нађу покретачки закони. На основу егзактне историјске науке бићемо тек у стању, да створимо праву **философију историје** (не више оно самовољно метафизичко шематисање) исто онако, као што се и права философија природе даје подићи само на темељу тачне природне науке. Крајња цељ историјске науке била би, да нам створи једном табло развитка човечанског, да нам изваја тип живота и судбине људске; то би била историја у целини. Свакојако, пут реформе у историји лежи у правцу најновијег Бекловог покушаја; једно од двога: или начело каузалитета мора постати прво начело и при историјским истраживањима, или ће историја остати историјографија, ако не још нешто грђе: голо, самовољно фантазирање.

Са питањем: да ли имаде изгледа, да се и у животу друштава људских може наћи извесна правилност, везано је цело питање законитости у историји. Ако успемо да изведемо делателности људске као последице било физичких, било материјалних услова, онда смо успели, да и историју подигнемо на степен позитивних наука. Као што већ наговестисмо, пут оваком истраживању већ је прокрчен, и перспектива будућности обећава успеха. Довољно је, да бацимо само један летимичан поглед на савремене народе, што су расејани по целој површини земној, да упоредимо разноликости

њихове по типовима и по висини културе, па да и без тражења оделитих узрока, дођемо до уверења, да је разноликост природних услова први узрок разноликости друштава људских, да је дакле и живот друштвени подложан спољним природним законима. Култура је немогућа на полима, као ни на екватору; онде лед и снег, а овамо опет бујност околне природе не допуштају јој да се развије. Кад би прикупили и поређали по висини развића све оне разнолике ступње у народа, што се налазе од дивљака па до најразвијенијих западно-јевропских раса наших дана, онда би имали у неколико претстављен ток развијања човечанског од првих друштава људских па до данас. Па кад још уз то прегледамо све оне разнолике услове спољне природе код сувремених народа по разним деловима света, онда нам постаје јасан и разумљив онај факт, да се свака напредна култура развила само у умереним климатима. Јевропски континенат био је с тога најудеснији терен култури; ту спољна природа није изобиља дарежљива, па да упућује човека нераду; нити је опет толико пуста као поларна, да не пружа материјала за напредовање; већ, способна да даде хране култури, оскудношћу својом принуђава становнике своје, да радом т. ј. културом извојују опстанак свој. Дакле тек на оној тачци, где је човек умном способношћу својом отворио борбу са околном природом, леже зачетци праве културе и цивилизације. Нема сумње, да је околна природа свакој култури упечатила свој тип, дала јој први покрет, јер је била услов њезин. Спољна природа са својим условима и законима остаје као подлога култури људској и онда, када се већ отпочне струја умнога прогреса, која је неограничена. На ономе ступњу, где човек почиње да се ослобађа ропства околине своје, где умном моћу својом савлађује снаге природине, да се њима послужи, напредак је условљен напретком самог узрока културе: развијањем и множењем умних тековина. Према томе излази,

да су двојаки закони, који владају човечанством: закони природе, који превлађују код свију народа на ниском ступњу, где се тек находе први зачетци културе, као што је то случај у жарком и поларном климату. Проучавање и сазнавање природних закона много нам је на руци при испитивању оних узрока и услова, под којима се развила култура код разних народа на разним крајевима света; а тиме ће нам постати много јасније и порекло јевропске цивилизације, која је пре овога савршенства морала прећи све ниже стадије развитка. Други су: закони духа, који владају кретањем цивилизације у образованих народа. Она способност човечанског рода, да с нараштаја на нараштај наслеђује умне тековине своје, поглавити је узрок свеколиком умном напредовању. Ово је закон наслеђа у историји. У оним друштвима, где већ духовна делателност надмашује утицаје спољне природе, успеси у позитивноме знању постају мерило цивилизације. Чим се народ један попне до те културне висине, његов целокупан историјски живот постаје веома осетљив под духовним утицајима, приступачан свакој новој идеји, која му се у саобраћају са осталим народима придонесе; утицај књижевности постаје силан мотор делању људском; из њега потичу политички преображаји у народа. Простирањем образованости у масу народа ствара се са свешћу положаја и тежња за бољитком материјалним и моралним. Тако се образују начелне идеје, које за извесно време владају умним и политичким животом у народа. Тако су идеје личне слободе и народности прожимале од конца 18. века све поглавитије политичке борбе у образованих западно-јевропских народа. Чим се под утицајима образовања народ један задахне новим идејама, што су у сукобу са постојећим старим установама, одмах настају и покушаји за меном друштвених облика; ту онда имаде два начина побољшању: пут реформе или пут револуције. У колико држава више интересује све своје сталеже; у толико

је она сталнија. Старе деспотске и кастичне државе пропале су у немоћи, јер народи нису марили за опстанак њихов. Ово је важан принцип, кад се изучава и мери снага и трајашност разних држава. Јер као год што је што већа подела знања у народу мерило образованости његове, тако је исто и што равномернија подела економских добара мерило благостања његовог. Сума позитивног знања и економан строј друштвени, то су оне чињенице, што крећу историјским животом образованих народа.

Природни закони вреде за сву васелену; истраживање њихово предмет је природних наука, и историчар при проучавању живота у разних народа имао би само, да се користи применом чињеница и резултата њихових. Закони ума вреде само за највиши облик живота у васелени: за појаве духовног живота човечанског. Истраживање и тумачење појава налажењем духовних закона у развићу цивилизације, то је поглавит задатак историје културних народа. Целокупан историјски живот, анализан, састављен је из дѐла и живота јединака друштвених: ових атома историјскога склопа. За оделите личне, политичке догађаје, као ни за акта воље свакога појединца, ми нисмо у стању, да нађемо природну апсолутну неопходност; али за суму њихову, за делање народа, а још више човечанства имаде изгледа, да се може наћи правилност, а са њоме и неопходност у зависности социјалних појава од извесних било природних било умних узрока. Карактер историјских одговара природи статистичких закона, који исто тако вреде само за масу, а никако за поједине људе. Обе науке обрађују појаве друштвенога живота, с тога им и метода мора бити слична. Статистичка је метода први успех позитивности на пољу социјалних појава; она је нашла законитост у делањима људским, која су се сматрала као најсамовољнији продукти слободне воље у човека. Кад из статистике видимо, како су и дела

простих незнатних људи (у маси) неопходна, онда нам се природно намеће мисао да и велики историјски догађаји, као и велике историјске личности, мора да су нужне појаве. Статистички закони бележе прелаз из сфере природне неопходности у сферу духовних појава: они су понајсличнији природним законима. Они нам означују пут, којим се може доћи до позитивних резултата и у социјалном и у духовном свету. Нико нам неће порећи, да, кад би нешто имали па руци верне статистичке податке о стању и кретању становништва, радиности и т. д. у свију минулих историјских народа, да би онда стање историјске науке другчије изгледало. У место набрајања догађаја, непоузданих рефлекса и хипотеза, ми би били у стању да, на основу бројева, изнесемо далеко вернију слику друштвеног живота и да путем сравњивања изведемо поуздане закључке. У томе случају зар би тек могли поставити законе живота народног, зависност историјских појава од материјалних и спољно-природних услова: статистичке законе у историји. Средњи човек, вели Кетле, кад би га нешто знали изражена у цифрама, обележио би нам тип развитка човечанског. „Но, мало по мало, физички човек губи се пред интелектуалним; свака страница у историји знања и вештина представља нам непрестанце све већи тријумф интелектуалног човека.“[1] Очевидно је дакле да би само познавање физичке стране било једнострано. Проучавањем умног напредовања, утицаја књижевности и образовања на кретање народног живота: тра-

[1] Види Кетле-а. Т. II. стр. 271—2 У оскудици статистичког средњег човека Кетле, као и Кузен, мисли, да би нам велики људи још највериије представили ступањ развитка, до ког се човечанство у њиховој епоси подигло и у исти мах њихови радови обележили прогрес, што га је човештво под њиховом егидом учинило. В. стр. 280—1. (Карта на крају дела казује, како би се имао представити ток развитка човечанског сумом људи развитка средње вредности из појединих векова).

жењем духовних закона у историјскоме развијању потпуњујемо табло̂ историјскога тока. На овоме путу, наоружани оваком грађом, како оделити политички догађаји, тако и судбина читавих народа била би нам куд и камо разговетнија и појмљивија. Али на жалост све од римског[1]

---

[1] Колико је мало бројних података из класичког света, па опет, колико нам је и то мало оскудних факта од веће вајде за упознање старих народа, но ли голо описивање без квантитативне оцене, која је једина у стању да нам обележи разлике и код физичких појава! Ми упућујемо читаоца на значајну беседу чувеног статистичара Др-а Енгела у: „Zeitschrift d. kön. pr. stat. Bureau's“, II. Jahrgang № 2. (Febr. 1862.): Die „Volkszählungen etc.“ из које ћемо, зарад примера, навести само главније податке:

„У Кини је цар Ју год. 2042. пр. Хр. поделио земљу на округе и извештавао се о стању земљедеља и индустрије и о пореској моћи становништва. — Иродот прича, да је персијски краљ Дарије 500. год. пре Хр., кад су се мало-азијске грчке насеобине побуниле противу намета од 400 талената, наложио брату своме сатрапу Артаферну, да катастрира земљу, е да би се према томе тачно о благостању известио. Па и у целој Персији чињен је катастар и бројано становништво, има томе ево већ 23 столећа и то код народа, кога су Грци „варварима“ звали И код Мисираца вођен је катастар и бројано становништво, шта више бележено и занимање и то под краљем Амазисом (500. г. пр. Хр.), па чак и Сетосом (1420. пр. Хр.). Код Јевреја, као што се види из библије, прилично је вођен рачун о становништву. Па наравно да је и код Грка било бројних података, но опет ни данас се још није на чисто са становништвом. Бек рачуна у Атици 500 000 душа на 10.000 кућа; релативно становништво 6—7000 на □ миљу. То би била густина данашње Саксонске! (Хина са 70.000 □ м. има 5600 становника на квадратну миљу).

„Ниједан народ класичке старине није оставио толико тачних и верних доказа о броју својих суграђана, о своме значају и сили својој као *Римљани*. Краљ Сервије Тулује издаде закон, по коме се свако рођење и свака смрт мора тачно бележити. Прво је бројање становништва од год. 569. пр. Хр. а последње од г. 74. после Хр. под Веспазијаном; а било их је свега 36 кроз 640 г! Бројање под Клаудијем 48. п. Хр. очувано је у целини и по њему било је онда римскога становништва у Јевропи 34,720.000 душа, а пре 600 год. под Сервијем Тулијем, по већини писаца, само 420.000.

„У нашим пределима било је: у Далмацији и Илирији: 900.000, у Мизији и Тракији 2,000.000, а у Панонији: 1,000.000. — Од то

па до најновијег доба ми немамо ни појма ни о бројној величини народа, који су живели радили и умирали на позорници светској, а камо ли података о културној снази њиховој! Тек од половине прошлога века почео се прибирати бројни материјал по свима гранама јавнога живота, који ће тек будућности послужити да тачније и праведније оцени наше историјско доба, но што смо ми данас у стању да оценимо живот народа, који беху пред нама. Некада ће статистичка дата бити најдрагоценији материјал, најпоузданији извор, из којега ће историчари црпети и закључивати судове своје о култури и благостању савремених друштава. Онда ће од споредне вредности бити мемоари, анали, хронике, дипломатске ноте и остала хрпа рубрицираних извора, на коју су досад историчари јединствено упућени били. Проучавањем природних услова: климе, хране и земљишта, под којима постајаху и живљаху народи на разним деловима површја земног, добијамо позитивне резултате о одношају човека према природи — прву половину елемената за студију човештва. Још је Русо доказивао зависност типа културе од спољне природе овим значајним речима: „Могао бих ласно, кад би ми нужно било, фактима доказати, да је код свију народа на свету прогрес духа неоспорно саразмеран потребама народа, које им је природа дала, или које су им прилике донеле, дакле страстима, јер им ваља задовољити потребе њихове. Могао бих показати, како су у Мисиру вештине расле и шириле се по изливима Нила; потом би пропратио њихов развитак код Грка, где су проклијале, нарасле и подигле се до небеса услед песка и стена атичких, не мо-

доба па све до половине 18. века, дакле за читавих 17 векова, ми немамо више никаквих бројних података о народима!

Кад би нешто имали тачне податке о кретању римског становништва, о радиности његовој, па уз то и податке о моралном стању — растење и опадање римске моћи било би нам разговетније, но што је сада једностраним описивањем политичких прилика!

гући захватити корена у обилатим пределима Јеврота; могао бих доказати, да су у целоме северни народи раднији од јужних, јер им је то неопходно, као да је природа хтела, да изравна сретства, снабдевајући дух људски способношћу, где му плодовитост терена не достаје."[1] — Друга половина грађе за изучавање неопходности у историји обухвата односе људи међу собом, и ту су у првој линији статистички резултати од велике помоћи историчару. У свима гранама знања без разлике, разликовање и познавање појава васеленских своди се увек на квантитативне диференције; где год нисмо у стању да бројно означимо границе међу појавима, ту логички не може бити ни речи о неопходности, ни о законима — појави остају нејасни, растегљиви појми. Квалитативне разлике свугде су од мањега значаја јер су нам далеко мање приступачне. Што је Кант рекао за природну науку, да у свакој грани њезиној имаде само толико праве науке, колико је у њојзи математике, то почиње данас у многоме да вреди и за духовно и социјално знање. Ако нећемо да се ограничимо на претресање прашивих архива, те након дугог рада да добијемо несразмерно мајушан резултат: однос двају дипломата, већ ако ставимо историји више потраживање: да нам осветли и протумачи правилност догађаја у ланцу развитка човечанског, који се вавек пружа у напредак, — онда се морамо осврнути проучавању оних елемената, који су цигло у стању, да нам протумаче историјске појаве као нужне последице било природних, било умних, било материјалних прилика. У првом случају ваља историчару проучавати утицај природних услова, упознати се са нужним природним знањем, у другом: утицај знања на мене појмова људских, и најзад

---

[1] Види већ поменуто дело Русовљево: De l'inégalité parmi les hommes, p. 20.

у трећем: зависност политичких догађаја а поглавито покрета народних од материјалних, економских прилика, дакле служити се резултатима статистике. Прва два случаја: утицаје спољне природе и утицаје знања достојно је оценио Бекл; у погледу трећег случаја т. ј. о значају бројних података по историју, нико неће порећи тврдњу нашу, да би данас историја лежала на далеко позитивнијем темељу, показала мало другчијих резултата, више неопходности но ли самовољних акција, кад би имала на руци бројне податке свију историјских народа. Са савременим материјалом будућем историчару нашега времена предстоји далеко успешнији рад.[1]

Пошто смо према ускоме обиму ове расправе, само у главним потезима обележили тројаке узроке: природне, умне и материјалне, што су од утицаја на живот и делателност друштава људских, остаје нам још само да наговестимо ону околност, што смо је већ у почетку ове расправе обележили, наиме: да само са ове компликованости узрока историја још није дорасла, да ступи у круг позитивних наука. Историја

---

[1] Значај бројних података по разумевање историјских појава јавља се већ у самом интересу, с којим их је новија историја прихватила. Тако н. пр. *млетачке* тако зване *релације* т. ј. извештаји млетачких посланика о страним државама, — млетачки посланици били су обвезани да при повратку своме изложе сенату тачан преглед о стању државе и народа, где су били — најважнији су извор историје народа у почетку новог доба (1500—1800. г.), а то поглавито с тога, што су више статистичке, но ли хронолошке, архивске природе. — Између осталога да наведемо још један случај и то онај, где нам податци *Вобанови* (1695. г.) о несретном стању француске монархије, тумаче неопходност скоре револуције. „$^1|_{10}$ француског народа“, вели Вобан, „дошла је до просјачког штапа; $^5|_{10}$ у таком су стању, да не могу никоме уделити милостиње; $^3|_{10}$ оптерећено је процесима и дуговима, и најзад само је једна десетина у добром стању; тај $^1|_{10}$ део броји свега на 100.000 породица, а тада се рачунало на 3,000.000 породица у Француској.“ Оваква реално изложена слика друштвеног стања јаснија је као сигнал скоре револуције, но ли сви описи раскоши и деморализације на ондашњем француском двору!

има да се наслони на оне гране знања, које су од скора тек и почеле да се обрађују; поред тога она нема при руци ни толико достоверних факта у великом простору времена, колико је нужно, да се из оделитих црта укаже правилност, а како се ова у социјалних и духовних појава јавља само у великим масама, то је онда појамно, што историја још не може да постане тачна наука. Не треба сметнути с ума ни ту околност, да се историчар не може да служи опитом, који је најмоћније оружје у рукама природних наука. Сем тога елементи, што чине историју, тако су разнолики, тако мало приступни уму људском, који све што опажа, тежи да сведе под законе своје, да је врло појамно, што се историја у низу наука најкасније почела да израђује. Проблеми човечанског развитка још чекају решења; судећи по првим покушајима, зар ће се једном успети, да се узрочношћу протумаче историјски појави, у колико се уопште појави духовни, као највиши феномени васелонски, дају расветлити материјалним погодбама. Последник Контов Литре веома је згодно означио пут успеху и тешкоће при испитивању развијања човечанског овим значајним речима: „Историја је, говорило се досад, причање догађаја, који се збивају у народа и између народа. Историја је, велимо ми данас, истраживање услова, који чине, те друштвена стања наступају једна за другим по неком извесном реду. Према томе догађаји играју секундерну улогу“, — па онда: „Од свију природних феномена, овај је (т. ј. еволуција човештва) по готову најкомпликованији, дакле онај, који је изложен најчешћим и најтежим пометњама у развоју своме.“[1]

Сукцесивно развијање у историји поступа понајлак све у напред захватајући све шири обим; први ступњи друштава људских једнолики су, јер су отисци спољне природе; са

[1] Види Литре-а, p. 417.

првим успесима у примени умних способности отпочео се и напредак; — умно напредовање и благостање узајмичним потискивањем представљају главне чиниоце културе људске. Живот друштава људских што виши постаје и све разноличнији, као што су и виши продукти природе разноличнији од нижих, док је најзад у савременој цивилизацији јевропско друштво достигло онај степен висине, где покрети његови више зависе од духовних елемената: количине знања и поделе његове у маси, но ли од чисто физичких услова. Култура се отпочела нуждом т. ј. оном неопходношћу, којом је човек упућен био, да у непрестаној борби, поступним савлађивањем природе, осигура онстанак свој. Дакле први покретач свеколиком прогресу радиности и знања лежао је у неопходној борби човековој са околном природом. Организација и карактер људске расе одређују при тој неравној борби у колико ће она од успеха бити и до ког ће се ступња у развитку појединe расе попети — бележе дакле пут опстанку њезином. Човек, физички веома немоћан у сравнењу са осталим силнијим јаче наоружаним организмима природе, пакнађен је најсавршенијом организацијом нервне системе, у којој лежи способност за развијање умних моћи. Умна делателност човекова беше готово једино а најмоћније оружје његово у борби за опстанак, без којега би безусловно угинуо; упућен јединствено на њу он је ту моћ у друштву са осталим људима комбинацијом развио до оног савршенства, где се, не без разлога, назвао „господаром природе.“ Једном речи човек као досад најсавршенији облик у еволуцији органскога живота, обдарен и најсавршенијом нервном системом, са немоћи своје остале физичке стране, природно је упућен био, да се највише служи разумом својим, да одржи себе, а тиме је следствено изоштрио и све даље развијао ум свој. Значајно је, да се већ у људи на природноме ступњу јављају клице оних нагона, из којих је потекла култура људска. Већ у првих

људи, по намирењу најпужнијих потреба, указује се тежња за украшавањем личности своје, за кићењем. Кад би смо имали места да пропратимо овај појав од првих накита: колута и верига у носу и ушима, тетовирања и т. д. па до најновијег укуса у накиту и украсу, до толиких предмета, што на угодност служе, показао би се јасно цео постанак вештина. Ми овде само констатујемо тај факт, који је много допринео развитку радиности и вештина; он нам указује ону сферу природе човекове, коју би пре свега ваљало проучавати, ако се хоће да сазна првобитни живот човештва. Са проучавањем утицаја спољне природеваља упоредо да иде и проучавање генеалогије духа људског, који што напреднији у развићу све већма претеже по важности физичке услове и најзад постаје одсудно мерило при историјском развоју човештва.

Први ступањ културе означен је ловачким народима, где још нема друштва. Карактеристична црта овога првог ступња, то је поцепаност индивидуа, подложних свемоћном утицају спољне природе. Други је ступањ сточарских номадских народа, где се већ дужим бављењем на извесном месту, — докле на њему паше има, — замећу клице удружења: фамилије и општине. Трећи је ступањ: земљорадничких народа, када се сталним насељењем отворио тек пут сталној култури. „Први, који је заузев парче земље, рекао: ово је моје и нашао просте људе, који му то вероваху, био је прави основач грађанског друштва“.[1] Земљораднички ступањ не искључује сасвим претходне ниже ступње у животу људском; у њему народи још живе и од лова и гаје стоку. Миран живот, стално лагано напредовање у сазнавању природе, одликује земљорадничке народе од номадских племена, код којих је главан мотор делателности

[1] Види: Rousseau, etc. Seconde partie, p. 51.

оскудица, глад и слетствено жуд за пљачком. Према карактеру занимања образује се у многоме и карактер човеков, па тако исто и читав тип народни. Инђијанац северне Америке лукав је, стрпељив и лако насртљив: црте ловачких племена; номадска племена, немајући сталног места, прелећу земље као ратнички, освајачки елеменат. Све оне орде, што су наступале у Јевропу са висина северне Азије, од северних граница Хине дуж Каспијскога мора, плављећи и сатирући мирно настањене народе, махом су номадска племена, која ништа после себе не остављаху ван успомена о рушевинама и о пропасти културних народа. Сви покрети ових народа остављају само насилничке освајачке трагове — они још не чине историју. Тек у земљеделских народа, комбинацијом способности, удружењем снаге, поделом рада, полаже се темељ култури; код њих се тек замећу клице знању, радиности и вештинама, које су отвориле пут напредовању људском; — то су тек елементи, који чине историју. Борба за живот, освајачки елеменат у народа, који испуњава сво предисторијско доба још не чини историју; тежиште историјско почива дакле само у културних народа, код којих значај умног прогреса претеже значај физичке — „политичке борбе“ — рата међу народима. С тога научна историја ваља увек више да буде историја духовног напредовања у народа, но ли историја битака, ове физичке борбе међу народима, која је највише заступљена у номадским племенима. Борба за опстанак важи као закон не само у животињскоме свету, већ се у многоме огледа и у борби раса па и образованих народа у историји. То је очевидан факт, нарочито код племена на природноме ступњу. Све што је лоше наоружано било у физичком било у умном погледу мора да подлегне пред јачим елементом и да угине. Али код виших, развијенијих раса са владом духовних елемената почиње се и парализовање гвозденог закона борбе за

опстанак. Са развитком племенитијих осећаја и појмова о праву и слободи све се више модерира владавина физичке борбе на социјалноме земљишту. Са цивилизацијом све првобитне још грубе установе постају хуманитарне, па и сам рат, ово оруђе борбе за опстанак међу народима, постаје све хуманитарнији, па ако се са свим и не одклони ипак већ сама та тежња да се борба међу људима хуманизира значи да цељ свега људског напредовања и образовања лежи баш у томе, да се првобитни пљачкашки елементи уклоне и замене култивисаним установама друштвеним. Нема сумње да се закони живота животињског света огледају донекле и у првим ступњима људскога развитка, да закони природе важе безусловно за све појаве, док је и човек на природноме ступњу. Али на оној тачци, где се човек одкида од животињског ланца, где постаје свест и мишлење, престаје и апсолутна влада физичких закона. Докле се духовне појаве ма и оделитог човека не би протумачиле као неопходне последице из физичких прилика све дотле није ни мислити да ће се умни напредак људски у историји расветлити „природним законима“! Је ли тиме протумачен дух из материје, што ће се уместо речи „дух“ ставити „нервни центри“, уместо „репродукција слика“ „фосфоресценција нервних ћелија“ и т. д.? Сматрати покрете друштвене само као последице борбе класа у друштву или борбе за опстанак међу расама — народима не доводи ни до каквих позитивних резултата по разумевање историјских појава. Борбом класа у друштву дошли би најзад до права јачега као нужног закона друштвеног, а у међународном животу до те настраности: да сви мањи нејаки народи морају угинути; тако Холандези и Данци морали би пропасти према осталим колосима јевропским. Пресађивати законе Дарвинове теорије на живот друштава људских без обзира на особине и на елементе њихове не значи протумачити историју природним законима.

Оно што важи за животињски свет не важи у свему и за цивилизоване народе, јер би се иначе дошло до врло нат страних конзеквенција. То би н. пр. отровало сву свест људску, кад би се дошло до уверења да се живети и опстати може само на рачун другога. Значај Дарвинове теорије по препорођај назора готово је данас онолики исти као оно у време ренесанса проналазак окретања земље око сунца. У развитку органскога света као и у историјском напредовању природа не чини скок. Ратови међу народима дају нам само један облик друштвене борбе за опстанак. Све то стоји, али сасвим превидети умни напредак људски, па тврдити, да је право јачега у друштву исто што и закон атракције у космосу, тако могу судити само егзалтирани подарвињени културни историчари као Хелвалд! Многа начела Дарвинове теорије дају се наћи и у животу народа, но идеја развитка, идеја вечног напредовања најважнији је проналазак њезин. Женијални природњак и историчар Едгар Кине почео је први да сматра историјске појаве са природњачког гледишта и то са више успеха но ли данас Хелвалд. Он гледа целу историју као ембрио, што пролази разне фазе, и развија се у људскоме друштву кроз различите епохе; разноликост у типу и језицима одговара разноликости органских видова. Веома је знаменита конзеквенца Дарвинове теорије: да се и људски род усавршавати мора; све духовне и телесне тековине не пропадају, већ се наслеђују и шта више усавршују. Велики напредак лежи у све већем облагорођењу културе, у побољшању духовног живота човечанског. Напредак је неоспорив, али напредак, коме су саставни елементи све то више интелектуалне, духовне природе. Појам права поникао је из првобитног појма о неправу и он је потиснуо све грабешке елементе, преовлађујући све то више у цивилизованих друштава. Они народи, код којих је влада физичких закона свемоћна, — људске расе

најнижега ступња, — нису историјски народи. Мајушност оних силних народа у историји, што живљаху од пљачке и ратовања, према оним маленим народима, што напретком знања и хуманитета положише темељ цивилизацији, врло умесно карактерише проф. Лазарус овим лепим реч'ма: „Ма колико да су се поносили, да су богати, велики и моћни они народи, што су се онако шумно јавили на земљи а без трага и гласа ишчилели! — као олујина пређоше хунске орде Азијом и Јевропом допрвши до брда и до океана, али у бури није бог! Као прождирући пламен разлише се монголске орде дуж големог дела земљине кугле, али помена о њима нестало је заједно са топотом њихових коња и њиховим убојним алакањем; ни у огњу није бог! Али они малени народићи на истоку, северу и западу средоземног мора, што су засејали и одгајили вештине и науке, прокрчили религијозну задубљеност људског духа, они чине и данас изворе историји човештва, они богате и дан-дани дух културних народа, они стварају величину убеђења, а идеје, што су их они сазнали, владају и данас као мете свакој тежњи најодабранијих духова; — у гласу тихог жуборења лежи јава свега божанског на земљи."[1]

Напредак је први општи закон како живота човекова, тако и живота друштва и живота целог човештва. Напредак у историјскоме развитку условљен је духовном моћу усавршавања људског. Оделити народи развијају поједине гране културе, а збир њихов чини умну тековину целога човечанства. Људски је живот у целини једна огромна пирамида, где сваки појединац почива на грбини свога најближег претходника. Под утицајем нараштаја човек је продукт и излив историје. Оделита лица — историјске личности — само су носиоци идеја њиховог времена. Тиме није пре-

---

[1] Види на крају већ поменуте расправе Лазарусове, стр. 486.

сечен пут појединим великим духовима да предваре време своје и савременике своје, али су они зато обично и осамљени у народу своме. Опште, лаке идеје, што пливају по површју духовног живота народног, граде и дају нам огледало карактера народног, док све теже идеје тону и губе се у дубинама изолираних појединих духова — мисленика. Али за целину народа неоспорно вреди правило, да сваки појединац мора да прими на се један део особина, што су у околини његовој, било добрих било лоших исто онако, као што се човек покварена ваздуха сачувати не може. У томе погледу друштво је као и заједница полипа. С једне стране природне способности, обим и потенција духовних моћи према диспозицији организма, а с друге стране спољни услови — то су два фактора што чине човека. Исто тако и сума људи, дакле друштво, зависи од организације своје, од природног типа својега и од типа спољне природе, и кад би познавали све појединости ових двеју група услова за развијање, онда би зар успели да изведемо појаве живота друштвеног као нужне последице ове комбинације узрока!

Према типу раса људских и типу спољне природе образоваху се и типови културе у народа. Ми ћемо овде само у начелу да изложимо три поглавита типа културна или три главна ступња у развијању човечанском, што нам се указују у целини историје људске. Први је ступањ културе: стационарност, оно још првобитно стање човештва, кад је оно у свему зависно од утицаја околне природе. Овај најнижи ступањ људски веома је важан предмет историје, јер проучавање најнижег стања у народа кадро је, да нам у многоме расветли постанак културе у цивилизованих народа, који су негда морали проћи исту фазу неразвијености. Као год што се у ботаници све дотле није у напред корачило, док се не почеше проучавати и криптогаме, а не само големо биље, тако се исто и историја човечанског раз-

витка не може самостално разрадити, док се не упозна и са најнижим облицима људског рода, са стањем најнижих раса; тиме би се много што шта и у стању културних народа расветлило. Ту би етнологија била од велике вајде позитивном историчару. — Племена, што се находе на овом првом ступњу, живе или у поларном појасу, где је недаћа спољне природе толико моћна, да је човек не може да савлада, или у жарким тропским пределима, где је природа тако обилна, да намирује најнужније потребе човекове без рада и тако услед сасвим супротних екстрема човек постаје подједнако апатичан т. ј. све природне способности његове остају неразвијене, успаване. У ову класу спадају она дивљачна јужно-афричка и аустралијска племена, која су готово ближа највишем животињском свету, но ли културном човеку; она живе скитачки, мењајући места према стању хране. Избијање зуба, одбијање палаца, тетовирање и т. д. то су обичаји ових најнижих раса људских; једно племе влада над другим, или један човек, који се истакне као најсилнији поглавица. Код њих влада првобитна патријархалност. Но и опет та племена већ имају понеке установе — те особине рода људског — што их од животиња одликују; тако се многа племена деле на класе (патриције и плебеје!), а према класама уобичајено је и укрштено женење, ма да је брак још само једна сорта пљачке. Код најдивљачнијих народа и језици су најкомпликованији; за сваку мисао они траже нову реч, немајући простих сличних корена и облика, немајући језичке генерализације. Нека аустралијска племена броје само до три, за четири већ кажу „много.“ (Ботокуди броје: један и више, Тасманци: један два и више.) Код већине је двадесет крајњи број и зове се „човек“, јер више нема прста на рукама и ногама, за даље бројање.[1] Многа црначка племена верују да

[1] И наша *децимална система* (дакле сво наше бројање) почива на сумирању најближих јединичних предмета дакле на *десет прста.*

ће након смрти васкрснути као бели; тако Јевропљане држе за васкрсле рођаке и претке своје, као да већ самим тиме хоће да кажу, да јевропски народи представљају виши ступањ савршенства! Ми наведосмо ове неколике црте из живота најнижих раса људских, ради очигледнијег маркирања големе разлике њихове од напредних народа. Њихов непокретан живот данас представља нам стање и најнапреднијих народа за време предисторијскога доба. Хотентоти, Тасманци, Самоједи и Црвенокожи то су сувременици нашег детињства, живи примерци нашег предисторијског стања. У народа овога првога ступња нема историјског напредовања; дивљаци пре хиљаде година живели су истим животом као и данас. Где су упливи спољне природе на човека свемоћни, ту нема умнога напредовања, ту дакле не може бити историјског развитка. Овај први чисто природан, стацијонаран ступањ одговара по аналогији анорганскоме свету са његовим чисто физичким законима кретања.

Други културан тип, други ступањ у развијању свеколиког човештва, указује нам се у устављеној култури, где народи оснују државе, развију се у материјалном и у духовном погледу до извесног степена, па по неком друштвеном закону лењивости ту и заостану. Најлепши пример ове стадије је хинески народ са његовом укрућеном културом и његовим сухопарним „историјским животом“. Развијање његово ишло је у дугим добима лаганим током и упоређено са колосалним, брзим и често напрасним превратима у јевропских народа оно изгледа непомично. Под утицајима природне организације у раси и упливима околне природе, које би тек ваљало растумачити, јавља нам се овај

Имаде народа, који су научили бројање само на једној руци и тако њихово бројање почива на петноме систему!

чудноват тип пасивних народа. Закон је, да кад народ један пређе из номадског у земљеделско стање, да настаје привремена стагнација (прибирање оруђа), али се то стање наставило у источно-азијских становника и протегло од вајкада па до данашњега дана. Старе, по проналаску Америке, сатрвене цивилизације у Перу и Мексику претставници су истог типа устављене културе пасивних народа; у Перу тек на 10.000 стопа висине почиње умерена клима, од прилике као у нас на обалама морским, и на тој висини је легло овој старој америчкој „инкиној“ култури. Код свију народа са застанком у култури, моћност спољних физичких уплива природе стоји у равнотежи са снагом духовног света њиховог, са владом ума, који се још находи у детињском добу. Први ступањ културе — стацијонарност — одговара најнижем душевном стању у човека: владавини нагона и афеката; овај други ступањ одговара другој стадији духовног развијања: почетцима разума и његове делателности. У народа овога типа културе нема узвишених умних концепција, никаква полета у мишљењу, јер нема фантазије, која је у свези са разумом — комбинацијом слободног духа — произвела све оно, што је узвишено у јевропској цивилизацији. Хинези су развили вештине и занате са необичном марљивошћу, успели да пронађу бусолу, барут, штампу, висеће мостове итд., али је све то остало круто, укалупљено без ефекта и препорођаја у животу њихову; све је то без живота, као што им је обамрла и држава њихова са гвозденим формалностима њезиним. „Хинези су хладан народ разума“ као што вели Шлосер; без слободне фантазије у њих се није развила ни народна ни слободна духовита појезија, али су они зато исписали тушту бескорисних хроника и анала. Они су се оградили зидом каменим и писменим забранама од страначког уплива, е да би избегли сваку могућност, сваки пут, којим би страни утицаји

могли да поремете једном укалупљен строј њиховог социјалног и државног костура. Тек у најновије доба — од опијумског рата — разлив јевропске цивилизације трговинским путем почео је да плави и раскрављује ове залеђене културне типове источне Азије. Да ли на спас њихов? то је још питање. Скора будућност показаће, у колико су ови народи под притиском јевропске образованости кадри да пођу њезиним путем, а да не посрну[1]? — Овај ступањ културе одговара нижем органскоме свету у спољној природи (биљном и животињском) све до човека. Мене у историји органскога света зависне су од конгруације спољних услова и одговарајуће организације фела; оне се врше по бијолошким законима развијања, све истија крећући се у напредак, но у развијању органскога света исто тако може бити и устука. У низу животињскога света указују нам се први тамни облици разумевања; навике и нагони пренашају се наслеђем све даље па се или развијају или рудиментирају према спољним природним условима. Културно стање и развијање ових народа аналого је лаганом развијању органскога света.

Трећи и најсавршенији ступањ културе јавља се у народа најсавршеније физичке организације и обележен је оном тачком у умном напредовању човечанском, где се отпочиње убрзан ток цивилизације. Први представници његови у историји света јесу класички народи: Грци и Римљани, па онда након краткога устука нови јевропски народи. Источне културе, што се обично „грубо прецењују“, као што праведно примећује Бекл, допринеле су довољно грађе грчкој образованости, дале јој у многоме

[1] „У средњем веку један Џингисхан или Тамерлан превртаху Азију да оснују у њојзи царевине ефемерног века; данас је трговина пијонир цивилизације, прилазећи понајлак освојењима далеко сигурнијим од војничких“. »La Chine“, par Ad. Frout de Fontpertuis, p. 454.

импулс свој — али је опет грчки свет са његовим сјајним политичким и друштвеним установама, његовим умним творевинама у науци и вештини први пример слободног, духовитог развитка. Култура се кретала од несавршенога ка све савршенијем, од истока на запад „по току сунца“; она је у повоју на далеком истоку; у добу младићске снаге при ступању у Јевропу; доба мушке снаге оваплоћено је у јевропској цивилизацији, која избија изданке све даље пут запада. Само на удесном јевропском копну зачела се струја убрзане цивилизације, која се пружила до на амерички континенат. Унаточ претходним типовима: стагнације и застанка већ прва јевропска, класичка култура илустрира нам цео ток цивилизације; њени напретци беху пуни полета, веома брзи, зато и пролазнији. Док се старе источне културе надмећу са иљадама година, прва јевропска цивилизација једва броји на стотине. Грчки свет пролази кроз историјски калејдоскоп брзо и живахно, као тица у кисеонику затворена. Он пролази историјско поприште сјајан, као оно метеор који сијне, па га и нестане. У њему је мена мисли, духовно дисање његово, убрзано и препуно живота. Ово је онај највиши ступањ, најсавршенији тип културе у народа, где умне способности, духовна снага човекова, претежу значај спољних физичких уплива. То је онај појав, — други случај по Беклу — где реакција наше властите унутарњости — духа људског — превлађује акцију спољнег света. У првоме ступњу културе, у стацијонарних народа нема још самосвести ни о достојанству, ни о правима човековим; природан закон борбе за опстанак свемоћан је; право јачега, дакле физичка сила, извор је свеколиком поретку друштвеном. У другоме ступњу, у народа са застанком у култури, према подели добара и физичке моћи образују се и прве установе државне; облик њихов потиче из паралелограма фактички подељених моћи у друштвених

елемената; снажније расе, физички јачи или материјално оснажени елементи, владају слабијим потчињеним класама. Отуда су поникле касте; но најобичнија друштвена форма у народа другога ступња културе претстављена је у апсолутној деспотији, која је не само носилац политичке, већ и духовне, црквенске моћи (теократски облик владе). Индивидуалност људска сасвим је сатрвена у обојим фазама овим; и тек са настанком цивилизације најразвијенијих раса, са напретком позитивног знања, индивидуалност човекова све се више израђује; вредност сваке индивидуе расте све од почетка грчке културе кроза цео јевропски развитак, па и данас. Тек у Јевропи и то на југо-истоку њезину пониче прва убрзана умна култура на широком темељу слободе и грађанске самосвести; са ширењем знања расте упоредо и вредност човека; он није више само прост материјал у рукама каквог Џингисхана, да пропада у свету не знајући за што, или да носи камен фараонима мисирским, градећи гробнице царске и своје: пирамиде, као успомене деспотске свемоћи, а потчињености и незнања народног. Римски се грађанин дичио друштвеним положајем својим (Civis romanus sum!), док су азијски насилници из ћефа сатирали народе своје. Познавање природе и човека било је развијено и у азијских и афричких народа, али ограничено на врло мален број људи, који су владали незналичком масом; зато је знање њихово – ограничено по простору — остало ограничено и по интензивности и у напредовању своме, зато је и пропало готово без трага и гласа, јер су нам плавлећи таласи сеобе народа путем класичке културе нанели само голе податке или неколико оскудних одломака културе и знања њихова. Унаточ устављеној култури, карактерна црта овог трећег ступња: јевропске цивилизације, означена је напретком знања, које почива на обилатој свести друштвеној: неограниченошћу у напредовању.

Овај највиши ступањ културе одговара највишој стадији у развитку духа: владавини развијеног ума у заједници са слободном фантазијом — полетом у мишљењу и израђеним афектима. Он се по аналогији органског развијања у спољној природи сустиче са њезиним највишим производом: у човеку; најсавршенији облик органскога живља произвео је и најсавршенију културу. Природа кулминира у човеку, у појави највишег облика духовног — у уму његовом. Највиши облик историјског живота човечанског, то је ослобођење духа од околине физичких утицаја, шта више превага надмоћног ума над физичким светом. То је случај у овој трећој стадији свеколиког човечанског развитка: у напредовању духовног света.

У овим трима ступњима културе огледају се и ступњи развијености представника њихових. Са поступним напредовањем физичке организације растао је и културни значај човеков. Тако се ови историјски ступњи културе, ови типови духовне развијености људске, огледају и у природној подели раса људских, у нйсци развијања људског вида у природи; развијање културе подпуно одговара физичком развијању раса људских. Први ступањ стационарности претстављен је у најнижим расама људским (Папуаси, Хотентоти, Црнци, Малајци итд.); други ступањ застанка у култури претстављен је у монголској, семитској и хамитској раси (Хинези, Вавилоњани, Финичани итд.); и најзад: трећи ступањ неограниченог развијања у тако званој кавкаској (медитеранској) раси. Најсавршенији вид људски, — народи индојевропског порекла—носиоц је и најсавршеније цивилизације.

Овој нашој подели културе човечанске на три групе или стадије потпуно одговара и развијање религије у три различне фазе. Народи или боље рећи дивљачна племена из прве стадије непомичности створили су и првобитан облик

вере; а то је најгрубљи фетишизам. Сурова афричка и америчка племена поред обожавања најближих чулних предмета, од којих стрепе или који им добра чине, обожавају нарочито тајанствено тропско ноћно небо, са контраста светлости његове према тами земној, а на ноћноме небу пређе свега, месец, који због величине своје прво дивљаку у очи пада. То је култус месеца, где он обично представља човека, а сунце жену. У народа друге стадије — застанка у култури — важност небеских светила обратна је; сунце је божанствени мушки принцип — извор моћи и живота. Култус сунца сусрећемо готово у свију источних народа, у Мексиканаца и Перуанаца. За њим наступа једна даља форма религије: обожавање целог небеског свода. Након споредних појава — обожавања елемената — у народа трећега ступња са убрзаним током цивилизације, прелази се са чулних појава на идеалне, са сунца и месеца на обожавање нечега, што је иза видљивог свода небеског — на идеал у бесконачности. Чим се опазило, да су и небеска тела подложна законима, прешло се на обожавање ванчулних бића, која су створила и небо и земљу. То је ток религијозног развитка уопште од фетишизма до монотејизма, прилагођен на постављена три типа у еволуцији човештва. Простор и ограничена цел ове расправе не допуштају нам, да ову мисао свестраније применимо.

Овај принцип развијања од несавршенога ка све савршенијем, од народа који се крећу по законима физичким до народа, који се крећу и развијају по законима духа, обистињује се кад га применимо и на историјски развитак цивилизованога јевропског друштва. Као год што најсавршенији органски облик природе, човек, мора у зачетку своме да прође све ниже облике животињске, целу нѝску органских развијања, исто тако и најсавршенија раса као носилац најсавршеније културе, морала је у току дугог времена да

прође и све ниже културне типове. Далеко би нас одвело, кад би се упустили, да проматрамо читав историјски живот јевропских народа, примењујући на развитак њихов историјске ступње културе; то нам за сад није у намери, али пре но што завршимо ми ћемо да бацимо само један општи поглед на целокупан јевропски развитак.

Као што смо већ једном напред поменули, људски је род велику већину својега живота прошао без историјских успомена у предисторијскоме добу. Анализом језика и открићем предисторијских оруђа размакле су се границе историји и почеле изучавати периоде, које се измичу свакој хронологији. Гробови и хумови, долмени, тумули, станови на кољу, оруђа и неколико лубања и вилица, то су сведоци, што су остали да нам причају живот људски тога првобитног доба. Живот геолошког човека куд и камо је дужи од живота историјског човека. Досад је само $1/_{10000}$ земљине коре испитан и то тек од десетак година на овамо; у току даљих успеха природних наука има изгледа да ће се и погледи на историју у многоме препородити. Предисторијски човек, његове физичке и духовне особине још су проблема испитивању; решење његово много ће допринети позитивном схватању историје; ту је ослонац на природним наукама, које ће бацити још доста светлости на постање и развитак рода људског. Пред историјом лежи покретан хоризонат будућности, а за њоме магле прошлости које нам тек ваља расветлити. Костури људски смешани са остатцима поларних животиња у траговима глечера, сведоче да је човек живео већ у леденом добу. Старост људског рода не може се тачно да определи. Имаде таких открића према којима излази да је човек живео већ у другом (мијоценом) добу терцијерне периоде; он је старији од 100.000 година. (Неки рачунају до 800.000). Човек је прошао у лаганом напредовању своме прво: доба камених оруђа, па

онда бронзаних и најзад гвоздених (тако зване перијоде: камена, бронзе и гвожђа). Чим се отпочне у једнога народа да употребљује гвожђе одмах настаје историјско доба[1], јер имамо доказа, да писмени споменици још помињу бронзу, дакле да је то била блиска успомена пошто је већ писме пронађено, а са њиме наравно настаје и историјско доба културе[2]. Наравно, да су и најразвијенији народи морали проћи велико доба геолошког живота човекова, а затим целу фазу дивљачног стања; дотле им колевка беше пространа Азија, а при упадању у Јевропу они су још носили на себи тип номадски, и у томе германска поплава мало се разликује од хунске. Сви упади у Јевропу са истока носе на себи освајачки печат номадских племена. Романски, ґермански, па онда славенски народи, настанив се на јевропскоме копну, редимице пролажаху исте фазе развијања. Аријска раса прошла је све фазе; она је била у истом стању, у коме се данас налазе урођеници америчкн, аустралијски и афрички. То сведоче једна и иста оруђа нађена у Јевропи, сравњена са оруђима данашњих дивљачких племена. По пропасти класичког света цео средњи век претставља нам онај други ступањ застанка у култури. Тек од крсташких похода са добом препорођаја у знању и пропашћу црквенске свемоћи, дакле тек на прагу новога доба настала је и трећа, најсавршенија фаза културе: доба неограничености у напредовању Канибализмом и жртвама отпочела се култура људска, па кад са гледишта историјске целине прегледамо оком целокупан ток људскога развитка, онда

[1] Види о томе у: „Deutsche Warte", 1 Maiheft, 1875. у расправи! „Die vorgeschichtliche Zeit" von G. Hartung стр. 549.

[2] Бронза се наводи већ у Хезијода, па онда у првим 4-им књигама Мојсијевим где се помиње 83 пута, а гвожђе само 4 пута. (Види исту Хартунгову расправу).

се слободно можемо поуздати у теорију напретка у историји човечанској, која одговара теорији напретка у историји органскога света.

Што је савршеније по организацији својој, то је и мање трајно; ово је кобно, али зато не мање истинито начело. Анорганскн свет подложан је менама тек у дугом току времена, органски свет далеко бржим, а човек са умним способностима својим, најбржим. Стацијонарна дивљачна племена животаре понајдуже, јер остају вечно на истоме ступњу. Народи са устављеном културом већ су краћега века. Цивилизовани народи сјајно плану па се и угасе; пример нам је релативно веома кратак век класичких народа.

Докле ће се прострти у будућност ток културе људске? Куда иде и докле ће доћи цивилизација јевропска? да и не питамо за даљу цељ рода људског. Као што је по причи онај коњаник, јурећи степом на бесном разузданом коњу, на питање: куда иде? одговорио: питај коња мога? тако се и на питање о мети бујног тока цивилизације може само да одговори: питај васелену у којој цео човечански род са свима културама својим ишчезава. На питање о цељи човештва у историјскоме развитку најумеснији је одговор она знаменита реч Фридриха Шилера: „цељ људскога рода заклоњења је нашем погледу, јер је његова крајња цељ подложна цељи васелене, а цељ једнога дѐла даје се сазнати само из целине. Па како нам је цељ васелене скривена, то је и хармонија и разум, што га ми у историју уносимо само у нашој глави; род се људски развија по законима неопходности“. — За колико ће брза јевропска цивилизација надживети класичку? Која ће, да ли хинеска непомична, или јевропска убрзана култура најдуже издржати? Све су то питања далеке будућности, која би нас са позитивног земљишта одвела пре философскоме песимизму, но ли

оптимизму! Ако се поуздамо у моћ јевропске цивилизације, па одбијемо зебњу Русовљеву, да ће каква нова „татарска поплава“ бити у стању да је уништи, онда остају само сметње спољне природе, које би могле помрчати светлост цивилизације и зар је сасвим утулити? — Неминован закон, по коме је све у свету овом само игра облика у простору и времену, закон смрти први закон живота, сво развијање само један вечан коловрат; кад би се философски применио на оцену и будућност цивилизације, извео би нас на мефистофелску тему, да све што постаје вреди само да изумре. Све ближе познавање природе отвара нам перспективу уништења свега органског живота, па следствено ни култура човечанска и у крајњем случају не може имати другог излаза. Сунце расипље топлоту своју у бесконачан простор васеленски; земља се понајлак хлади и културно земљиште све ће се више сужавати међу леденим притиском полова. Ако простран темељ јевропске образованости одоле свима спољним и унутарњим потресима, зар је изглед и утеха те ће последњи човек, што ће по речима ди Боа-Рејмона на екватору од скорбута умрети, припадати данас свемоћној индо-јевропској грани рода људског — прогресивној цивилизацији јевропској! Али и живот васколиког човештва једва ли се даје мерити мерилом планетарних живота, што на милијуне година рачунају, а камо ли несрављено краћи век друштава и раса људских?

На завршетку да нагласимо само начелне мисли, које смо у току ове расправе желели да изнесемо. Историја као тачна друштвена наука долази у коло најмлађих знанствених грана, јер се тек на основу израђених природних и друштвених наука — природног и социјолошког градива — даје покушати, да се општом научном методом изнађу закони друштвеног живота, међу којима су закони духа поглавити покретач напредовању човечанском. Историј-

ски су појави, као дела заједничке духовне делателности читавог друштва, најкомпликованија врста појава, и с тога понајтеже приступачна научном испитивању. Чисто индуктивним путем по примеру природних наука не може се доћи до резултата, јер се физичка законитост не да прилагодити духовној природи историјских појава, нарочито у прогресивних народа; тај се пут даје уопште са успехом употребити само при проучавању утицаја спољне природе на дух човеков, а посебице при посматрању историјског живота у пасивних или једва покретних народа (стацијонарних и устављених култура). Тако звана психолошка метода још је већма ограничена на само једну узгредну врсту појава, на индивидуалне факторе у историји. Исто се тако ни голом дедукцијом, самовољним шематисањем историје, смештањем оделитих појава на већ устројене костуре од принципа, неће и не може доћи до успеха. Ми још не познајемо опште и неминовне законе, што опредељују, руководе и владају делателношћу и мислима човековим; све што знамо то је, да климатски услови, земљиште, прирођене особине раса, традиције, прилике и карактери чине ону средину, у којој се креће слобода духа људског; да ове погодбе непрестанце модификују у појединостима примену општих закона. Ми назиремо само један једити велики закон, који модификује саму ту средину, у којој се оделита друштва крећу, а то је закон прогреса. Под њим не разумемо фаталан ни бесвестан напредак, који би једним општим полетом уздизао све фракције човечанства, већ прогрес у народа, код којих се умна моћ подиже а морална снага подржава. Оделити народи, код којих ови фактори ослабе, посрћу и најзад као јединке изумиру.

Пут, којим ће се историја израдити као самостална, права паука, обележен је знаменитим, величанственим подузећем Бекловим, да се судбина прогресивних народа осветли

прогресијом ума људског. Само овом стазом историја ће измаћи из руку бијографа, генеалога, хроничара и пабирчара анегдота. Да се објасне појаве у животу образованих народа није довољно нанизати их хронолошким редом, изложити податке и догађаје или судити о њима са индивидуалног гледишта, већ ваља до појединости проучити, како је текло умно напредовање и у колико је на масу народа упливисало. Јер шта је друго до умно образовање, које је створило све елементе културе наше, све установе, како социјалне тако и политичке? Правац, снага и обим умног напредовања одређују брзину и ток струји друштвеног и државног живота. Само су закони духа кадри да нам донекле објасне веома замршене процесе у историјском животу образованих народа. „Немогуће је да се оцени карактер ма којега доба, ако се не изложи развиће његово — другим речма, ако се не одмери степен његовога знања. Писати историју једне земље без обзира на њезин умни напредак било би исто као кад би какав астроном хтео да склопи планетну систему без обзира на сунце, без чије се светлости планете ни виделе неби, чија их привлачна снага одржава у ходу њихову и гони их, да одређене им путове описују“[1].

Умно напредовање ствара и пише историју народа; где њега нчје, ту нема ни историје. Иза историјског човека стоји још у тами предак његов геолошки човек; прва умна радња, ма где и како се она зачела, задахнула је човечански род духом напредовања. Повојница мисли беше повојница роду људском; само умом својим човек се одржао, оснажио и попео до данашње висине. У магловитој прошлости са далеког Истока потекла је духовна струја, из

[1] Види: Buckle etc. I. Bd. II. Abth. стр. 180—181.

Азије се спустила у Јевропу а одавде преко океана до у нови свет. Докле ће се пењати и где ће најзад усахнути? Шта се све скрива под копреном будућности? — Одакле и куда се иде? то су питања, која, ма да сваком могућом приликом пред нас излазе, ипак се одклањају са научног поља — јер су изван нашег домашаја. Сфинкс, што понајвише мори умна човека, то је сам ум његов, који врло често загонетке даје, које сâм није кадар да одгонене.

Париз 1875.

Мијаило В. Вујић.

ЖИВОТ СРБА СЕЉАКА

—

ТРЕЋА ЗБИРКА

———

Народне умотворине нису само предмет интереснога упоређивања сликâ и разликâ међу племенима и народима, него оне помажу да се што дубље догледа у унутрашњост народнога духа, да се верније процени претходна судбина дотичног народа, ступањ његове просвете, и карактер његовога васпитања и социјалних уређењâ.

Према томе, збирање народних умотворина сматрано је увек као рад који припомаже осветљењу народног карактера; а у народа нових, народа који тек излазе на поље историје, који свој живот тек отпочињу, који своје институције тек стварају, тај рад може да учини и многу практичку услугу.

Зна се колико је потребно и корисно, да се, пре почетка школске наставе, добро позна ступањ развитка ученикâ, карактер и ширина њиховога домаћега васпитања, те да школа продужи и даље развија добре почетке кућине.

Не мањма је и у држави потребно знати унутарњост духа народнога, народне погледе на живот и на односе у друштву пре него се отпочну постављати нови закони и установе, ти покретачи и регулатори живота који тек настаје.

Непознавање унутрашњости народнога духа (обичаја, веровања, убеђења, појмова, вољења, гнушања, или и

заблуда) врло је често узрок оној упорној вици против установа које се преносе са стране, или се стварају угледајући се на друге.

До сада је у нас, благодарећи покојноме Вуку и многим другим научницима, прибрано и обелодањено много тога народнога блага. Овај мали наш прилог може се сматрати као једна лепта више од оте врсте.

Збирајући разне народне обичаје, ја сам увек с особитом пажњом мотрио на оно што носи на себи неки васпитни карактер; рад сам био да приберем све радње и обичаје који би се у неку руку могли сматрати као учионице кроз кроје чедо народно пролази почињући од колевке па докле не уђе у сва своја права и дужности у друштву.

Радећи тако, ја сам се врло често устављао пред играма народним, као обичајима и радњама у којима је велика васпитна сила. У играма има јоште и доста блага које иде у ризницу језика народнога.

До сада су у Гласнику (књига XX, стр. 79—208, и књига XXXVII, стр. 109—177) изашла два чланка под овим именом. Ово је сада трећи. Истина овде има игара, које играју махом деца варошка али сам ја, при свем том, оставио чланку већ једном наденуто име.

Још ми ваља захвално поменути услуге својега некадашњег ученика а данас много цењеног пријатеља Данила Ореља, правозаступника у Шапцу, и г. Косте Недића, учитеља у Кривају, који су ми у овом послу пријатељски помагали.

М. Ђ. Милићевић.

I

ДЕЧИНЕ ИГРЕ[1]

....Вина

Од места, где ће се играти, сви играчи баце своје капе управо на једну страну, што који може даље. Који најдаље одбаци капу, он је поклопи на месту где ће се играти, и повиче :

— Ходи вина руменога! О! о! о! како је лепо; муштеријо стара! понесидер ми пара!“ Он овако често подвикује, а све пази и обилази око своје капе. Остали се залећу да му капу ногом подбију, и да је одђушкају, али се при том добро чувају да их онај, чија је капа, не докачи ногом у ногу. Јер, докачи ли он кога, тај одмах мора своју капу ставити на место и бранити је; а ако он никога не докачи него који његову капу подбије ногом, онда сви јурну на капу, и терају је ногама докле је год не отме онај чија је. И тада је опет метне и брани све дотле докле кога год не докачи ногом. Докачи ли кога, тај је онда дужан тако метнути своју капу, и бранити је као и први.

---

[1] Деца по варошима имају неки ред којим обично иду њихове игре. Тако, од Фебруара до Априла, играју се пиљкова; после Априла до половине Маја — клиса и дугмета; од Маја до Јула — мете; од Јула до Септембра — змајева; од Септембра до краја Октобра — опет клиса, а преко зиме се грудају.

Овако се игра докле је играчима воља.

Ово се зове: **Играти се вина.** — **Да се играмо вина!** С тога су и стављене увек тачке пред реч која је име игри.

....Крмачице[1]

За ову игру сваки играч спреми себи по један штап дугачак од прилике колико један метар. Дужина штапа зависи од пораста и висине играча. Тај се штап зове (како где): **машка, палица,** или **штап.** Спреме и једно дрво од прилике као што је пократак врањ на бурету, или нађу грмову шишарку, или какав подебео а пократак окомак, или, најпосле, лопту. То зову **крмачица.** За тим ископају у земљи једну рупу у коју би могла стати једна ока воде; ту рупу зову **казан.** Сад унаоколо око тога „казана“ ископају у земљи, на два три корака растављено толико јамица колико је играча, само једну мање. Ове се јамице зову: **кућице.**

Кад све то спреме, онда **машке** и **крмачицу** оставе код **казана,** а сами се измакну неколико хвата од казана. Одатле, с једнаке даљине, у један мах, на одређени знак потрче, сваки своју машку зграби, и гледа ма у коју **кућицу** да убоде крајем машке окренувши се казану. Ту један мора остати без кућице. И тај се сад зове **крмачар.** Он узме **крмачицу,** и с поља из окола тера је по земљи својом машком не би ли је како утерао у казан. Остали му бране предсретајући и одбијајући му је својим машкама. Али докле они дижу своје машке да му одбију крмачицу, дотле он вреба да својом машком уграби кућицу

---

[1] Негде ову игру зову **Свињица.**

коме од њих, и учини ли то, кућица је његова, а који на тај начин остане без куће, тај иде да тера крмачицу.

Ако ли крмачар сатера крмачицу у казан, он повиче: Мена! На тај глас сви играчи полете да мењају кућице. У том мењању, крмачар гледа не би ли својим штапом ухватио коју кућицу; а који тада остане без куће, мора гонити крмачицу.

Ако се деси да крмачар, терајући крмачицу, погоди њоме кога у ногу испод колена, онда се каже: опарио га, и тада у један мах сви повичу: Опара, мена! и брже боље трче да мењају кућице, као и оно пре, а крмачар гледа не би ли и сад уграбио својим штапом коју празну кућицу, те да га овај који изгуби кућицу мора одменити.

На неким местима ово се зове играти се ћуле, јер се крмачица негде зове ћула.

Игра се док је воља играчима.

....С коња на кобилу, или .... с коња на магарца

Играчи се одаберу парови у снази, да би један другога могли носити на леђима, па се онда ухвате два и два за руке.

Један пар од играча, обично она двојица који почињу игру, стане делити друштво: ко ће на коју страну, и то овако: оду на страну од осталога друштва, па један узме другога два прста (кажипрст и средњи) у своју руку, и договоре се који ће чиј прст бити, па се врате к првој двојици од играча, и понуде их да узму који прст хоће. Од ових, један ће узети један прст с речима: „Ово је мој“, а други други прст рекавши: „Ја ћу овај“.

Чиј је прст који узео, на онога страни мора бити, и сваки иде онамо куд му старешина заповеди, не казујући другима који су прст који узели.

Тако се поделе сви остали.

Сад се пресуђује која ће страна коју јахати. То се ради овако: ма који од њих узме ивер, опљуне га с једне стране, а с друге остави сув. Сад једна страна играча прими мокру а други суву страну. Онај, у кога је ивер, баци га за тим колико може боље у висину, а играчи вичу једни: „Од Бога суша, од Бога суша!“ а други: „Од Бога киша, од Бога киша!“ и чија страна ивера буде до земље — она леже да је остали јашу (сваки свога друга).

После овога, понамештају се у круг све два и два који су се у почетку спарили тако да пар од пара буде далеко два до три корака, и тада они који морају да леже, сагињу се одупревши се рукама у колена да снажније држе, а другари их јашу.

Чим један другога појашу, одмах ће се који од јахача потегнути лоптом на најближег свог другара с десне стране и викнути: Један! Овај ће је бацити другом до себе, рекавши: Два! Овај опет трећем, а трећи четвртом — све по један број више набрајајући до 10. Ово иде брзо и живо, мањ ако су играчи невешти или нејачки па се љуљају и не могу да држе, него се морају намештати.

Како се наврши број 10, одмах је промена места, и на онима што јашу јаре, то јест они су једну игру одиграли. И тако колико буде промена̂, толико је на јашачима јарића̂.

После се баца лопта из нова, као и пре.

Ако који не ухвати лопту кад му се баци, него она падне на земљу, онда јахачи брже боље сјахују и беже куд ко може, а коњи грабе лопту, па који је пре уграби баци

се за којим од јахача и гађа да га погоди. Ако га удари, онда они јашу пређашње јахаче, сваки свога друга, а ако не погоди, опет лежу те их јашу као и пре.

Тако се игра докле им се не досади.

....Чик-чорбе'[1]

Ако ни један од играча неће да легне драговољно, онда онај, за кога се пресуди, леже да га јаше други за ког се опет пресуди, а пресуђује се овако: узме који од другара толико сламчица колико је њих што хоће да се сиграју, само једна сламка мора бити дужа од свију, а једна опет краћа од свију. Он их све тако изједначи да су им врхови равни. Сваки играч узме по једну сламку а једна остане ономе који их држи. Који извуче најкраћу сламку, тај ће легати, а који највећу, тај ће јахати.

Кад овај узјаше, он онда што може боље удари лоптом о земљу, те она одскаче у вис, а други је хватају у руке или у крило пре него што падне на земљу. Ко је тако ухвати има право да јаше онога који је легао, али ако је ухвати овај јахани, онда он јаше онога који је дотле јахао њега.

Ако ли је нико не ухвати, онда беже сви, па и јахач, а јашани гађа лоптом кога може да погоди. Ако погоди, он јаше погођенога, као што је и њега први јахао. Не погоди ли ни једнога, леже опет сам те га јаше онај што и пре.

Овако се игра док је воља играчима.

---

[1] Чик турски значи: дођи! Одкуда је ово име, не знам.

.... У кога су оштре маказице

Играчи стану унаоколо на забележена места, која су једно од другога по два корака, а један или драговољно или по пресуди, као у Чик-чорби, узме два штапића, па један о други трља онако као кад се оштри нож о нож, и у колу што брже може једно за другим пита час овог час оног од играча:

„У кога су оштре маказице?“ На то сваки мора казати у тога и тога од другова. Онај што оштри маказице, чим чује у кога су, трчи к ономе у кога му је казано па и овога пита, и тако иде редом к сваком ко му се помене. Али питани, како именује у ког су маказице, таки трчи да промени место с којим од ближих својих другова. У том мењању места онај што је оштрио маказице гледа да уграби за се које место; па ко остане без места, мора ићи у средину да оштри маказице, и да пита у кога су?

Тако се игра док се хоће.

....Радибабе

Сви се играчи похватају један за другог с леђа за појасеве, тако да изгледају као уже ждралова̂. Само онај што је први, води остале тамо амо, и виче:

— Ја сам баба **радибаба**, вребајући да се што ближе примакне оном најстражњем, како би му лакше било да га ухвати. Стражњи пак увек одговара:

— Ја се тебе **небојага**, и бежи да га не ухвати.

Кад се Радибаби учини да може ухватити Небојагу, он упита:

— Баш доиста?

— Баш одиста, одговори Небојага.

Чим ово изговори, предњи виче:

— Е, чекај!

Ту се варака час на једну, час на другу страну.

Ако предњи стражњега ухвати, онда стражњи долази на прво место, а онај што је био пред њим остаје стражњи. Даље се ради као и пре.

Ако ли пак не ухвати предњи стражњега него тако гушајући се сустану, или се раскину због наглог трчања па се не могу одмах опет да саставе, онда се поодморе и опет саставе и играју као и пре.

У овој игри многи буде прегажен, само ако падне и пусти се из ужета, јер остали, који за њим трче, журе се да се похватају, па не гледе куд трче, ни кога газе. Због тога се сваки и стара да се што боље држи. И тада ова игра иде и уредно и врло весело. За децу је особито добра.

. . . . Разбиграда

Најпре се играчи поделе као и у игри: С коња на кобилу.

После тога, усправе на једном месту опеку (циглу) или камен (само да није већи него колики би који од другова могао сам носити), или, најпосле, чију капу. То се зове: Белега, или: Град, како је где обичај[1].

Сад она половина друштва, које је страна ивера била горе, остаје код белеге, а остали одлазе на 5, 10, или 20 корака унапред, и распу се у простору у који ће лопта падати. Лопта се увек мора бацати право међу то друштво.

Од оних који су остали код белеге, један узме лопту, и, држећи је, замане онако као кад би хтео да ошамари

---

[1] Ова се игра на неким местима зове Сола.

кога који је мањи од њега, и с длана тако лопту придржавајући, избаци у вис за две три педи, како је који вешт у том, па је истим дланом дочека и одбије што може даље и правије на оно друштво које се разасуло да је дочекује. Бацајући лопту, он броји:

— Прва, понајбоља!

Док још није пала на земљу бачена лопта, они је хватају у руке, у крила, или је руком или граном одбијају натраг к белези. Ако који лопту ухвати, онда је он божем „опљуне[1] па завеже“, то јест, око своје десне ноге испод колена једанпут или три пут обнесе на десно, и врати натраг к белези, говорећи:

— Не ваља!

Ако ли је нико не ухвати него падне међу друштво на земљу, или је одбачена али не преко белеге, онда један а обично најбољи играч, гађа белегу том лоптом с места на које је она пала, па ако погоди, као и кад је у ухваћена или преко мете одбијена, онда се метак онога који је бацио не броји, и он не може више тога реда бацати је, него је узима који од његовог друштва и баца као и онај први, бројећи:

— Прва!

Не погоди ли у белегу, онда бацач баца даље и броји:

— Друга, али дуга! или

— Трећа, — од Бога срећа!

— Четврта, пета — преко тебе лета!

— Шеста, — помета!

— Седма, осма, девета — бенета!

— Десета, једанаеста, дванаеста — правда!

---

[1] Пљувачка се не избацује, особито ако је лопта нова, да се не би прљала, него се само устима учини: тпу! (као што се чини кад се пљује, премда се прави тај глас не може да запише).

— Тринаеста — ја̏ла̑!

Неки и при сваком броју додају по штогод слично.

Кад се тринаеста баци (макар то све један бацао или њих више) онда је свршен један ред или коло, и они су добили игру што су бацали лопту, па иду те јашу сваки свога друга, то јест, онога с којим се држао кад су дељени за игру. Јаше се од места где је лопта остала на земљи кад је тринаести пут бачена па до белеге. После играју изнова, али ипак бацају лопту они који и пре. Ако ли је лопта ухваћена кад је тринаести пут бачена, или је преко града претурена, онда (ако није остао још у друштву који је није бацао) ова страна губи игру и мења се с противном страном, то јест иде и дочекује лопту.

Обичније је да не јашу сви од једног места кад се добије право на јахање, него сваки баци свом другару лопту онако као што се она први пут у овој игри баца, и оданде га јаше где лопта падне. А ако тај друг лопту ухвати, или је преко града одбије, ослобођава се од јахања онога који је лопту бацио.

Кад се год лопта баца, свакад се баца на један начин, али при трећој, шестој, деветој, дванаестој и тринаестој, мора се лопта и завезивати онако како је већ казано мало пре; ако ли се то не учини, онда тај метак не вреди, него се лопта враћа с речима:

— Не ваља, није завезана! Али и ово и свако друго враћање, за које се може рећи да не ваља (кад се лопта баци на криво а не међу друштво), мора се извршити онако како је казано при враћању, само се у овом случају лопта одвезује, то јест, онај који је враћа не обноси је на десно испод колена него на лево.

Како се пак лопта често хвата, или се преко града одбаци, а врло често и белега погоди, то онај који долази да настави бацање лопте не броји свакад од оног броја на

ком је лопта ухваћена, или пребачена, или на коме је лоптом убијен град, него, ако је то било на првом, другом, или трећем метку, почиње од првог; ако је на четвртом, петом или шестом, — од четврте; ако је на седмом, осмом, и деветом, — од седме; ако је на десетом, једанаестом и дванаестом, — од десете; а ако је на тринаестом, онда опет од оте исте докле има оних који нису никако бацали.

Овако се игра докле хоће играчи.

....Кошница или ....Чела

Сви који хоће да се сиграју кошница, осим једнога, метнувши дланове на образе, као кад се ко умива, и у једној гомили клекнувши на колена, посагибају се до земље тако да им руке с образима стоје на земљи. Они се зову кошнице, и сви тихим гласом изговарају неки: „зу, зу, зу,“ а неки: „бу, бу, бу,“ неки пак: „ру, ру, ру!“ тако да се чини да челе зује.

Само један од њих зове се газда, и он се учини да је дремован и готово заспао, тако да некад и захрче.

Онај пак који није никако ни легао, узме два дрвета у руке па, оштрећи њих једно о друго као нож о нож[1], обилази око кошница.

Газда, као кроза сан, пита:

— Ко то туда тâпа?

— Ја, куме, ја; одговара онај.

— Не укради челâ мојих, наставља газда.

— Не ћу, куме, не дао Бог! А чим то изговори он дрмне, за појас, руком или оним дрвићем коју кошницу,

[1] Негде бива и без тога.

која се одмах дигне, и иде онамо куд јој он каже, обично где у заклонак.

Газда опет пита:

— Ко то туда тâпа?

— Ја, куме, ја.

— Не укради челâ мојих.

— Не ћу, куме, не дао Бог; а све једну по једну придиже, и упућује у заклонак. Тако их све дигне. Сад се полагано и он сам извуче за њима.

Газда пита још неколико пута, па, не чујући одговора, као заспи, али се брже пробуди. Чим види да нема челâ, скочи и стане хукати, и штокати за челама, срдећи се сам на се, што се није разбудио да види ко оно обилази око чела. Пође да тражи челе.

Докле он врља овамо онамо, дотле онај код кошница које стоје онако као и први пут и зује, седи и меси од блата колачиће, или чупка траву, или друго што божем спрема себи за ручак. И то једе, ако се може јести, а ако су колачићи од земље, он их само приноси к устима па их баца за се, а вилицама мљеска.

У том ће газда наићи и срдито повикати:

— А, куме! (а као кумови су) зар ти баш покраде моје кошнице?

— Нисам, куме; не дао Бог!

— Како ниси, кад јеси?

И ту се они посвађају и потуку.

Челе пак, божем узбуњене њиховом виком и наљућене, напашће на њих обојицу, и, зујећи свака својим гласом, уједати их, то јест, штипкати, па кад и те шале буде доста, игра ће се свршити.

....Пиљака[1]

Пиљака се се сиграју деца највише у пролеће и у јесен, по што прођу „мете“. Играју се обично двоје и двоје, али их може да буде и по више.

Пиљака има свега пет. То су или ситне кости од овчих ногу, или ситни каменчићи, или опиљени ситни комадићи од опеке.

Одмах у почетку играчи уговоре:

1 Може ли се омрсити.

2 Може ли се хватати од себе, или ће се играти

3 Без ништа.

По првој погодби, допушта се дотакнути и други пиљак, што се зове омрсити; по другој се сме, ако пиљак падне на прси или на раме играчу, па га овај опет ухвати, продужити игра даље. У свима случајима, ако се пиљак испусти, игра се предаје ономе на кога је ред. По трећој погодби нити се може омрсити нити хваћати од себе.

Обично се игра до пет капијâ, а може и до десет и двадесет, како уговоре.

Кад се већ све погодбе сврше, први бацач, рекавши: Прво један! разбаци свих пет пиљака по земљи, па онда узме један од њих и баци га у вис. Док је пиљак у ваздуху, он мора зграбити један од пиљака што су на земљи па окренути шаку и дочекати онај што пада. После се један од ота два метне на страну или у другу руку; други се пак опет хитне у висину а са земље се узме још један, и тако редом док се сви не похватају. Иза тога иде

Прво два! Бацач мора, док је један пиљак који је узео и бацио у вис, разбацивши пиљке као и при прво један, узети два пиљка и опет дочекати онај озго. Она

[1] Пиљака се сиграју варошка деца.

се два оставе на земљу, пиљак се баци на ново, па се узму и она друга два. При Прво три најпре се узима један па онда остала три пиљка. Сад иде бацаљка. Она се игра овако: Узму се у шаку свих пет пиљака па се један баци у висину а она четири положе на земљу, и ухвати се онај што је бачен. Он се на ново баци у висину, и за то време зграбе се она четири са земље, па се окрене шака те се и онај озго ухвати.

Најпосле иде капија. Играч преплете казалац и средњи прст поврх великога, па велики и палац ободе у у земљу те начини као неки свод. То је капија. Кад њу намести, онда разбаци свих пет пиљака, па узме један који му се свиди.

Онај што игра после њега иште му попа, т. ј., одабере један од пиљака који хоће да се последњи протера кроз капију.

Играчу је дужност, да прогони по један пиљак кроз капију докле се онај у вис бачени задржава у ваздуху. Кад их тако све протера, онда дође ред на попа. Њега ваља да протера одједном кроза сву капију. Ако су се погодили да се игра без ништа а он попа омрси било руком било другим пиљком, губи игру одмах. Ако поп није прошао кроз капију него застао испод ње, онда му га другар може да хвата, т. ј., бацивши један пиљак у вис, пружи руку испод капије те га узме и дочека онај што пада. И у том случају онај што је играо капију губи игру.

После те прве капије иде:

Друго један, па све истим редом до последње капије до које су се погодили да играју. Тада се пиљкови не разбацују него се метну на гомилу, па се један од њих стави међу прсте играчу. Овај, по што протера оне остале, скине и онај између прста, протера га кроз капију и — добија игру.

Онај који добије, може да допусти да му другар продужи игру, па ако је сврши, ником ништа; али ако испусти или омрси, онда га другар гребе.

Гребење је управо мета игри. Гребе се овако: Онај што је изгубио положи руку на земљу, а друг му метне пред сваки прст по један пиљак па онда намени обично овако: палац је топ, кажалац — пушка, велики — сабља, средњи — куче, а малић — маче. Сад узме пиљак испред палца баци га у вис и рекне: Топ чини бȗ! и удари песницом онога по руци; за тим иде пушка која чини пум! и удари по руци; па сабља која чини сец! и сецне по руци; куче које чини ав! и маче које чини мац! Тим се завршава гребење. Ако ли онај што гребе испусти пиљак, другар му на ново продужава игру, па се догађа те још и изгребе онога свога првога гребача.

.....Лопте или Шукања

Играчи се поделе онако као и кад се играју Разбиграда.

Забележе округао простор колико једно гувно, обућом, хаљинама, или капама, па у то коло уђу они чија је страна ивера била до земље.

Они пак, чија је страна ивера била горе, узму лопту, и, скупљени изван кола у једну гомилицу, и један другом окренути, кријући од оних што су у колу, даду је коме од друштва, обично најбољем играчу, па се онда врате и разаспу око кола држећи сваки у недрима или под пазухом руку у којој би требало да је лопта. Сад сви око кола облећу и замахују овај на овога, онај на онога, као да је у свију лопта, докле међу тим прави гађач гледа да кога у колу погоди лоптом.

Ако он промаши, губи с друштвом игру, и иде с њим у коло, а они из кола излазе и крију лопту, као и први што су радили.

Ако ли погоди, онда се и он и догови му разбегну око кола обично на толико на колико се може добацити лоптом. Из кола пак или најбољи играч, или други кои је наручније (а правилно ударени), баца се лоптом за којим од оних што су се разбегли. И ако кога погоди, онда се онај од побеглих, који је тукао лоптом, не може тога заигравања лоптати, а онај што је у колу ударен, ипак у колу остаје. Не погоди ли никога, онај опет гађа кога у колу, и, ако погоди, погођени мора из кола изаћи и где год седети.

Докле год онај гађач с поља, облећући око кола, или пролетајући кроз коло и сагонећи противнике у буљуке, не промаши, него згађа једнога по једнога, а и они из кола не погоде њега, дотле се све он лопта̂, па макар их све истерао из кола. И у таком случају његова је страна добила игру.

Ако ли он омаши, или њега одударе, онда у колу погођени остаје где је и био, али гађач с поља престаје лоптати се, и замењује га други од другова. Овако иде редом док се сви не изреде. И тада су изгубили игру, па иду у коло, а они из кола излазе на поље и крију лопту.

Ово је једна од најмилијих игара с лоптом.

.... Клиса[1]

Играчи се поделе на двоје, као и у лоптању. После се пресуђује која ће страна најпре бацати клис. Пресуђује

---

[1] Играти клиса у Тамнави веле: играти се вириза.

се овако: Она двојица што су делили дружину, узму **клисачу**, па је један ухвати шаком доле на дну, а други до његове шаке (а могу хватати и више њих). Кад се тако ухвате сви који су одређени да се хватају, онда онај најдоњи пусти доле па ухвати горе више свију до најгорње шаке, и тако се сви ређају. Коме дође да ухвати за врх штапа (клисаче), тако да други нема за што да ухвати, тога је страна добила право да прва баца клис. Али се догађа да последњем остане толики врх да га једва с пô шаке може да ухвати. Таквом се мора штап или клисача „**избијати**," што се чини овако: Један од противне стране узме обема рукама шакаиле клис, па њиме што боље може три пута подудара клисачу, коју онај што му је рука дошла наврх сам држи онако како ју је ухватио кад му је био ред. Ако му је онај клисом у три пута не избије из шаке, онда се на ново хватају у штап, а у неких играча добива она страна која је избила штап клисом.

Сад један од оних што су добили право да први бацају клис, постави на одређено место какав штап који се зове: **Коњ**, или **Кобила**, или **Мета**. После узме **клисачу**[1] у десну шаку до самога врха да тек онолико вири колико је она зарезана, и **клис**,[2] па га положи средином преко клисаче на оно зарезано место, и онда га поиздигне на клисачи и поизбаци, а доњим крајем клисаче дочека и баци међу другове противне странке. Он гледа да га баци што може даље, и некад доиста одлети клис и преко 50 корака од мете.

Противна страна, која није добила да баца клис,

[1] **Клисача** се негде зове и **Машка**. То је штап прилично краћи од штапа за поштапање. Она је на врху с једне стране зарезана, то јест заоклишена, да на том месту лепше клис стане.

[2] **Клис**, штапић, чеперак дугачак, који је на једном крају с једне а на другом с друге стране заоклишен.

разаспе се као и при разбиграду, те дочекује клис, или му гранама, или машкама, смеће да не одлети далеко, а ако може и натраг га враћа. Ако који од другова клис ухвати пре него што је пао на земљу, или га чим одбије те падне ближе коњу него што је дугачка једна машка, или га претера преко коња, па још ако је то било кад је у једном реду први играч први пут бацио клис: онда противникова дружина губи право бацати клис даље, него се мења и иде да дочекује клис. Ако ли је то било кад је у једном реду клис бацао истина први играч али други, трећи, четврти пут, и т. д., или други играч па ма који пут, онда само бацач губи право да тога реда баца даље клис, и даје га коме од другова. Кад се сви тако измене, онда иду они те дочекују клис.

Кад се пак клис не одбије и не поврати докле треба, онда ће који од друштва што клис дочекује узети га и (њиме с места где је пао) гађати коња, кога бацач чува и машком одбија да га клис не згоди. Ако клис погоди коња, бацач ће, ако је први пут бацио клис, изгубити игру и ићи с дружином да клис дочекује; ако ли је то друго, или које потоње бацање, онда ће сам он изгубити право на даље бацање клиса. Кад пак клис не погоди коња, онда бацач три пута удари машком по клису тако да он одскочи у вис те да га подухвати и што може даље одбаци, па онда оданде, где је клис остао, кад је трећи пут пао, мери клисачом (машком) до коња, и колико буде клисача толико се броји коња.

Кад се клис на земљи удара да се подухвати машком, онда, ако се омаши, ваља онај који удара одмах да каже: „Пик, не броји се!“ И тако има места три пута да омаши; ако ли пре него што он рекне: Пик, не броји се! ко од противне стране уграби те изговори: Изгоре! или онај три пута једно за другим омаши и клис падне код

коња на једну или две клисаче, онда тај не може тога реда даље бацати клиса.

Кад, тако играјући се и мењајући се, изигра једна страна онолико коња у колико су погодили да играју, а ред је да се игра до 200, онда један од оних који су добили игру, узме левом руком клис за врх, онако обешен, па га клисачом избије из своје руке колико даље може онамо међу другове противне стране, и ако они отуд не ухвате клис, не погоде њиме коња, или бар не дотерају до коња ближе него што је дугачка једна клисача, онда их другови ј а ш у.

И после се игра на ново, ако хоће друштво.

Ако ли надиграни овога последњега бацања ухвате клис, или њим погоде коња, или га претерају преко коња, или прибаце ближе него што је клисача дугачка: онда се још два пута мора клис тако бацати; и ако противна страна сваки пут или клис ухвати или њиме погоди коња, или га прибаци коњу ближе од једне клисаче, или га пребаци: онда су они истина надиграни али не бивају јашани, јер се каже за противнике њине „п о г о р е л и и м к о њ и.“

Но обичније је и редовније да сваки своме другару баци клис онако као што је казано мало пре, па према томе сваки свога другара јаше или не јаше, како му право донесе игра.

..... Кућања или Купа

Сваки играч на одређеном месту намести у ред према себи по једну, две (или колико погоде) гомилице од четири ораха. Те се гомилице зову к у ћ е или к у п е, како где. После тога, сви редом, с једнога места, на десет или више или мање коракâ (како одреде), једним орахом, који је увек

већи и тежи од других, и који се зове о ј н а к, гађају да оборе коју к у п у.

Ко обори једну купу, тај је и узме сву; ко обори све купе уједан мах, он их и узима све. Ако с одређеног места не оборе све купе, они бију одонуд с оног места где се чиј о ј н а к уставио, али најпре онај чиј је ојнак најдаље отишао покрај к у ћ а кад је с правог места бачен; за тим гађа онај који је после првога био најдаљи. Онај пак чиј је ојнак остао најближе купа стоји и зове се ћ и м о. Овај ћ и м о смêће онима који гађају купе, да би омашили. Он се готово наднесе над купе, својим ојнаком пише по земљи између купâ, и ономе који гађа виче: Иш! иш! и пљује на њ.

Овај ћимо обично пева код оних купа:

„Ћимо је сиромах,
„Ћимо куће нема,
„Ћиму кућу оставите!“

Ако и сад која купа остане, гађа је ћимо ојнаком готово чучећи над самим купама, и носи што год обори. Ако ли и после ћиминог гађања остане која кућа необорена, они дометну још по коју, и играју докле хоће. Остане ли их много, не домећу ништа него играју изнова.

. . . . Ћ и з е

Ћ и з е се игра као год и к у ћ â или к у п â, само што овде дружина не мећe купâ, него у једно коло, колико погача, метне сваки играч по један или два ораха (колико се погоде). Ораси се наместе један до другога, и играчи редом гађају их сваки својим ојнаком. Колико који истера ораха из кола, толико и узима.

Та се игра зове Ћ и з а.

.....Ћулања

Дружина се подели онако као и кад се игра „с коња на кобилу.“ За тим се назначи на земљи једно мало коло, а око овога подалеко друго коло велико.

Половина играча уђе у мало коло, па се сваки учетвороножи, а од оних који су остали у великом колу сваки гледа да би уграбио капу коме од оних из малога кола, али ови сви добро капе чувају и бране се ногама. Ако који из малога кола удари ногом онога који хоће да му уграби капу, онда ударени мора доћи у мало коло а онај из малога излази. Кад пак који из великог кола уграби капу коме из малога кола, он с њом трчи управо на међу великога кола, а хвата га онај чија је капа. Ухвати ли га пре него што је доспео до међе, ухваћени му даје капу, и иде сам у мало коло, а онај који га је ухватио, остаје у великом; ако ли га не ухвати до међе, мора га на леђима носити од оте међе до малога кола, па онда опет иде у своје мало коло, а онај који је јахао остаје у великом.

Тако се игра докле је играчима воља.

..... Игне иплик[1]

У овој игри не може бити играча ни више ни мање него тројица. Од њих, један узме лопту и удара њоме о дувар бројећи овако: Игне, иплик, ушур, топидушур, чојле, легрштер, јабука!

Кад он рекне јабука, тада лопта, одскачући од дувара, ваља да удари њега у главу. Не удари ли га, онда

[1] Игра се у Босни. За то је можда пуна турских речи. Игне значи игла; иплик — конац; ушур — десетак; топидушур — обори лопту; чојле — ако није од Кејлер (села); легрштер биће место Дегиштер што значи: промени.

га један јаше, а трећи ради онако исто као и онај први. Ово јашење траје докле који што лопту баца не испусти њу да падне на земљу.

..... Жмуре

Скупи се повише деце, не мора бити број одређен. Хватају се у штап, па који остане на врху да нема за што да ухвати, мора везати очи докле се сви други не посакривају.

Онај који жмури, стојећи с везаним очима, често пита:

— Је ли зора? или

— Хоћу ли, хоћу ли?

А један од оних који се крију одговара:

— Немој, немој.

Кад се сви добро посакривају, онда један повиче:

— Зора и пребелила!

Сад он, одрешивши очи, пође да их тражи. Они пак, чим опазе да се удалио од места на ком је жмурио, трче што брже могу да стигну на то место и да га запљуну. Кога он стигне те удари руком пре него што пљуне на место где је жмура жмурио, тај мора везати очи да хвата другове.

Тако се игра докле је играчима драго.

..... Сунца и месеца

Скупи се више деце, па она изберу двојицу за своје поглавице. Ово су обично она двојица која су најснажнија. Једнога поглавицу назову сунце, а другога месец.

Ова двојица сад стану један према другоме и ухвате се за руке, а сви други морају се редом подвлачити испод њихових руку. Али пре него што се провуку, мора сваки

казати шапатом хоће ли сунце, или хоће месец. То мора изговорити тако лагано да други не чују. Како је који казао, тако му она двојица и заповедају да стане на једно или на друго место. Кад се тако сви поделе, онда се сви ухвате један другом за појас, а пред свима је поглавица — сунце или месец. Сад стане нападати месец на сунце а сунце на месец и отимати децу једно другом. Ко коме украде које дете, више му га и не враћа.

Сунце брани, колико може, своју децу, а и месец своју.

Пошто се тако у тим поворкама сити натрче и исмеју, распуштају се, и тим је игра свршена.

..... Лончића

Састану се више девојака, а колико је њих толико ваља и да је мање деце. Девојке све стану у круг, и свака пред собом има по једно дете. Ова су деца лончићи. Једна девојка мора остати без лончића,[1] и она је трговац који иде од једне до друге и пазарујући лончиће пита:

— Пошто ћеш ми га дати?

— По петак, по шестак, пошто ти га ја не дам, обично одговара питана.

Чим се ово изговори, одмах једна с лева а друга с десна око тога круга оптрчавају, па која пре дотрчи до детета које је остало седећи на месту, и прстом га прва дарне, остаје ту на месту, а друга мора бити трговац.

Докле трговац с једном девојком пазари лончић, дотле друге иза његових леђа захватају масло из ћупа који стоји насред кола, и преручују га свака у свој лончић.

---

[1] Има и она једно дете које стоји насред кола, и то је ћуп, у коме трговац држи масло.

Докле која девојка иде на средину да захвати масла из ћупа, дотле трговац гледа да уграби њен лончић који је остао без газде, и ако га уграби, онда та мора бити трговац чим остане без лончића.

Тако се игра докле им је драго.

II

МОМАЧКЕ А И ДЕЧИНЕ ИГРЕ

..... Ножања

Два или више играча седну на земљу око места на ком нема траве а мекано је од влаге.

Узме се један **нож** у кога је врх шиљаст, и ваља да га сваки играч забоде у земљу, бацајући га на девет начина, и при сваком начину, осим шестог, по три пута (а у шестом пет пута), тако да само **један** од играча мора остати да није пре осталих то извршио, и овај је **надигран**.

Најпре се нож баца овако. Узме га који од другова за држало (онако као што се држи кашика кад се једе, но управљен врхом онамо куд би се управио прст кад би се што показивало), па се онда тако избаци да се преврне врхом к бацачу, и ако се тада забоде у земљу, броји се **један**, други пут кад се забоде — **два**, и т. д.

У ком се бацању омаши те се не забоде, не броји се ништа.

Ово је први начин ножања.

После се савију прсти у песницу (учини се да рука нема оних услугâ које јој чине прсти), па се нож положи по оној дољи што се начини између ивице длана и горњих

зглавкова у прста̂ тако да му је врх онамо где је палац у руке. Сад се нож одатле опет избацује у висину да се преврне и забоде, као и у првом начину.

То је други начин.

Иза тога се таки исправи, па се нож положи преко палца и казалца тако да му је држало на оној страни где је палац, и онда се избацује, преврће и, ако може, гледа се да се забоде у земљу.

То је трећи начин.

У четвртом начину прсти се опруже и један уз други саставе, па се шака уздигне горе а нож низа средњи прст намести врхом на руку код прегибала, и опет се баци у вис гледајући да се забоде у земљу.

У петом начину нож се, као и у четвртом, усправи само с друге стране длана, па се тако баци.

После овога, баца се с прста̂ и то најпре с малог прста, па редом. Осталим се прстима нож придржава да се боље баци. Врх ножа се, у том бацању, окреће доле, за то се готово свакад и забоде у земљу.

Ово је шести начин.

После се баца с главе, када је врх ножа окренут земљи. И ово је седми начин.

Осми пут баца се к е л е у в е, то јест, узме се нож за држало десном руком, а левом, која се мора провући испод пазуха десне руке, држи за десно уво, па се онда баца.

Најпосле се узме у зубе врх од ножа, и тако се избацује како ће се превргнути па забости у земљу. И ово је девети и последњи начин.

Кад који, ма у ком бацању, промаши па не забоде ножа, онда баца други докле и он не промаши, а онај који је промашио чека док му дође ред, па наставља оданде где је био кад је омашио. Који пак изигра, он чека друге

да изиграју, али један свакад остане најпосле, и тај је, као што је казано, надигран.

Кад се овако изигра, онда ће један забости нож у земљу за један палац дубоко и право га повући у дужину колики је нож те расећи земљу онако као што је расеца цртало. Сад се нож извади и забоде онде одакле је почео да расеца земљу. Онај што је надигран мора сада жмурећки провести нож оном првом браздом његовом, па ако с десне или с леве стране закачи што земље, онда му се та земља изреже, истроши, и баци у уста. Он врата својих уста може бранити прстом или шаком, али она морају увек бити отворена. Што му се земље тако убаци у уста, то мора добро сажватати, па после и испљувати ако хоће.

Ако ли проведе нож првом браздом његовом, онда не мора ни јести ништа.

Тим се игра свршава.

..... Колута или котрља

Играчи начине од какве даске један колут, чеперак широк у пречнику, а највоље онај котур од лечаника, или узму какву од дрвета повелику округлу буцу, и то им је колут или котрљ. Сваки спреми себи и по једну повелику батину која се зове буца (а и јест на једном крају чворната тако да и изгледа као буца). Сами пак поделе се на две стране; то учине или договором или онако као у разбиграду. Једна пола друштва одмакне се од друге на 50 или више корака. Један с једне стране баци колут право к онима на другој страни. Колут се котрља као коло, а они му буцама сметају, да не прође мимо њих, и не оде далеко. А још је боље ако који може да га згодно предсретне, и одбије натраг. То вреди ако се учини пре него што је колут пао и уставио се.

Кад се тај колут не одбије буцама, или бар не устави, него падне где сам доспе, онда га један од другова који су га дочекивали, опет с оног места где се уставио, баца противницима који га дочекују онако исто.

Тако колутање дуже траје, па која страна даље отера котур та је надиграла. У многим местима рачуна се да је надиграла она страна која, потискујући своју противницу даље и даље, дође на оно место где је стајала она кад се игра почела. За тај случај места се још најпре обележе.

Кад која страна надигра, она виче: „наше је царство!"

А царставâ је онолико колико пута која страна надигра.

..... Козица

Играчи се наместе као и кад се ножају. На једно место забоду у земљу један клинчић колико четвртина или половина плајваза, и то зову: јарац. А сваки узме по један мањи клинчић, и забоду их око јарца у раздалеко онолико колики је онај нож којим ће се бацати. Ти се клинчићи зову козе.

Сад се бацају ножем онако као и при ножању у првом начину. Кад год који забоде нож, свакад тај своју козу примакне ближе к јарцу онолико колико је нож забоо. Кад промаши он, онда баца други.

Који тако притера своју козу са свим к јарцу, за тога се каже да је изиграо, и он је забоде уз јарца, и то се зове: „узјахала коза јарца! Ко остане последњи те не притера козу јарцу, тај је надигран.

Кад се тако изигра, онда се огласи да су и јарац и козе покрепале. Надиграни тада оде на страну и зажмури,

а остали покопају козе и јарца у земљу, па озго лепо потапкају. Кад буду готови, он се окрене и проѓледа па узме нож, да тражи козе. За сваку козу сме само једном забости нож. Колико коза не могне тако наћи, толико ће му сваки играч одвалити клемпа. Ископа ли их све, ослобођава се од казне. И тим се игра свршава.

.....Робова

Дружина се раздели на две странке, као и кад се игра лопте, па у пространијем пољу поставе једни наспрам других, на 30 или и више корака, по један проштац, или што год друго позгодно, и то зову мета, а забележе и где је средина између њих.

Сад ће један по један, а може и по више њих, сваки час излетати из дружине по реду до средине, а, који је вештији и јуначнији и даље преко средине, с речима:

— Чик! чик! да мегдан поделимо!

Други опет, из противне странке, дотрчаваће да те налетаче заробе, и ако ови не побегну него их који руком докачи ма где, онда је онај окачени роб оне странке из које је био онај који га је руком окачио. Онај роб стоји после на страни 3—4 корака наспрам мете оних који су га заробили.

Другови зарбљеногa затрчаваће се сада да га одробе, то јест, да га избаве из ропства, али ће њега чувати они што су га заробили. Ко кога у том налету и брањењу ма и најмање дохвати руком, тај је победилац, а дохваћени мора бити роб. Напротив роб, кад га ко од његових другара докачи, ослобођава се ропства и иде на своју мету.

По неки ће се опет залетети да оптрчи мету противне стране. И, ако је оптрчи а нико га не сретне или не стигне

да га зароби пре него што би се он вратио на своју мету, зове се: обасрана мета која је тако оптрчана.

У овој игри једна страна надигра другу тек онда кад јој све играче зароби па их нема ко да избави из ропства; или кад би се десило да се с једне мете све друштво разаспе или да кога зароби, или да одроби, или да одбрани кога су потерали, па неко с противне стране стане на мету тако остављену.

Колико пута која страна чију мету добије, рачуна се да има толико царства.

Ова је игра врло весела јер се у њој могу да чине многа изненађења. Друштво се ту довољно и слатко истрчи тако да са свакога играча липти зној.

..... Клипка

Највише о празницима, на састанцима, и код кола уза свирку, вуку се клипка парови између момака. То се ради овако: седну двојица на земљу, одупру један другога табанима у табане, а ухвате обојица за клипак који стоји попреко између њих, баш где су им табани састављени. Кад се да̂ знак, повуку обојица сваки к себи, да би један другога надвукли, то јест дигли од земље.

Ко се не подигне с места а свога противника дигне од земље, тај је јачи, и противник се зове надвучен.

Рвање

Деца и момчадија много се рву, особито код кола које игра уза свирку.

Рвање бива на два начина: у појас, и у кости.

У првом случају, ухвате двојица један другога за појасове, стави један другоме главу на по једно раме, и тако омахују и потплећу један другога докле јачи и вештији не обори слабијег и невештијег. То је рвање у појас.

У другом случају, рвачи стану ближе један к другоме, па ухвате рукама један другога преко леђа, и онда омахују и гледе да оборе један другога. То је рвање у кости.

У првом случају, поред снаге, много помаже и вештина; а у другом, поред вештине, главна је сила снага.

Није доста само противника обалити а не поклопити га, то јест, не лећи на њега, него у таком случају мора се рвати изнова, да се посведочи, то јест, да се текар види ко је јачи.[1]

..... Јарца

За најближе дебло од које положите гране у ниског дрвета, или за утврђену мотку на двема јаким сохама, хватају се деца или момчад обема рукама, па на један пут обе ноге кроза своје руке протуре себи за леђа, и кад их протуре и тако малко постоје, врате их опет, па се после пусте.

Та се игра зове: дерати јарца.

..... Чуга

Играчи спреме толико подебелих штапова (дугачких четири до пет педи) да за сваког (осем једнога) има по њих

---

[1] Веома силни рвачи по неког слабијег зачикују с колена, то јест, ко се осећа тако јак, пристане да клекне на колена, а противнику оставља да стоји на ногама, па се тако рву.

пет; те штапове на разним местима разно зову: машке, палице, или палије, како где. Два пак штапа, мало дужа и дебља, имају другојачија имена: један се зове пасторка, и тај стоји у приправности, а други, којим ће се чуг преваљивати, носи обично име. Још спреме и једно подебело а кратко дрво, као какав повећи врањ, и зову га чу̂г. Иза тога, нађу земљу где нема траве за једну највећу тепсију, и то место утапкају да је са свим равно. То се место зове огњиште. А на страни опет од огњишта на 15 до 20 корака у полукругу око огњишта у толикој размачици како један другом не ће сметати, ископају у земљи толико јамица колико је њих (осем једнога). Ове се јамице зову куће. При том, они оставе готово више од пола кола чистог, јер кад би свуд у наоколо биле куће, пребили би поге ономе који ће чувати чуг.[1]

Сад по пет машки метну код сваке куће, пасторку ма где, а ону највећу палицу што је колико и пасторка ставе код огњишта, па се измакну сви што их је год на педесет или више корака од огњишта, и оданде, на дани знак, што који брже може потрче кућама да сваки себи дограби кућу пре од другога, а чим који до куће дотрчи он код ње стане, а само један (који је најтромији

[1] Куће, огњиште, и чувар чуга:

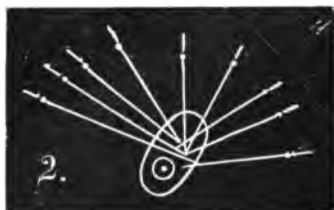

Знаци 1 1 1 и т. д. то су куће.
Знак 2. јесте место чуварево.
Знак ⊙ то је огњиште
А она тачка у њему то је чуг.

или најневештији) остане без куће, пошто кућâ и јесте на број једна мање него што је њих. На овога изосталога ред је да чува чуг.

Сад овај чувар узме ону машку код огњишта, а чуг посади насред огњишта; остали. почињући с десне стране, један по један, бацају се сваки својом машком полошке на чуг, и гледају да га што више могу од огњишта одбију или барем превале.

Кад ко чуг превали, чувар га само подигне, па га опет брани; ако ли који чуг одбије даље, што може бити и на неколико коракâ, онда чувар трчи за њим да га врати на место. За то време јурну играчи брже боље да покупе своје машке којима су се бацали на чӯг па се враћају брже на куће, јер онај бескутњик што чува чуг, гледа да са чугом чијој празној кући дотрчи пре него онај чија је кућа, и да у њу метне чуг, па је онда он кућаник, а дотадашњи госа узима чуг и иде да га брани.

Ко се пак маши да чуг превали или одбије па промаши, он иде да намешта чуг, а чувар чуга долази на његову кућу.

Кад се догоди да се све машке побацају а не могу да се покупе, онда се један баци пасторком да чуг одбије, па ако га промаши, или га не одбије него само превали, онда се тај ред игре свршава, и изнова се почиње.

Тако се игра докле је играчима воља.

..... Слепог миша или Жмуре

Најобичније у соби, пошто се уклони све што смета (а може да се уклони) или у котару, или, најпосле, у каквом у округ забележеном колу, вежу се једноме очи марамом, па он тако жмурећки хвата оне друге. Кога ухвати, тај мора жмурити место њега и друге хватати. Тако иде редом.

Игра је ова тим веселија што играчи штипкају и дирају слепог миша или жмурка, а он опет вреба да тако што пре кога дочепа.

Кад се деси да најпре не ће нико драговољно да веже очи, или кад се хоће да је игра пространија, онда играчи стану у ред или у коло један до другога, а један који најбоље игра, починући од себе, и, кад дође ред никад себе не прескачући, сваком играчу с десна на лево идући, изговара по једну од ових речи:

— Једноголо, двоголо, троголо, чевр̄голо, пеѓоло, шеголо, седмак, осмак, диворога, дићман."

Коме се рече дићман, изађе из реда, и не долази више на број. Сад се опет исте речи говоре увек починући с десна. Тако се све један по један избацује докле не остану двојица. Па кад се једноме од ове двојице рече дићман, и он изађе, онда онај последњи мора жмурити.

Или се говори овако:

— Пипавице, мипавице, на куле на муле, на медене колачиће, коме ред коња пасти? Моме брацу Радовану. Зовите га на вечеру. Ја не могу вечерати, ни по кући погледати. Штаглац маглац, кућни рогљац. Теглица тегли мору на војску, да доведе девојку, лепу лепојку, црну црнојку, метните је под кола, нек је кола сатру, у мекиње саспу. И два коња врана, и четири плава, од мора до мора, до белога Дунава. Шијуц!"

На ком се рече шијуц, мора жмурити.

Или:

— Пипавица пипа, на куле на виле, на медене колачиће, на шарене појасиће. Коме ред коња пасти? Моме брацу Радовану. Зовите га

на вечеру. Он нит' може вечерати, нит' по кући погледати. Зучи, бучи, скочи цар на војску, и доведе плаву плавојку, црну црнојку; неће плаву плавојку; хоће црну црнојку. Хајде шуга на војску."

Ко најпосле буде ухваћен за руку, тај иде да жмури.

Или:

— Од Дунава до Дунава, до два цара царевина; гусен гусеница; пали пушка, пали пан; држ' се секо за катан; Катан био ђулистан. Клинчица, Варчица, Звецкац!

На кога дође реч звецкац, мора жмурити.

Или:

— „Јенци менци на камену;
Ту се кују дванаест коња.
Ањ, пањ, вешт Ивањ.
Вешти веру, штуку ждеру,
Штука ждере, хајд' на поље!

Или:

„Седи бан јаребан
Броји тице јаребице,
Где је која ноћивала?
Код Чупина двора.
Чуп чупињаше
На кога наметаше?
На белога Рисмана;
Чика чемерика;
По три, по три коленика
Орлови, соколови.
Соко паде на ливаде
А ливаде на караде
Караде се поломише
Те ливаде потопише.[1]

---

[1] Неки веле:
Караде се поломише
Турци главе погубише.

.....Царева

Одсече се најобичније од каквог лесковог штапа комадић, колико прст дугачак, заруби се с обе стране, па се онда расцепи по средини. Те две полутине зову се цареви. Сад најмање њих троје седећи, најпре једно па друго (и тако редом колико их год има), пуштају те полутине из руке на земљу. Ако обе половине падну тако да је срце горе а кора доле, онда је цар онај што је бацио; ако се обе поклопе па кора буде горе а срце до земље, онда је каплар или субаша; а ако се једна пола поклопи а друга падне са срцем горе, онда је бацач сврака или циганин.

Ако се деси да буде више царева или субаша (што може да буде кад је више играча), онда се цар с царем отима о царство, а субаша са субашом о субаштво, то јест, бацају они из нова, па ко тада остане цар или субаша, на њему и остаје господство.

Сад ће субаша узети туру и оптуживати цару циганина или свраку тражећи да се каштигује. Он обично говори овако:

— Е, царе! дошао сам да ти се жалим, да ми судиш: ударила тичија преко наших пољâ па нам све жито и воће поједе и сатрь. Сва листом побеже, само сам ову једну свраку ухватио, него те молим, царе, суди јој!

Цар ће на то рећи:

— А што ниси чувао своје жито и поље?

— Е, мој царе! одговориће субаша: — ко ће се од несреће сачувати; чувао сам и чувао; нисам ни спавао; ама гад савлада.

— Добро, добро; право све казујеш. Ударите јој пет батина (или колико је њему воља).

Субаша ће то одмах извршити, то јест, свакој свраци или Циганину[1] удариће по длану толико тура колико је цар пресудио.

Тако се редом иде даље, докле је играчима воља.

....Пауна

Ухвате се за руке у коло колико мушких толико и женских, али тако мешовито да је свуда мушко до женскога, а женско до мушкога. То се коло шеће тамо и овамо, и за то време или сви или тек неколико њих у колу певају:

„Паун пасе, трава расте,
  Пауне мој! Пауне мој!
Пауна ми глава боли
  Пауне мој, пауне мој!
Пауна ми ноге боле,
  Пауне мој, пауне мој!
Пауна ми леђа боле,
  Пауне мој, пауне мој!
Пауна ми руке боле,
  Пауне мој, пауне мој!
Пауна ми крста боле,
  Пауне мој, пауне мој!
Пауна ми плећа боле,
  Пауне мој, пауне мој!
Пауна ми очи боле,
  Пауне мој, пауне мој!
Пауна ми уши боле,
  Пауне мој, пауне мој!

---

[1] Где се место свраке оптужује Циганин, онда се обично говори: плотове положише на ватру; опасоше траву; покрадоше бостане, и т. д. што год они могу да чине.

Паун лети да полети
На чије ће дворе пасти?
Еј, на дворе Иванове,
Пауне мој, пауне мој!

Једно од мушких уђе у коло и зове се паун.

Како се кад говори у песми да боли глава, или руке, или ноге, тако се и паун пренемаже показујући да га то боли.

Кад се дође до: Паун лети да полети, онда он јурне да чије било руке растави, и да изађе из кола. Ако не успе да то уради док се још пева: Еј на дворе Иванове, или већ које име буде, онда се песма почиње из нова, и њега опет мора болети све што му песма набраја.

Продре ли пак он на поље из кола, замениће га оно мушко чије је руке раставио од женске кад је прошао, и то ће бити тада паун.

Ова игра, и ако није врло жива, опет се игра подуже; јер је младићима мило да им се име помиње у песми на девојачка уста.

....Полетуше, или Усте[1], или Гусака, или Пуре, или Заната

Кад се игра Полетуше, онда један држи туру а сви други метну руке на колена, или на које друго место где се договоре, и рукама мрдају говорећи: Лéт, лéт, лéт. Старешина пак, а то је онај који држи туру, рећи ће:

— Полете гуска, или врана, или ово или оно.

Ако је он рекао полете за оно што може летети, онда ваља сви да дигну руке; а ко не дигне тога он бије туром док не дигне. Ако ли он рекне полете оно што

---

[1] Уста значи мајстор.

не може летети, на прилику: коњ, дрво, онда треба све руке да стоје, а ко погреши те дигне руку, тога он бије.

И тако се игра редом.

Кад се игра у с т е или г у с а к а, онда сви држе по једну туру на одређеном месту, и зову се г у с к е, а само један може држати туру где хоће, и овај се зове у с т а (м а ј с т о р).

Сад у с т а говори:

— Р е ч е у с т а д а п о л е т е г у с к е, и тадваља сви да дигну туре у вис, а ко погреши, тога сваки удари по један пут туром. Кад уста рекне:

— У с к у п, г у с к е! онда гуске обарају туре к земљи; ко погреши, тога сви бију.

Кад уста рекне:

— Д а п о л е т е г у с к е, ама није изрекао да то вели у с т а, онда све гуске ваља да држе туре на месту; који се превари те подигне, тога туку.

Тако уста говори што може брже час једно, час друго, да би се ко збунио и погрешио, па да га други бију.

Кад се игра п у р е или п у р а к а, онда сви, осем једнога, мичу по једним прстом на неком одређеном месту, обично на колену, а само један, који се зове п у р к о, држи туру у руци и говори:

— Р е ч е п у р к о д а о р е м о. И сви морају мрдати прстом као да ору. Ко то не чини, пурко га туче док се не поправи. Рекне ли он:

— Р е ч е д а о р е м о, не казавши ко то рече, онда ваља сви да не слушају, а ко и то послуша и мрда, тога пурко туче.

Ово се чини да се сваки навикне добро разликовати појам од појма.

Кад се игра заната, онда сваки, осем једнога, изабере по какав занат. Ко остане без заната, тај је старешина и носи у руци туру.

Сад ће он рећи:

— Хајде да кујемо, или шијемо, или копамо, или пишемо, итд., и почеће сам радити онај занат који је поменуо.

Онај чиј је то занат мора одмах прионути да ради чим је старешина казао шта да се ради. Ко то не ради, старешина га туче туром докле се не поправи.

Тако се игра докле се хоће.

ХРОНОГРАФ, ЦАРОСТАВНИК, ТРОЈАДИК, РОДОСЛОВ.

од

Стојана Новаковића.

У „Летопису Матице Српске“ за 1873 год. књ. 115 на стр. 38 и д. штампан је чланак г. И. Руварца „О цароставнику или цароставним књигама с погледом на важност њихову за српску повесницу“. „Цароставником“ зове писац онај позни, како се сад мисли у Русији у другој половини XV века састављени хронограф, у ком се говори о „царствима бугарском, српском и руском“ те се зато зове и „**троıадикъ, сирѣчь трицарьствьникь**“. У свом чланку писац показује, како је име „цароставник“ најобичније име поменуте историчке компилације, како реч значи „књигу о царствима“, но како се каткад зову именом „цароставника“ књиге које нису „цароставници“, као што неки позни преписалац (XVIII века) назива тим именом дело архијепископа Данила и хронику Бранковићеву. Ресултат истраживања г. И. Руварца излази пак противно томе на ово: да „цароставник“ није дело ни Данила архиепископа ни Ђурђа Бранковића, нити које друго, него да се тим именом зове хронографска компилација, која је у Русији састављена; да су „српски цароставници или тројадици само преписи тих руских хронографа“, чега је на-

равна последица, да су познога времена како они тако и њихово назвање.

В. Јагић у своме чланку Ein Beitrag zur serbischen Annalistik mit literargeschichtlicher Einleitung (Archiv für slavische Philologie II. 42) дао је, како мислим, ресултату те расправе о цароставнику нешто шире значење, рекавши „Ich bemerke dass Herr Ruvarac „Carstvenik“ oder „Carstvene“ und „Carostavne knjige“ ganz richtig als auf die allgemeinen Weltchoniken bezüglich erklärt hat“. По овоме могло би се назвање „цароставника“ раширити н. пр. на словенске преводе Хамартола и Зонаре, који су у Србији у XIV веку израђени и после преписивани, али то не видим да је мислио И. Руварац, стегавши се чисто на горе поменуту хронографску компилацију (хронограф-тројадик) с намером, да њу веже за име цароставника, и да то име одбије од дела Данилова или другога којег наше старије историчке књижевности.

Но изводећи свој ресултат и састављајући своје тумачење И. Руварац је превидео или није при руци имао нека места из старих списа или записа, с којима је ваљало рачунати, а нека су и позније објављена, те их није ни могао у рачун узети. Пошто пак и његова и Јагићева расправа имају вредности у књижевности која расправља судбине историчке наше литературе у средњим вековима, и пошто њихово мишљење може бити повод да се то питање сматра за свршено, чинило ми се, да према поменутим местима треба предмет овај на ново размотрити, те на ново претрести питање: може ли се назив „цароставника“ везати само за хронограф онај и онакав, какав је из Русије у Србију у XVI или XVII веку пренесен, па у то време посрбљен, и какво је управо значење те речи? А како се историчке литературе наше у средњем веку тичу и речи

троѡдникь (трицарьстьвникь) и **родословь** рад сам уз оно прво и њихово значење размотрити и колико се може определити.

---

1. Тако Светогорац, који је 1763 преписивао дело Данилово зове га „**цароставникъ или родословъ**“; други који га је 1780 преписивао, зове га само „**родословъ**“. У ономе запису на лавовском рукопису Данилова дела књизи је име: **лѣтописецъ ѡ срьбскихь кралєвь и ѡ архиєпископь, како кто своє житїє проводи**[1]. У запису на шишатовачком Србљаку, који је исти И. Руварац саопштио у Гласнику XXII, 232 (упор. Летопис Матице српске 117 књ. стр. 109) записано је 3 Октобра 1631 како патријарх Пајсије „**своєрѹчно написа повѣсть в' кратцѣ с. Стєфана Штиланови҃ча деспота сербскаго, а кондик монастырски и книгѹ с. Стєфана ѡтнесе с' собою да препишє ѹ цароставникь пекскыи**“. У години дакле 1631 находимо где се уз име патријарха Пајсија помиње некаква књига у патријаршији, која се зове цароставник. Пајсије, избрајајући изворе, по којима је саставио „живот цара Уроша“ наводи **лѣтопись срьбскы** и **родословь**, очевидно као два особита историчка дела. Ако бисмо узели, да патријарах Пајсије под „родословом“ мисли дело Данилово, онда се у његово време још налазио у Пећи онај рукопис, у који су Данило и његови настављачи писали животе краљева и архијепископа српских. А ако, по речима старијега карловачког преписаоца, узмемо да се делу Данилову уз родослов може давати и име цароставник, онда је писац записа у Србљаку шишатовачком, где помиње, како је патријарах Пајсије изводио живот Стефана Штиљановића за цароставник пећски, мислио, може бити по речима самога Пајсија, да ће Пајсије

---

[1] Даничић, Животи краљева и арх. српских. Написао архиепископ Данило и други. Загреб, 1866, V, VI, XII.

онај извод додати или познатоме зборнику живота краљева и архиепископа српских, који је архијепископ Данило основао, или другом каквом историчком делу. Могло би се мислити, да је патријарах Пајсије с истом намером писао и „живот цара Уроша“, нарочито кад се упореде речи почетка тога живота са речима записа у Србљаку шишатовачком. Сам И. Руварац у наведеној свесци Летописа на стр. 42 казује, како је неко на хроници Бранковићевој написао назив „цароставник“. Исто име „цароставник“ као име књизи написано је и на хронографу житомишљићком (Гласник XLII 239, 240) сигурно руком каква Херцеговца, и жалимо што се не зна у ком је веку то учињено.

Долазећи на однотај између речи „цароставни“ и „староставни“ И. Руварац врло добро показује да је „староставан“ народним етимологисањем постало од „цароставан“, па наводи, како Доситије у својим Баснама (стр. 177 првога издања) спомиње „Староставник, књигу манастира Студенице која се свуда не находи“. Ту опет излази на цароставник, књигу некакву тога имена, која се у манастиру Студеници находила. Данас можемо да знамо готово поименце књигу, на коју је Доситије мислио, по ономе рукопису писану 1619 из кога је К. Ј. Јиречек у Гласнику XL штампао „Типик св. Саве за манастир Студеницу“. У садржини тога рукописа махом су историчке ствари. Тако је тамо: даровна повеља Немањина Студеници, живот Немањин од св. Саве, прича о томе како је у Византији сазидан Цариград, како су Цариград узели Турци; познијом руком уписан је манифест цара Петра Великог хришћанским народима у Турској (1705 год.) и летописне неке белешке. Године 1720 неко је на стражњој корици записао као име књизи „Цароставникь монастира Студенице“. Запис је тај сигурно од онога истога који је у почетку XVIII века књигу читао и у њу штошта на предње листове записивао. Записавши на стражњој ко-

рици као име књизи „цароставник“ писац је записа очевидно под тим именом разумевао толико колико „историчку књигу“ — „историју“. На карловачком рукопису превода Зонарине хронике записано је (руком, за коју мислим да није млађа од краја XVII века) на дну прве стране другог листа, где се управо историја почиње, **цароставникь** и још нешто што мислим да је тајном буквицом, али нисам могао размрсити. И овде је реч ц а р о с т а в н и к узета у значењу речи и с т о р и ј а. Исто то могло би се рећи и за оне који се напред помињу. Али су сви ови извори врло позни, те би се могло мислити, да су тако разумевали реч не за то, што би јој то било утврђено значење, него што нису боље знали. За то ћемо се машити и старијих извора, којима се онај приговор не може учинити.

По заповести деспота Стефана године је 1408 „свештеноинок“ Тимотије, који је после био игуман хиландарски, донео у Хиландар некакав словенски превод хронографа или историје света Зонарине, да се онде преписује, и тога се посла, и не само тога него управо прегледања, преписивања, исправљања латио Хиландарац Григорије. За тај посао ми сад знамо по једноме руском препису, који је О. Бођански публиковао у „Чтенія въ императорскомъ обществѣ исторіи и древностей россійскихъ при Московскомъ университетѣ 1847, № 1. Руски преписалац као да није преписао целу књигу, али у ономе што је преписао има доказа, да је преписивао из српског, може бити баш Григоријевог рукописа, о чему се уверавам и тиме, што се текст тога издања од речи до речи слаже са српско-словенским преводом Зонаре у карловачком рукопису. У томе дакле издању одмах у почетку на стр. 1-ој стоји „**Начело паралипоменоу Ѕонарниоу царскыхь книгь**“. У оригиналу грчком налазимо ове варијанте наслова: *Ἰωάννου τοῦ Ζωναρᾶ χρονικὸν*; — *Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν συλλεγεῖσα καὶ*

συγγραφεῖσα παρὰ Ἰωάννου τοῦ Ζωναρᾶ итд. Довољно да наше царске књиге стоје као превод грчке речи *χρονικὸν* или *ἱστορία.* У истом издању на стр. 30 читамо овако место у почетку приче о Александру Великом: **понеже въспомѣноухомь Александра, добро ѥсть и подобно намь понѣ мало оть доблѥствїа написати и обычаа и дѣанїа ѥго вь скоре и пакы напрѣдь шьствовати о проуихь повѣстехь царскыхь**[1]. То исто место у оригиналу Зонарину (Annales ex recensione Mauricii Pinderi, tomus I, Bonnae 1841, p. 329) гласи овако: *ἐπεὶ δὲ μνείαν τοῦ Ἀλεξάνδρου ὁ της ἱστορίας λόγος πεποίηται, καλὸν καὶ τούτου τὰς πράξεις τε καὶ τὰ ἤθη καὶ ὅθεν κἀκ τίνων ἔφυ κατ' ἐπιδρομὴν διηγήσασθαι, καὶ οὕτως αὖθις ἐπαναγαγεῖν τὸν λόγον πρός τὴν συνέχειαν.* Превод латински исказао га је овако: sed quia in Alexandri mentionem incidimus, non alienum fuerit huius etiam res gestas, mores et natales perstringere breviter, eoque facto ad institutae historiae seriem redire. Превод италијански прештампан и на ново с грчким рукописима спорећен и исправљен у Млецима 1570 године, исказао је оно место овако: ma perche ci è occorso di far mentione di Alessandro, stimo non esser fuori del proposito della nostra historia, di ristringer sotto breuità ancora i fatti, i costumi, e l'origine di questo Re: il che falto, ritornar all'ordine di essa historia.[2] И опет дакле *ἱστορία*, historia долази у нас преведена речима царске књиге.

Онај опширнији летописац позније редакције који је Шафарик у своме зборнику под В наштампао, и који се

[1] Цитат је из карловачког рукописа и слаже добро с текстом штампаним у Бођанскога.

[2] Historia di Giovanni Zonara, tradotta da M. Lodovico Dolce et nuovamente ristampata et riconstrata co' testi greci et migliorata da M. Agostino Ferentilli. Venetia 1570, I. 150.

још налази у рукопису југословенске академије бр. 501 (оном истом о ком говори В. Јагић у Književniku III. 121) има у том академијском рукопису овако једно место: **бысть же ѿть рождьства Христова до благоучьстиваго царѧ Коньстантина .т. и .м. лѣть, царь .ле., ѡ нихь же писанїа сказоують вь книгахь царскихь кто и каково житие преидѣ.** А Константин философ у животу деспота Стефана у Гласнику XLII глава .кв. говори **и аште кьто о сихь поносить ми, ꙗко вь кою пользоу сиꙗ вьмѣштати, и таковии да ішьдьше вь царьствьныихь книгахь лѣтописанихь, и оувѣдеть ꙗко царьствовавьшеи прѣжде житиꙗ писанию прѣдають.** У овај ред иде и то, што се хронограф, који је штампао А. Вукомановић у Гласнику X, зове **повѣсть оть бытиꙗ и ѡ царствихь васехь родовь,** а српски летописац, који је исти књижевник штампао у Гласнику XI, носи као име **лѣтописсь царемь срьбьскымь.** Не треба у овоме свему никако сметнути с ума што Даничић у Рјечнику под **царь, царьство, царьствовати** наводи, како се те речи врло често, и то у старијим споменицима, не тичу само цара, императора, него у опште владаоца и власти државне. Стари обичај језика очевидно није био у томе разликовању толико тачан и оштар колико потоњи.

Све што је наведено кад се узме на ум, остаје изван сваке сумње, да су се бар у почетку XV века, ако не још и раније, царским, цароставним (Константинов назив) књигама називале у опште узимљући историчке књиге, историја, исто онако како то после у обичају видимо за реч цароставник, и да се наименовање то није приписивало никаквом посебном делу, пошто у томе не може ништа одлучити случај, што су у нашој средњевековној литератури била једина опширнија историчка дела византијски хронографи. А пошто је и српска литература стекла својих

историјских дела или историја, то не би било ни необично ни неследствено, да се и она називљу истим именом цароставника, или цароставних књига. У течају више од сто година познијега времена видимо да се зове именом цароставника или његовим варијантима и дело Данилово и српски летопис и живот Немањин, и хронограф византијски; а у томе су сви облици тадашње историчке литературе. Уз то реч цароставник је име наше, нити се види да му је каква страна реч за углед служила. Њим су, као народним домаћим именом стари литерарни кругови назвали историју и назвали је онако, каква је она онда и била, т. ј. пошто се у тадашњим историјама мало о чем другом говори до о царевима и царствима, и наши су, држећи се онога ширега тада уобичајеног назива за реч цар, које сад из Даничића Рјечника видимо, назвали историју, по тадашњој садржини њеној, цароставником.[1] Не треба превидети, да у садржају хронографа-тројадика житомишљићког, који је арх. Н. Дучић у Гласнику XXXII саопштио, као и у садржају хронографа-тројадика савинског, који је прота Ђ. Николајевић у Срб. далм. магазину за 1867 год. (стр. 157 и д.) објавио, реч царство долази сваки час у смислу владе. И саме речи народне песме „у Марка су књиге староставне (управо цароставне, дакле цароставник). Марко знаде на коме је царство“ добијају по овоме тај смисао, да је у Марка историја или књига о владаоцима домаћим, којом се може спор о владаоцу, питање „на коме је царство“, размрсити. С тога ја држим, да то име вреди као назив и за домаћу и за страну историју, и да се не може везати ни за хронограф визан-

---

[1] Књиге библије, у којима је управо историја државног живљења јеврејског, називљу се у словенском преводу царьства. Лако може бити, да је овај назив дао повода значењима и употреби, о којој је овде говорено.

тијски, а камо ли за позни словенски (како се држи у Русији компиловани) хронограф-тројадик. Што пак значење речи није добило своју утврђену карактеристичну прецизност, томе се зар неће нико чудити, ко зна колико се мало и све остало у старој нашој литератури прецизовало и утврдило.

---

2. Да цароставник значи само историју у опште, може се показати именом и самога оног словенског (resp. руског) хронографа-тројадика којему га И. Руварац приписује. Хронограф тај, како је већ познато, говори о „царствима“ грчком, бугарском, српском и руском; он се у неким нашим рукописима зове „тројадик“. У велико-реметском рукопису тумачење је те речи: **троıадникъ, сирѣчь трицарьстьвникъ.** В. Јагић је у Archiv II, 42 добро упутио на грчку реч *τριαδικός* као на извор речи тројадика, но остаје питање: на која три царства упућују обадве те речи? Као што сам мало час напомињао, да је цароставник назвање које је никло на домаћем земљишту и није ни откуд узајмљено, тако бих и овде држао, да је име тројадика или трицароставника домаће на разлогу добро, утврђеном, што је критика историчка осведочила да су баш они облици хронографа, који се тим именом зову, компиловани у словенској књижевности.[1] Шта је природније мислити, него да им је и име у исти мах наденуто кад су постали? С тога сумњам да се под „три царства“ могу мислити стара царства јудејско, маћедонско, римско и т. д. већ и за то, што је тих царстава више. Врло би згодно било узети у та три царства она, која су писце морала највише интересовати, а то би била бугарско, српско и руско, ако је хронограф-тројадик доиста у Русији постао, или може бити:

---

[1] Rad XIII, 220 и д. у чланку дра Рачкога.

грчко, бугарско и српско, на случај да је хронограф постао негде у Бугарској или Србији, што још није остављено изван препирке. Довољно је за овај мој посао, да се из овога имена види, како цароставник строго узимљући, најмање може приличити као искључно име књизи, која се сама назива трицарставник, тројадик. А пошто смо горе видели, пребирајући дотична места и назвања из старине, да цароставник значи управо историју, то нам трицарставник са својим значењем и грчком речју долази у потврду и онога тамо и овога овде, показујући својим склопом на то, да цароставник значи историју или у опште или само о једном царству или народу. Трицароставник дакле или тројадик јесте књига, у којој се с нарочитом пажњом извесна три царства показују, или се речју хоће читаоцу на та три царства пажња да обрати.

---

3. На послетку познато је, да се и именом родослова зову чешће историчка дела у старој књижевности нашој. Тако се исто Данилово дело у оба карловачка рукописа називље именом родослова. Сам патријарах Пајсије у „животу цара Уроша“ у Гласнику XXII, 215 изгледа ми да под именом родослова мисли дело Данилово. Троношки летописац назван је такође **родословїє сєрбскѡє,** али преписалац већ у предговору каже за дело **сїа исторїа.** Онај облик летописца, који је Срећковић штампао у Гласнику XXI, и који критички још није карактерисан, носи наслов **Родословїє сєрбскїи царєи.** Над оном редакцијом опширнијега српског летописца, који је Шафарик, Památky (okázky) 55 под II, штампао по карловачком рукопису из времена око 1503 год. долази као наслов: **исторїа вь кратцѣ о срьбскыихь царєи.** Над истим чланком у оном рукопису југослов. академије, који је В. Јагић у Književniku III, 121 описивао, натпис је место

онога: **родословїє светыхь ктиторь и господь срьбскихь земль.** Сама реч **родословїє** долази чисто за *γενεαλογία*, и у том је смислу употребљена још у тројадику манастира Савине у садржини, коју је Ђ. Николајевић штампао у Срб. дал. магазину за 1867, стр. 157 и даље. Тако је употребљава и Константин философ у његову „животу деспота Стефана", Гласник XLV, 256. И горњи чланак, познији опширан летописац, мало излази из реда генеалогије. На другом месту ја сам се старао да покажем, како је он и писан с нарочитом генеалошком намером. Тако управо тек се за најпознија времена, од XVII века па даље, може осведочити, да је реч **родословие** узимана у значењу историје; старија времена једнако држе за назив историје другу реч, и не заборављају правог значења речи **родословиѥ.** И тако ако се и може познији простран летописац назвати именом **родословиѥ,** даље се то име ниједном опширнијем историчком делу не може наденути, и са свим је на погрешном, сувише раширеном разумевању основано, што се троношки летописац и Данилово дело називљу именом родословија или родослова.

РАДЊА И СТАЊЕ
СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА

у години 1876.

ПРОЧИТАО СЕКРЕТАР

на годишњем скупу 12 Јуна, 1877.

Господо,

Велико дело, које је наш народ са оружјем у руци покушао прошле године, није још показало онолике последице коликима су се надали одушевљени пријатељи напретка и слободе. Или напредна моћ наша и околне браће наше није још довољно развијена, или она није још довољно прикупљена на спрам огромне снаге, усредсређене дивљим фанатизмом и прикупљане столетним господарењем, — и у једном и у другом случају никако се не можемо задовољити са простом осудом над оним што смо радили или над оним што нисмо урадили. Небројено пута озбиљније, пажљивије и радљивије ваља нам сада настати и у познању правога стања свога и у истраживању најприроднијих и најсталнијих основа науке и образованости људске, што снагу напретка рађа, крепи и у складност доводи.

Видећете да је и комисија одређена за преглед уређења нашега ученога друштва нашла, да је потребно да се учине нарочито такве измене како ће се и у овоме друштву још већма оснажити критика научнога рада, нешто ближим одређењем програма целог друштва и посебних одсека а нешто озбиљнијим за-

хтевима према редовним члановима, и како ће у исто време широм отворити се врата и племенитим тежњама да се наука и непосредно може ширити и онде где се није могло да доспе до велике школске припреме.

После последњега главнога скупа Српско Учено Друштво тек је при концу године могло да настави свој рад.

На два састанка одборска, два састанка одсека за науке природне и математичке, два за науке историјске и државне, два за науке философске и филолошке и једном састанку одсека уметничког читали су се и претресали ови нови радови:

Члана Љ. Клерића: О конструјисању тангената и пречника кривина на коничним влацима на основу динамијских закона.

Члана С. Лозанића: Анализа бање слатинске.

Истога члана: Студије о динитро-дифенил-сулфо урама и о дејству азотне киселине на сложена ура.

Члана Дра Ј. Панчића: Опис и слика Оморике, за коју се до сада у науци није знало.

Члана Дим. Стојановића: Две студије о кривинама коничних влакова и о новим влацима који стоје у свези са тим кривинама као хармонични влаци коничних пресека.

Г. Вел. Антића: О логаритмичкот пружнику.

Члана Ст. Новаковића: Библиографијски извештај о издањима познатим и непознатим зборника за путнике од Божидара Вуковића.

Истога члана: Библиографија српска и хрватска за 1875 г.

Истога члана: Расправа о „хронографу, цароставнику, тројадику и родослову".

Члана Мил. Ђ. Милићевића: Живот Срба сељака, трећа збирка, игре.

Члана Г. Гершића: Територијалне промене, национална мисао у старо, средње и ново време и начело општега гласања.

Од књига друштвених изашао је за ово време Гласник четрдесет трећи и четрдесет четврти и од другог одељка књига VIII: Житија краљ српских.

Имовно стање друштвено од почетка до конца 1876 године било је овако:

Примљено је државне помоћи свега . . . 60.667 гр. ч.

А издато је:

		грошa	пр.
1,	За подмирење лањскога дуга	25.051	17
2,	За хоноаре за „Гласник“	23.833	15
3,	На повез књига	2.364	—
4,	На канцеларијске и штампарске трошкове	835	—
5,	На плату послужнику	4.250	—
6,	На плату секретару	3.084	—
	Свега	59.417	32*

Претекло је дакле ове (1876) године у друштвеној каси: 1.249 гроша и 8 пара.

Библиотека друштвена и ове године прирасла је пошиљањима од посебних друштава с којима је друштво ово у свези и од књижевника родољуба, којима нека је хвала.

Председништво и ове године приликом докторског јубилеја члана свога Л. Ранкеа и приликом дваестогодишњице Шербуршког друштва за природне науке није пропустило да обнови уверење о пријатељској узајамности, о поштовању заслуге и о непрекидној солидарности научној од стране Српског ученог друштва и у сред усамљене крваве борбе нашег народа за опстанак.

Али низ редовних чланова није ни ове године остао непрекинут и то баш на најдрагоценијем месту. Друштво је сахранило ове године свога толикогодишњега вреднога члана, секретара и председника дра Јанка Шафарика. Не само да је скоро цео рад око археолошких и осталих историјских истраживања Шафарикових угледао света под крилом овога друштва, него је и цео развитак нашег ученог друштва присно везан са личним утицајем овога радника који није никада престајао одушевљавати околину своју за важност историјских и природних чињеница. Нека му је блажен спомен!

* Пошто је секретар друштва у време кад се прошлогодишњи извештај штампао, био у војсци, то су многе цифре у штампаном извештају (Гласник 43) изишле осакаћене штампарским погрешкама. Тако

(бр. 2)	у место 34.172		треба да стоји 34.712
(бр. 3)	„ „ 30 пара		„ „ „ 20 пара
—	„ „ 85.729 гр. 35 пр.		„ „ „ 86.260 гр. 17 пр.
и	„ „ 23.511 „ 36 „		„ „ „ 25,051 „ 17 „

А не може се довољно оценити да ли је у години 1876 већи губитак претрпела српска војска или Српско Учено Друштво смрћу Михаила Н. Илића, који јуначки погибе под Јавором 24 Августа. Илић није само био храбар војник, енергичан наставник и даровит вођ, он је био и један од највреднијих писаца војничких у својим тако младим годинама. А његова истраживања топографска тек су се у прошлој години почела јављати у Гласнику (Клисура овчарска) и у Отаџбини (Солун) и већ су примљена као драгоцен прилог у овој струци. Него он је умрьо славио, помогавши да се одбрани вештином и јунаштвом цео један крај домовине од пустошења дивљачког. И можемо слободно рећи, да његова смрт, као и цео живот, чини част друштву у коме је био члан, а на првоме месту чини част науци која га је истински однеговала и којој је увек био веран пријатељ. Слава му!

ПРЕДСЕДНИК

Ст. Бошковић.

СЕКРЕТАР И БЛАГАЈНИК

Милан Кујунџић.

ЧЛАНОВИ ОДБОРА

Дим. Нешић.

Јов. Бошковић.

Драг. Милутиновић.

САСТАНЦИ

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА

(од 13 Јуна 1876 до 12 Јуна 1877).

У одбору за науке природне и математичке.

Састанак 11 Марта 1877.

Председава Ј. Драгашевић, бележи Д. Стојановић, чланови: др. Панчић, др. Валента, Дим. Нешић, Љ. Клерић, и друштвени секретар М. Кујунџић.

Бр. 1.

Редовни члан г. професор Клерић саопштава одсеку своје оригиналне студије о конструисању тангената и пречника кривина на коничним влацима на основу динамијских закона и подноси своју расправу о томе, да се у „Гласнику“ штампа.

Одсек имајући у виду да је с једне стране рад г. Клерићев оригиналан а с друге опет стране, да су таква посматрања добит за науку, одлучује, да се ова расправа штамна у „Гласнику“ а писцу да се да одсеком 20 дуката цес. награде.

Бр. 2.

Како је одсек на пређашњем свом скупу одлучио, да расправа г. професора Клерића „Нападна тачка и величина центрифугалне силе у кружној површини, која се под неким углом, са сталном угловном брзином, окреће око вертикалне осе“ уђе у „Гласник“ а да се писцу награда одреди, пошто штампана буде —

то сада пошто је расправа у „Гласнику“ штампана одсек одређује, да се писцу да 10 дук. цес. у име награде.

Бр. 3.

Редовни чланови г.г. др. Панчић и др. Валента подносе одсеку реферат о чланку г. Милана Јовановића под насловом: „Наливњаци и инфузорије“ с мњењем, да радови оваке врсте према самом уређењу друштвеном не могу доћи у друштвени орган. Мнење референата одсек је усвојио.

Бр. 4.

Редовни члан г. професор Лозанић саопштава друштву своје оригиналне студије о „Динитро-дифенил-сулфо-уре“, показујући до сад добивене резултате и подноси своју расправу о томе да се у „Гласнику“ штампа. Одсек имајући на уму труд око таких радова и добит за саму науку, одлучује да се ова расправа у „Гласнику“ штампа а писцу да се одсеком да 20 дуката цес. у име награде.

Бр. 5.

Редовни члан г. професор Лозанић подноси своју анализу минералне воде „бање слатинске“ да се у „Гласнику“ штампа. Одсек одлучује, да расправа уђе у „Гласник“ а писцу да се одсеком даде 10 дук. цес. у име награде.

Бр. 6.

Досадањи председник одсека г. Драгашевић јавља, да му је према друштвеном устројству истекао рок за вршење ове дужности и моли, да се замени другим чланом. Уважавајући разлоге г. Драгашевића, одсек изабра за председника свог редовног члана г. професора Д. Нешића.

Бр. 7.

Према одлуци главног прошлогодишњег скупа, одсек одређује г. Драгашевића у комисију за преглед друштвеног уређења.

Састанак 20 Априла 1877.

Председава Д. Нешић, бележи Д. Стојановић, чланови: др. Панчић, С. Лозанић, Љ. Клерић, К. Алковић, К. Црногорац и секретар друштва Кујунџић.

Бр. 1.

Професор г. Д. Стојановић саопштава друштву своја испитивања о „Кривинама коничних влакова и о новим влацима, који стоје у свези са тим кривинама и које он назива хармонични влаци коничних пресека (curvae charmonicales sectionum conicarum). Рад је подељен у два чланка са 9 слика. Одсек налази да је рад г. Стојановића не само оригиналан, но да је тој математичкој партији дат тиме и сасвих нов правац и с тога одлучује, да се чланци штампају у друштвеком органу а писцу да се да у име награде за оба чланка 40 дуката цес.

Бр. 2.

Г. др. Панчић подноси друштву миколошке списе г. Стевана Шулцера од Мигенбурга (Stefan Schulzer von Müggenburg) које је писац послао друштву. Том приликом г. Панчић разлаже, како би врло корисно било, кад би г. Мигенбург, као познати специјалиста о печуркама и наше пределе испитивао и пита да ли би друштво вољно било, да га за тај рад новчано подпомогне. Одсек ценећи корист, која би се тиме добила и за земљу и за науку, усваја предлог г. Панчића и опуномоћава га, да ради тога ступи у преговоре са г. од Мигенбурга.

Бр. 3.

Г. др. Панчић саопштава друштву свој проналазак новог дрвета „Оморике“ и напомиње, како је он пре кратког времена написао о оморици кратку брошуру на немачком језику и да је усљед тога европска научна критика признала ово дрво као заиста ново и досад у науци непознато а сад подноси друштву о томе чланак. Одсек одлучи да се рад г. Панчића штампа у „Гласнику“ а писцу даде највећа награда, 10 дуката цесар. од штампана табака а осем тога одобрава нарочити издатак за сликање дрвета.

Бр. 4.

Професор г. Лозанић саопштава друштву своја испитивања о дејству азотне киселине на сложена ура, гуанидине и уретане и показује резултате, које је добио при том раду. Одсек налазећи да је рад г. Лозанића и оригиналан и добит за науку, одлучује да се у „Гласнику“ штампа, а писцу да се да у име награде 15 дуката цес.

Бр. 5.

Секретар друштва подноси одсеку на оцену чланак г. Вел. Антића инжинера о логаритмичком пружнику. Одсек налази да би због практичке употребе овога пружника у најновије доба врло корисно било, да га имамо описана и на нашем језику али да се ова лепо и разговетно написана расправа неможе штампати у друштвеном органу само са тога што оваки списи према устројству друштва не могу ући у његов рад.

У одбору за науке философске и филолошке.

Састанак 3 Марта 1877.

Председава Ј. Бошковић, бележи М. Кујунџић, чланови: Ст. Новаковић, М. П. Шапчанин.

Бр. 1.

Члан Ст. Новаковић чита свој библиографијски извештај: „Божидара Вуковића зборници за путнике, издања позната и непозната". Одсек саслушавши овај извештај одлучи да се штампа у друштвеном „Гласнику" и награди са 7 дуката од штампана табака.

Бр. 2.

Члан Ст. Новаковић подноси своју библиографију за 1875. Одсек одлучује да се штампа у „Гласнику" и награди као и за прошлу годину.

Бр. 3.

Према одлуци годишњега скупа да се састави комисија од одбора и по једног члана свих одсека ради прегледа друштвеног уређења, одсек бира члана Ст. Новаковића.

Састанак 31 Маја 1877.

Председава Ј. Бошковић, бележи Мил. Кујунџић, чланови: Ст. Новаковић, М. П. Шапчанин.

Бр. 1.

Члан Ст. Новаковић чита своју расправу о „Хронографу, царостравнику, тројадику, родослову“.

Одсек одлучује да се ово штампа у друштвеноме „Гласнику“ и награди са 7 дук. од табака.

У одбору за науке друштвене и историјске.

Састанак 1 Марта 1877.

Председава Ст. Бошковић, бележи М. Ракић, чланови: М. Ђ. Милићевић, Н. Дучић, П. Срећковић, Г. Гершић, Ст. Р. Поповић, Г. Витковић, Нас. Петровић, и секретар друштва Кујунџић.

Бр. 1.

Председник одсека г. Ст. Бошковић прочита реферат свој и г. Гершића о чланку члана кореспондента г. Богишића: „Станак по дубровачкоме законику“.

Референти находе да чланак одличног научника српског заслужује сасвим да уђе у орган друштвени и да се награди са 10 дук. од штампаног табака.

Одсек усваја.

Бр. 2.

Редовни члан г. П. С. Срећковић подноси, као прилог за „Гласник“, превод г. Димитрија Алексијевића с јелинског: „Извод из историје Византије од Кантакузена“.

Пошто друштво не прима изводе и преводе ма какве грађе за историју или иначе других предмета, то одсек одлучи: да се овај прилог не може примити.

Бр. 3.

Редовни члан г. М. Ђ. Милићевић поднесе као прилог за „Гласник“ свој чланак: „Живот Срба сељака — III збирка — игре“.

Пошто је г. Милићевић прочитао одсеку неколико места из ове треће збирке, одсек одлучи да се штампа у „Гласнику“ и да се награди с 8 дук. цес. од штампаног табака.

Бр. 4.

Одсек изабра г. архим. Н. Дучића за члана комисији којој је задатак да изради измене и поправке у статутима друштва.

Састанак 10 Јуна 1877.

Председава Ст. Бошковић, бележи М. Ракић, чланови: М. Ђ. Милићевић, Г. Витковић, Г. Гершић и секретар Кујунџић.

Бр. 1.

Прочита се и потписа протокол састанка од 1 Марта 1877

Бр. 2.

Г. Ђорђе Рајковић књижевник из Н. Сада, шиље преко г. Јована Гавриловића једно у копији писмо писано владици которском Никодиму Бучовићу, писмо братства манастира Гомирја од 1705 године, и једно оригинално писмо владике карлштатског Симеона Randomly Кончаревића од 1762 године. Г. Рајковић је послао ова писма друштву да их оцени и према нахођењу, штампа у збирци грађе за историју.

Пошто ова писма немају историјске вредности, а тако исто ни за језик српски, то одсек одлучи да их остави у архиву своју ако иначе г. Рајковић не нареди.

Бр. 3.

Редовни члан Г. Гершић подноси, као прилог за „Гласник“: „Територијалне промене, нацијонална мисао у старо, средње и ново време, и начело општега гласања — историјска студија из међународног живота“.

Пошто је г. Гершић прочитао нека места из овога чланка, одсек одлучи да се чланак штампа у „Гласнику“ и награди са 8 дуката од штампаног табака.

У одбору за уметност.

Састанак 9 Априла 1877.

Председава М. Валтровић, бележи Драг. Милутиновић, чланови: Даворан Јенко, Никола Марковић.

Бр. 1.

На предлог председника, да се према одлуци годишњег скупа избере из сваког одсека по један члан, који би поред дотичног одсечког председника учествовао у комисији за измену неких друштвених чланака односно обима рада појединих одсека, уметнички одсек изабрао је г. Мих. Валтровића.

Бр. 2.

На предлог председника, да ли ће и ове године ићи чланови уметничког одсека, да испитују и прецртавају споменике српске уметности по Србији, као што су то чинили и прошлих година од 1871—1875, одсек уметнички решава, да се исти изасланици г.г. Михаил Валтровић и Драгутин С. Милутиновић и ове године о трошку друштвеном пошљу, да продуже одпочети рад око снимања споменика српске уметности.

Бр. 3.

На председников предлог, да се одсеку избере нов председседник и перовођа, одсек бира за председника свог Драгутина С. Милутиновића, а за перовођу г. Михаила Валтровића.

Бр. 4.

На предлог г. Д. С. Милутиновића, да ли и ове године да се држи уобичајени излог снимака од споменика српске уметности што су их друштвени чланови г. г. Михаил Валтровић и Драг. С. Милутиновић по Србији цртали од године 1871—1875, одсек решава, да се и ове године држи такав излог у локалу Српског Ученог Друштва; а уједно да се умоли одбор, да припомогне извршење тим, што би нужне позивнице на излог за г. г. чланове дао штампати, као што је досад био обичај.

У управи Српског ученог друштва.

Састанак управе, 4 Јануара 1877.

Председава Ст. Бошковић. Бележи М. Кујунџић. Чланови: Ј. Драгашевић, Мих. Валтровић, Ј. Бошковић.

Бр. 1.

Секретар напомиње одлуку годишњега скупа да се установи комисија ради прегледа уређења друштвеног. Да би се у оваквој комисији донела одлука корисна и промишљена, одбор налази да је згодније да се ствар одложи бар до расправљенога питања о миру, али да се може јавити одсецима да на састанцима својим изберу чланове овој комисији.

Бр. 2.

Председник износи на среду питање: може ли председник друштва бити у исто време и председник одсека. Пошто је овде случај да је председник одсека историјског постао у исто време и председник управи и пошто тиме управа губи једнога члана, то се одлучује да се позове одсек историјски да изабере себи другога председника.

Бр. 3.

Одсек за науке историјске и државне одлучио је да се у „Гласнику“ штампа „Српска књижница у Хилендару“ од архим. Леонида и да се члану Срећковићу за превод даде 9 дуката цес. Одбор одобрава.

Тако исто одобрава се и одлука да се „Житија краљ српских“ штампају у II одељку „Гласника“ и награде са 4 дуката ћес. од штампаног табака.

Бр. 4.

Управа прима знању одлуку одсека за науке философске и филолошке да се од сада свака грађа штампа у II. одељку „Гласника“, а у I. само расправе, и пошто извршењу овакве одлуке никакве препреке у устројству друштвеном нема, то оулучује одбор да није потребно о томе никакве даље кораке чинити.

Бр. 5.

Узима се на повољно знање извештај председников, да је на писмену пријаву двaестпетогодишње светковине Шербуршкога друштва за природне науке послао у договору са секретаром одпоздрав у коме се одаје поштовање друштву које је издржљивошћу својом показало вољу и способност за рад и у коме се напомиње да и ми поред свих незгода које трпимо од азијскога насиља не губимо ни тренут из очију важност природних наука и важност узајмице научне.

Састанак управе, 11 Јуна 1877.

Председава Ст. Бошковић, бележи Мил. Кујунџић, чланови: Д. Нешић, Драг. Милутиновић.

Бр. 1.

Одобрава се одлука одсека за науке природне и математичке о штампању и награди: дра Панчића „Опис оморике“; Љ. Клерића „О конструисању тангената и пречника кривина“ и „Нападна тачка и величина центрифугалне силе у кружној површини“; С. Лозанића „Динитро-дифенил-сулфо-уре“, „Анализа бање слатинске“ и „Дејство азотне киселине на сложена ура“.

Бр. 2.

Одобрава се одлука одбора за науке философске и филолошке о штампању и награди Ст. Новаковића „Божидара Вуковића зборници за путнике“, „Библиографија српска за год. 1875“ и „Хронограф, цароставник, тројадик, родослов“.

Бр. 3.

Одобрава се одлука одбора за науке друштвене и историјске о штампању и награди: дра В. Богишића „Станак по дубровачкоме законику“; М. Ђ. Милићевића „Живот Срба сељака, III. игре“; и Г. Гершића „Територијалне промене, национална мисао и начело општега гласања“.

Бр. 4.

Претпостављајући да ће се по закону моћи изузети из касе државне цела сума која обично припада друштву као потпора

државна све дотле док скупштина не би противно одлучила, управа одобрава да ове године изасланици одбора за уметност наставе прекинути рад снимања архитектонских старина и одлучује да им се у то име даде 100 дуката.

Бр. 5.

Секретар јавља да је комисија, одређена главним скупом за преглед друштвенога уређења у 4 своја састанка свршила овај посао. Управа одлучује да се извештај и предлог те комисије стави на дневни ред главнога скупа.

Бр. 6.

Секретар јавља да су у замену и на поклон друштву дошле ове књиге:

Од чешке академије знаности: Sitzungsberichte der kön. bömischen Gesellschaft der Wissenschaften in Prag. Jahrgang 1875. Prag 1876. Jahrgang 1876. Prag 1877.

Jahresbericht der kön. bömischen Gesellschaft der Wissenschaften. Ausgegeben am 12 Mai 1876. Prag 1876.

Abhandlungen der kön. böm. Gesellschaft der Wissensch. vom Jahre 1875 und 1876. VI Fole, 8 Band. Prag 1877.

Základy starého místopisu Pražského. Sestavil Vácslav Vladinoj Tomek. — Registrik jmen osobnich — Prag 1875.

Од бечког географског друштва: Mittheilungen der kais. u. kön. geographischen Gesellschaft in Wien 1875. — Wien 1875.

Од берлинске академије знаности: Monatsbericht (März, September & Oktober, November, December 1875). — (Januar bis November 1876). — (Januar—April 1877).

Од бечке академије знаности: Sitzungsberichte der kaiserl. Akademie der Wissenschaften, mathem.-naturwissensch. Classe, Jahrg. 1874. LXX Band, I. Abthel. III, IV, und V Heft; — II Abth. III, IV, und V Heft; — III. Abth. III, IV und V Heft; Jahrgang 1875, LXXI Band, I. Abthel. I—V Heft; II Abthel. I—V Heft; III Abth. I—V Heft; — LXXII Band, I Abth. I—V Heft; II Abth. I—V Heft; III Abth. I—V Heft. Jahrgang 1876, LXXIV Band II Abth. I—II Heft.

Sitzungsberichte, philosophisch-historischer Classe. Jahr-

gang 1875, LXXXI Band, Heft 1, 2, 3; Jahrgang 1876, LXXXII Band, 1 und 2 Heft.

Од матице словенске: Letopis matice slovenske za leto 1876. Ljubljana 1876.

Dr. Lovro Toman. Založila i izdala Matica slovenska, v Ljubljani 1876.

Од маџарске академије знаности у Пешти: Monumenta Hungariae historica (Magyar történelmi emlékek), Elsö osztály: okmánytarak. Kötet XVIII—XXIV. Második osztaly: Irók. Kötet XXII, XXVI, XXVII, XXXII.

Magyár történelmi tár. XX, XXI.

Török-magyarkori történelmi emlékek. Köt. IX.

A magyár tudományos akadémia, 1873 Majus 25-en tart. ünnepélyes közülésének tárgyai. Budapest 1873.

A magyar tudományos akad. 1874 Majus 31-en tartolt. XXXIV. közülésének tárgyai. Budapest 1874.

Az emberi vese visszér-rendszere. Budapest 1875.

Adatok a szem porezhártyája szövet- és élettanához. Budapest 1875.

A magy. tudom. akadèmia 1875. Majus 30-an tartolt. XXXV-dik közülésének tárgyai. Budapest 1875.

Magyárországi régészeti emlékek, III köt. I rész. Budapest 1874.

Archaeologiai közlemények, IX köt., II füzet. Budapest 1874.

Icones selectae hymenomycetum hungariae III.

Magy. tud. akadémia értesitöje. 1—14 szám. Budapest 1874 и 1875 1—17 szám.

Archivum Rácóczianum II, III, IV. Budapest 1873, 1874 második osztály: diplomatia II kötet. Pest 1873.

Századok a magy. tört. társulat küzlönye. füzet II—VII. Budapest 1876.

Értekezések a történeti tudományok köréböl. II köt. X szám 1873; III köt. I—X sz. 1873—1874; IV köt. 1—VI sz. 1874—1875; V köt. I sz. 1875. Budapest.

Név- és tárgymutató a magyar tudományos akademia értesitöjének I—VIII evolymához (1867—1874). Budapest 1875.

Név- és tárgymutató a török-magyárkori államokmánytár, I—VII kötet. Budapest 1875.

Jegyzéke a m. tud. akad. által kiadott könyveknek. Budapest 1875.

Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos répertóriuma, I. Budapest 1874.

M. tud. akademia Almanach, 1874, 1875 Budapesten.

Од варшавског универзитета: Варшавскія универс. извѣстія. 1876 г. № 1—6. Варшава 1876.

Од новоруског одеског универзитета: Записки импер. новороссійскаго университета. Томъ VII—XXI. Одесса 1875, 1876.

Объ участіи Сербовъ въ нашихъ общественныхъ отношеніяхъ. В. Григоровича. — Изъ XX тома записки импер. новорос. универ. Одеса 1876.

Од московског пољопривредног друштва: Русское сельское хозяйство, журналъ имп. москов. общества сельскаго хозяйства. Годъ VIII. Томъ XXIV. № 3. Томъ XXVI № 8. Москва 1876.

Од казанског универзитета: Извѣстія и ученыя записки имп. казанскаго универс. Годъ XLIII 1876. № 2—6. Казанъ 1876.

О правѣ владѣнія городелими дворами въ москов. государствѣ истор.-юридич. очеркъ Николая Загоскина, приват. доцента казан. универ. Казанъ 1877.

Методъ и средства срав. изученія дрѣвнѣйшаго обычнаго права Славянъ вообще и русскихъ въ особенности. Н. Загоскина. Казанъ 1877.

Од демидовског правничког лицеја: Временникъ Демидов. юридич. лицея. Книга X—XII. Ярославль 1875, 1876, 1877.

Од московског математичног друштва: Математическій сборникъ. Томъ VII вып. IV. — Томъ VIII вып. I. Москва 1875—6.

Од московског хируршког друштва: Лѣтопись хирургическаго общества въ Москвѣ. Томъ I. вып. I. Москва 1875.

Докладъ комиссіи по вопросу о леченіи ранъ хирургическому обществу въ Москвѣ. Москва 1877.

Од царско руског географског друштва: Записки юго-западнаго отдѣла импер. русс. географ. общества. Томъ I, II, за 1873, 1874. Кіевъ.

Отчетъ о дѣятельности юго-запад. отдѣла имп. русс. геогр. общества, за г. 1873, 1874, 1875. Кіевъ.

Документы объясняющіе исторію западно-русскаго края и его отношенія къ Россіи и къ Польшѣ. С.-Петерб. 1865.

Положеніе о юго-зап. отдѣлѣ имп. русс. географ. общества. Кіевъ 1873.

Программа юго-запад. отдѣла имп. русс. географ. общества для собранія свѣдѣній по етнографіи. Кіевъ 1875.

Опытъ программы для собиранія статистичко-економическихъ свѣдѣніи, составилъ Н. И. Зиберъ для юго-зап. отд. имп. русс. географ. общества. Кіевъ 1875.

Од благотворног словен. комитета у Москви : Отчетъ о дѣятельности слав. благотвор. комитета въ Москвѣ, за 1875 год. съ приложеніями. Москва 1876.

Од краковске академије знаности : Statut akademii umíjetnosci w Krakowie. Krakow 1872.

Rosprawy i sprawozdania z posiedzen wydzialu filologícznego akadem. umijetnosci. Tom I. Krakow 1874. Tom II 1875. — Wydzialu historyczno-filozoficznego. Tom. I, II, 1874. Tom III 1875. — Wydzialu matemat.-przyrodniczego Tom I, 1874.

Scriptores rerum Polonicarum. Tomus I. Krakow 1872. Tomus II. Krakow 1874.

Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Tomus I, Krakow 1874.

Bibliografia Polska XIX stólecia, przez K. Estreichera. Tom I, Krakow 1872. Tom II seszyt I—IV. Krakow 1874.

Bibliografia Polska XV—XVI stólecia, przez K. Estreichera. Krakow 1875.

Dzieje bezkrólevia poskonie Jana III. przez Ant. Walewskiego. Tom I, wyd. akad. umijet. w Krakowie 1875.

A. Z. Helela: Pism pozostalych, wydanie posmiertne. Staraniem akad. umijet. Tom I. Dawne prawo prywatne Polskie. Krakow 1874.

Niemiecko-polski slownik wyrazow prawniczych i administracyjnych. Wyd. drugie, staraniem i nakladem akad. umijet. Krakow 1874.

Rocznik ces. król. towarzystwa naukowego krakowskiego. Tom XX, XXI, Krakow 1872.

Rocznik zarzadu akad. umijetnósci w Krakowie, rok 1873, Krakow 1874. — Rok 1874, Krakow 1875.

Sprawozdanie komisyi fizyograficznéj. Bylego c. k. towarzystva naukowego Krakow. Obejmujace poglad na czynnósci

dokonane w ciagu roku 1872, vraz materyaly do fizyografii Galicyi. Tom VII. Krakow 1873. Tom VIII 1874.

Lud, jego zwyczaje, sposób zycia, mowa, podania, przyslowia, obrzedy, gusla, piesni, muzyka i tance. Przedstawil Oskar Kolberg. Serya VI, 1873, ser. VII 1874, ser. VIII 1875. Krakow.

Pamietnik akad. umijetnósci w Krakowie. Wydzialy: filologiczny i historyczno-filozoficzy. Tom I. Krakow 1874. Tom II 1875. — Wydzial matemat.-przyrodniczy. Tom I, Krakow 1874.

Starodawne prawa polskiego pomniki. Tom III, Krakow 1874 god.

Dva pierwsze publiczne posiedzenia akademii umiejetnosci w Krakowie. Krakow 1873.

Од Југословенске академије знаности и уметности у Загребу:

Rad, knj. 38, 39, 40. Zagreb 1877.

Starine, knj. VIII, Zagreb 1876.

Stari pisci hrvatski, knj. VIII, Zagreb 1876.

Monumenta spec. Hist. Slavorum meridionalium. Vol. VI, Commissiones et relationes Venetae. Tomus I, Zagrabiae 1876.

Monumenta hist.-juridica slav. merid. Pars I, vol. I, statuta et leges civitatis et insulae Curzulae (1214—1558). Zagrabiae 1877.

Korijeni s riječima od njih postalijem u hrv. ili srpskom jeziku, napisao Gj. Daničić, na svijet izdala jugosl. akademija znán. i umjetnosti. Zagreb 1877.

Bilinar. Flora excursoria. Uputa u sabiranje i označivanje bilinah u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, sastavili Dr. J. Schlosser i Lj. Vukotinović. Podporom Jugosl. akademie. Zagreb 1877.

Од академије „dei Lincei“ у Риму: Atti della r. academia dei Lincei, anno CCLXXIV 1876—77. Serie terza trans. Volume I. Fascicolo 1. Dicembre 1776. F. II, Gennajo 1877. F. III, Febbrajo 1877. F. IV, Marzo 1877. F. VI, Maggio 1877. — Roma 1877.

Di Giovanni Eckis e della instituzione dell' academia dei Lincei, con alcune note inedite interno a Galileo. Comunicazione di Domenico Carutti. Roma 1877.

Од уредништва „Српске Зоре“: Причања Вука Дојчевића. скупио и сложио Стјепан Митров Љубиша. I, II, III. Беч 1877.

Од писца: Dziela Teod. Tom. Ježa w pierwszem zbiorowem wydaniu, I, II. Lwow 1876.

Од писца: Auslegung der Vertreterwahlen nach Recht und Gerechtigkeit, von Dr. Karl Sladkovsky. Aus dem Böhmischen übersetzt von V. Vavra. Prag 1875.

Од писца: Czasomiar, napisal Ksiadz Jan Guszkiewicz. Krakow 1876.

Slowo o praojcach, napisal Ksiadz Jan Guszkiewicz. Krakow 1876.

Од писца: Slovenské bájeslovie, pisal Viliam Pauliny-Tóth. Sošit prvy. Tur. s. Martin 1876.

Од издавачице: Básne Viliama Pauliny-Tótha. Sobrala jeho dcéra Mária. T. s. Martin 1876.

Од писца: Poesie Dušana Savy Pepkina. Sv. I, II. Tur. s. Martin 1876.

Од издавача: Санктпетербургскія ученыя вѣдомости на 1877 годъ Н. И. Новикова. Изданіе второе А. Н. Неустроева. Санктпетербург 1873.

Историческое разысканіе о русскихъ повременныхъ изданіяхъ и сборникахъ за 1703—1302 годъ, библиографически и въ хронологическомъ порядкѣ описанныхъ А. Н. Неустроевымъ. Санкт-Петербург 1875.

Од писца: Извод из српске граматике, својим ученицима саставио Јован Живановић. Н. Сад 1874.

Извод из старе словенске граматике, својим ученицима саставио Јов. Живановић. Друго издање. Н. Сад 1876.

Од писца: Анђео у паланци и још неколике причице за малу и велику децу сабрао М. Ђ. Милиђевић. Београд 1872.

Кнежевина Србија, написао М. Ђ. Милићевић. Београд 1876.

Од писца: Од каквог је значаја у гимназији изучавање језика а нарочито класичког, од Ф. Оберкнежевића. Н. Сад 1876.

Од писца: Збирка судских решења и чланака о праву. Написао и извео Ст. Максимовић адвокат, књига прва. Београд 1876.

Од писца: Индустрија и њени чиниоци у Србији. Написао Драг. С. Милутиновић. Н. Сад 1877.

Од писца: Статистика наставе у кнеж. Србији за 1871—72 и 1872—73 школ. год. израдио Богољуб Јовановић. Београд 1876.

Од писца: Eine neue Conifere in den östlichen Alpen, von Dr. J. Pančić. Belgrad 1876.

Од писца: Къ исторіи звуковъ русскаго языка. А. Потебни. Воронежъ 1876.

Од писца: Историческія пѣсни малорусскаго народа, съ объясненіями, Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Томъ второй. Вып. I. Кіевъ 1875.

Од писца: Родина, сборникъ для классного чтенія, въ трехъ частяхъ, составилъ А. Радонежскій. С.-Петербург 1877.

Од писца: Tirnovo's altbulgarische Baudenkmale. Eine Reisestudie zur Kunstgeschichte, von F. Kanitz. Wien 1876.

Од писца: Православная церковъ въ Далмаціи, подъ венеціанскимъ и австрійскимъ владычествомъ XVI—XIX в. Нила Попова. (Истргнуто из „Православног обозрѣнія").

Од писца: Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія, П. Живецкаго. Кіевъ 1876.

Од писца: Бадній день и Божичъ въ Сербіи, князя А. Церетелева.

Од писца: Filozofia hrvatsko-srbskih narodnih poslovica, složio ju Vilim Korayac. Osiek 1876.

Од писца: Свѣдѣнія о современной Сербіи (по поводу книги М. Ђ. Милиђевича „Кнежевина Србија". Бѣлградъ 1876). И. Срезневскіи. С.-Петербург 1877.

Од уредништва: Знаніе. 1877 (годъ седьмой). Январь. С.-Петербург 1876.

Од писца: О музикалној хармонији по Х. Хелмхолцу, израдио Анд. М. Матић. Н. Сад 1877.

Од директоријата: Izvješće o c. k. višoj dubrovačkoj gimnaziji koncem školske godine 1874—75. Dubrovnik 1875.

Од директоријата: Извештај о правосл. патр. богословском училишту у Срем. Карловцима, за г. 1875—76. Година I, књ. I. Н. Сад 1876.

ГЛАВНИ СКУП

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА

12 Јуна 1877.

Председник Ст. Бошковић.
Секретар Мил. Кујунџић.

Бр. 1.

Председник отвара скуп овим речима: Господо! Година коју данашњим збором нашега Ученог Друштва завршујемо, једна је од оних које се у вековима историјскога народнога живота тек неколико пута враћају, које се у летописима као епоха бележе.

Што су предања и жеље целих нараштаја гајиле, што је мисао и памет свију Срба од вајкада обузимало, то је ове године на наше очи и с нашим учешћем одпочето, самопрегоревањем и великим жртвама вођено и даљем снажнијем развитку упућено. Од срећнога свршетка овога великог историјског дела зависи питање нашега самосталнога политичкога и културнога живота, питање о слободи и ропству, о прерођају или смрти, о целој будућности нашега народа. А у крајњој цељи и наше Учено Друштво посветило је свој труд и рад овом великом задатку. Оно је посредно према средствима и снази својој путем научног истраживања по свима правцима историјске прошлости и појавама садашњости народне радило и смерало, да пронађе основе и мотиве народног живота, да осветли пут, којим народу, држави и култури српској ваља ићи, ако ће да подјемчи себи часно и достојно место међу другим народима.

У оваким одношајима природно је и наше Учено Друштво солидарно са стањем и судбом народа. Оно је у вези не само са општом вредношћу и научним значајем дела и производа које оно издаје и потпомаже, но је до извесне мере морално одговорно за правац, дух и домашај оне образованости и просвете, која се озго од виших слојева шири и у тешким тренутцима о судби народа одлучује, јер не треба се варати: свака наука и свако знање уз апсолутну вредност која је везана са сваком истином, имају још нарочите вредности према употреби која се с њима чини у намери да се прокрчи и осветли пут, којим се срећа појединаца и благостање народа подиже и унапређује. А ово се достиже само природним не спреченим и самосталним развитком народа и народно-државне заједнице, у којој сваки појединац находи широко и слободно поље за развитак свију својих моћи и врлина, за намирење својих људских и друштвених, моралних и материјалних потреба. С тога, где је народ владом туђега племена притиснут, где је постао политички и културно немоћан, ту и појединцима нема места за прави човечански живот. Ту индивидује са природним врлинама и особинама својим вену, па и народ са одличитим језиком, одличитом историјом и предањима, мислима и тежњама својим мало по мало губи се, претапа и нестаје, као сува грана на стаблу људскога рода.

Ову истину још су и наши стари појмили, осећали и давали јој израза својим обичајима и умотворима, породичним, племенским и државним уређењима, према ступњу општега свог развића. А данас, пошто је та истина постала основа и знамење живота у образованог света, то и сваки народ по мери своје снаге и свима моралним и материјалним средствима ради на првом плану за осигурање своје особите самосталне личности народне.

У овом погледу може се слободно рећи да је и наше Учено Друштво за ово већ више од четврти века свога трајања по могућству приложило свој део на жртвеник народног спасења. Ако се праведно узму у рачун све тегобе нашега скорашњег постања и мучнога развијања у кнежевини Србији, ако се измере грдне препреке на које смо споља и из нутра наилазили на сваком кораку, онда се нећемо чудити ни много корети што нисмо даље одмакли. Није ми намера нити ми је у нарави, да неразложно хвалећи успехе или правдајући промашање задатка угађам буди

чијој личној или друштвеној и народној сујети и осетљивости. Но исто тако био би грех пред светом и пред историјском правдом, ако сазнавајући муке и патње кроз које су прошли наши оцеви и предходници, не бисмо их износили садањим и будућим нараштајима за поуку и углед, те тиме храбрили срца и будили умове српске на већи и плоднији рад.

II.

Веома је занимљиво и користно расматрати, како је просветни, књижевни и научни напредак наш ишао стопу по стопу са политичким успесима наше младе државе, а ови опет узајамно се одзивали и јављали према просветном развићу. Слобода и благостање покрећу у напред просвету и цивилизацију народну, а ова опет ако је природно и правилно упућена, води већој и широј слободи, шири мисао о заједници народних, племенских и човечанских интереса, изазива живље саучешће свакога појединог грађанина у судби целе отаџбине, и ставља државу и народ у моралну и културну заједницу са свим слободним и образованим народима.

Код нас тек што је зора слободе у првом устанку гранула Србији, а већ се јавља Доситије и прва главна школа у Београду. После пропасти у 1813 години тек што се услед другога срећнијег устанка државна моћ Србије почела утврђивати, излази на обзорје звезда преходница књижевности народне, Вук Караџић, водећи за собом јато врсних ученика и следбеника. Истина, Доситијева и Вукова радња условљена је и потпомогнута била угодним књижевним приликама изван граница Србије. Но не може бити спора, да им је големи значај и утицај књижевног рада утврђен развитком државе српске у кнежевини. Па кад се доцније умножењем школа и придоласком интелектуалне снаге с оне стране Саве и Дунава, где се већ раније уз „Српску Матицу“ књижевни покрет ширио, осетила и у кнежевини потреба једнога научног средишта, које би државом потпомогнуто било; тада се за прве владе кнеза Михаила састави у Београду први пут „Друштво Српске Словесности“.

Познато је на каквим је узаним стазама и с каквим скромним средствима одпочело и водило друштво своју радњу за првих година. Па и радна књижевна и научна снага била му је још веома

слаба, програм нејасан и неодређен, начин и пут неудесан, неутрвен, готово све још у зачетку. Тек од политичког преображаја наговештеног и предузетог од 1858 године познало се неко веће кретање и на просветном и књижевном пољу, па и рад „Друштва Српске Словесности“ нешто је оживео. А од ово десетину година амо у свези са реформом штатута и са боље одређеним задатком и поделом научног рада, а уза све то још и повећаном материјалном потпором од стране државе почело се наше друштво боље примицати ка висини свога правог позива. И за ово доба јавља се према приликама доста угледан рад и кретање његово по свима гранама наука и уметности, које су му и како су му последњим уређењем означене, а на име самосталнијим научним истраживањем у филологији, политичкој и књижевној историји, археологији и етнографији, друштвеним и природним наукама. Сада се већ може а да се не премаши с разлогом тврдити, да Српско Учено Друштво стоји сразмерно и приближно упоредо са научним академијама у других већих и напреднијих народа, а истиче се угледно и часно међу сличним задругама сродних нам по племену или по историјској судби народа а нарочито јужних Словена.

Са изменама и допунама које ће вам се, господо, према вашим намерама и одлукама за преуређење друштва сада на претрес изнети, можемо се надати, да ћемо отворити пут за даљи живљи, обилнији, интензивно једрији и научно боље измерен рад у корист умнога и моралног, друштвеног и државног унапређења нашег народа.

Но све наше жеље, сви труди за бржи и снажнији развитак наука и књижевности српске, имаће слаба успеха, докле се год не изврши велико и главно дело народно, ослобођење и уједињење Српства. И у јаком телу вену и губе се силе, ако су му поједини удови везани, осакаћени, одсечени. А да како ли ће живети и напредовати слаб, од многих унутарњих и спољних криза кроз векове саломљен и раздвојен организам малога народа, као што је наш? Шта ће бити од орла, ако му се изломљена крила не опруже, ако му перје не порасти? Шта ће бити од Српства, ако би по несрећи дуго још остало раздељено, главним гранама и крајевима својим од силних туђина притиснуто, па мало по мало и цело поплављено?

III.

Ова и слична питања морају се у данашње доба више чини ми се но икад истицати свакоме свесном Србину, који земљу и народ свој љуби свом топлотом и енергијом душе, испуњене предањима и споменима велике наше прошлости. Она морају непрестано бити пред очима и државницима и књижевницима и научњацима и војницима и грађанима, свему народу српском.

Све што је једном народу најмилије, најсветије, што га од других народа одликује и чини самосталним и корисним чланом човечанства, — све то стоји нама још једнако на коцки. Тешке напасти, политичке и културне кризе, које нас још од Душанове смрти прате, трају и сада једнако, јављајући се кад с већом кад с мањом силом, у једном или другом облику, како то собом доноси историјски развитак јевропског човечанства а нарочито суседних нам народа. И у таким приликама чини ми се, још нам може бити спасења само тако, ако су нам очи, ум и срце неодступно обрнути једној те једној главној и животној тачци, ако нам је сва колика морална и материјална снага уложена за остварење једне велике мисли, која нам је од дедова, од косовских, мишарских, каменичких и таковских јунака као најсветији завет остала, — мисли о ослобођењу и уједињењу Српства.

Да се ова мисао оживотвори, да се бар прокрчи пут њезином најскоријем извршењу: у тој смо тежњи и полетели у помоћ нашој мученичкој браћи у Босни и Херцеговини. Није нам овде позив да пресуђујемо, да ли су спољне околности биле за то удесне. То готово и није стојало у нашој власти, а о томе ће још и потоњи догађаји имати да кажу реч. Но прилике и одношаји између појединих одавна раздвојених грана и земаља српских на балканском полуострову не бејаху никада пре тога повољнији. Босна, Херцеговина, Стара Србија па и Бугарска пружаху руке својим сестрама Србији, и Црној Гори, приклињући их за помоћ.

Народна, духовна и морална заједница свију Срба већ је била свршена, а свест о неодољивој потреби политичке заједнице будила се и сазревала под утицајем живих историјских предања и снажног дејствовања слободних српских кнежевина а особито Србије од ово пола века. Томе су припомогли колико политички фактори, толико и умни трудбеници на науци, речи и књизи народној, у коме светом послу припада и нашем друштву скроман

но частан део. Па и најзатврдлија срца, срца и очи наше католичке и мухамедовске браће у Босни и Херцеговини, почеше се местимице обртати Србији и Црној Гори. И тада, први пут после дугих векова, развише се заставе Србије и Црне Горе у један исти тренутак, одјекнуше убојни усклици од Мораве, Тимока, Дрине и Златибора, помешано са усклицима Ловћена, Неретве, Козаре и Мотајице, Уне и Врбаса. Србија и Црна Гора ставише на коцку све што су им стари потоцима суза и рекама крви искупили. Оне објавише рат големој и силној царевини турској, и пођоше у помоћ браћи, која су се голом душом бранила од истребљења, а имање им пропало, куће погореле, породице више од годину дана у туђини остављене на милост глади, болестима и смрти.

IV.

У таком узвишеном тренутку који се у историји народа тек вековима јавља, вредно је да се запитамо, да ли смо сви што народ и државу ма на ком пољу живота представљамо, вршили своје дужности према светињи задатка који смо себи ставили? Да ли смо подједнако и размерно као права браћа, као синови једне мајке приносили на жртву крв и имање своје за отаџбину и слободу Српства? Да ли смо се јавили равни, већи или мањи од својих оцева и дедова? Да ли смо по примеру старих Јелина тражили части, награде и одликовања истичући се на прва и најопаснија места пред непријатељем? Да ли смо као Римљани и Римљанке, утирући сузе за изгубљеним оцем, братом и сином опет све своје благо, накит и имање своје стављали држави на расположај за спрему нове војске, за самртну борбу против љутога непријатеља? Да ли смо се довољно угледали на Обилића и Југовиће, на Синђелића и хајдук-Вељка, на Рајића и Милића Дринчића?

Да ли смо се и колико смо се користили поуком, што нам ју историја свију народа и векова даје, казујући, да само она племена и они народи имају будућности, у којима у времена опасности отаџбине сви редови народа, сви слојеви друштва залажу сложно и једнодушно све своје за спасење општости. Па ако смо то бар у извесној мери према моралним и материјалним приликама садањега живота чинили, тада би се потврдило, да смо бар у главноме погодили правац за наше народно умно и морално,

политичко и друштвено развиће, на коме ево већ два и три нараштаја од почетка овога века раде. И од такога упорећења, од такога суда над самим собом имали би веће корнсти, но од свију лепих, речима исказаних а делом слабо потврђених жеља и мисли, доктрина и теорија, обећања и хвала. Јер од истине коју би тим путем познали, било би толиког добитка, колико и болеснику, кад после дугог боловања огледајући многе унутарње и спољне лекове, наиђе на право средство, којим ће живот и здравље своје опоравити и сачувати.

На жалост кад се на добивена искуства од прошле године осврнемо, не можемо у том погледу бити собом пуно задовољни; не можемо, ако ћемо као патриоти да судимо, не зебсти за народну будућност, за крајње задатке Српства. Извесна, са стране увучена и услед разних политичких и културних прилика или управо неприлика наших створена летаргија, млитавост, себичност и ситничарство, пробијало је где што, овде онде, на површину, и сметало најбољим намерама и најодушевљенијим напорима народа укупно узетог.

Но с друге стране кад погледамо, налазимо много више појава за утеху, предмета за радовање. Није ли за дивљење, кад видимо масу и језгро народа, прави народ српски, који је у почетку овога века као мртвац из гроба, као финикс из пепела васкрсао; кад видимо како је све тегобе и жртве рата подносио. Како онај који се од плуга и стоке своје није никад одвајао, који је кад што тек уз гусле и у песмама о царевини српској, о Старој Србији, Босни и Херцеговини чуо, како вољно и с оданошћу грађанске и војне дужности своје врши, поље и кућу оставља, стоку и имање држави уступа, крв и главу своју за слободу отаџбине и за браћу своју даје!

Ја се с пуно туге и поштовања сећам једнога младог рањеника, сељака из смедерев. округа, који у првом боју на Мрамору тешко рањен лежаше у алексиначкој болници, и на моје речи утехе и слобођења одговори ми скромно и жалостиво, да види да ће умрети, и да му је само жао старе мајке, жене и двоје нејаке деце, које све у сиротињи оставља. После два дана доиста је и издахнуо. Тако знам и други пример, како је једна сестра сиротица девојка из Мачве, без оца и матере, испраћала два рођена и једина брата у бој, кукајући и молећи, да јој се бар један

остави. Оба су отишла у бој, и за једнога знам да се није вратио. Па оваких је случаја било по свима крајевима Србије и на свима бојним пољима на стотине.

Даље, није ли за част и хвалу, како наши чиновници, а особито они нижега реда и слабога материјалног стања, од уста својих и своје чељади одкидајући, све терете рата издржаше, па земљи и кнезу своме у најтежим приликама послужише. Није ли за хвалу и славу, како наши и ако на броју рећи, јунаци, Тимок и Дрину, Јавор и Шуматовац бранећи, витешку своју душу на бојном пољу испустише? Слава им и вечит спомен међу нама и код потомства. Њихова ће се имена сјајно записати у Пантеону српском, урезаће се у срце и душу народа, спомињаће се у песми народној кроз векове.

А шта да кажемо још о херцеговачким и црногорским соколовима, шта о оним дивним борцима, који овога часа још стоје и падају, одбијајући диновском снагом силу душмана?

Кад овако упоредимо све прилике и догађаје, наћи ћемо и поред неких и неких тамних страна многе светле појаве те ћемо уза сву бригу и тугу нашу имати чиме да се тешимо, храбримо и надамо. Народ српски не стоји више усамљен противу азијске силе; с његовом судбом везана је судба јужних Словена и свију мањих народа на југоистоку Јевропе. А што је најглавније и најрадосније: за ствар и слободу Словена на балканском полуострву дигла се и заложила сила највећега јевропског и словенског народа, моћнога и виђенога међу првима у свету. Ствар нашу и наше браће у Турској прихватио је у своје руке цар руски, реформатор своје државе, ослободилац робова и свагдашњи заштитник и пријатељ српскога народа. А руку његову подупире и снажи силно до сада невиђено одушевљење братскога нам руског народа, које се одмах од почетка наше борбе јавило бујним одзивом и саучешћем, које је престравило све наше непријатеље. Слава рускоме цару, част и хвала рускоме народу!

V.

Но и поред свега овога срећнога обрта догађаја несмемо ми сами да се успавамо и без бриге чекамо, да нам плодови без даље муке сами падну у крило. Морамо бити на опрезу и готови сваки час, да са своје стране опет захватимо у коло догађаја, те да

нашим моћним пријатељима олакшамо у овом великом историјском раду, а непријатеље да држимо у шкрипцу. Јер има једна тамна тачка на политичком хоризонту, и та нас тачка мора све обузети бригом и зебњом. Питање о слободи и народном животу јадних и мученичких балканских народа а особито српскога народа није тако просто, чисто и отворено (бар тако веле наши непријатељи) као што је било питање о ослобођењу и уједињењу талијанског и немачког народа.

За чудо, изгледа као иронија историје, као наказа људске и међународне правде у најнапреднијем веку хршћанства и цивилизације! Великима и од векова срећнима народима слободно је и на вољу остављено да се уједине и удесе своју судбу како то њиховим народним, политичким и културним интересима годи. А јадним петстогодишњим борцима за слободу Јевропе и њене просвете то се неда. Ова и она суседна из ближе или из даље интересована сила има ту своју реч да каже, има ту своје користи да брани, има ту своје рапе да завија, ту накнаде за губитке на другој страни да тражи.

Доиста, некада ће се чудити свет и потомство наше, кад нађе у аналима садањег доба, да је ослобођење Босне и Херцеговине и уједињење српског народа у Турској могло бити зазорно и опасно ма за коју другу државу осим Турске, а најмање за једну велику и просвећену државу која броји близу 40 милиона душа и међ њима 20 милијона Словена.

Је ли могуће, да се још и сада мисли и ради о томе, како ће се делити наследство и одело мученика на крсту, како ће се, ако не сва, а оно бар један део Босне и Херцеговине ишчупати из заједнице Српства на балканском полуострву? Зар није доста била као златна јабука о бечком конгресу у 1815 год. за Аустрију добивена Далмација? Зар није и сувише грех и стид, што је у исто доба без узрока од црногорских руку истргнута Бока Которска, коју је владика Петар I. као савезник Јевропе од Француза био освојио и са одобрењем тамошњег народа с Црном Гором сајузио? Зар није доста, што је знатан део нашега народа из средишта и срца наше старе царевине измамљен и расељен, небројено пута за одржање суседне хришћанске монархије крв своју лио, па опет се тамо увек као туђин и сироче сматрао, и у неком смислу од Српства одвојен остао? Зар позната правичност, љубав к напретку

и оданост свима благодетима мира и цивилизације јевропске, што се све у српског народа сјајним бојама види, није довољна гарантија Јевропи и силама за правду, ред и напредак, који и оне за слевенске и хришћанске народе у Турској свечано проглашују!

Господо, у свима тежњама и намерама, догађајима и делима нашим, морају нас ове бриге и страховања тиштати; но оне нам уједно морају и циновску снагу уливати, е да би свима средствима отклонили од народа нашег овај нови могући удар несреће.

Сви народи Јевропе а понајпре наши пријатељи и саплеменици треба да знају и чују наше главне жеље; питања нашег опстанка и будућности, па по потреби да чују и за наше одлуке у одбрану нашега најсветијег историјског и народног права. Нека се свуда чују наши протести па и наше претње за случај, ако би се међу непријатељима нашим збиља плело и радило о томе, да се и најмањи крајичак, и једна стопа крвљу натопљене земље српске одкине и преда другој држави а не српској. Никакав компромис, никакве тренутне користи на другој страни неће свесни и поштени патриоти српски примити у накнаду за сакаћење лепе земље српске.

Успех наше борбе већ је и сада у велико достигнут. Па клетва и вечита осуда народна пала би на нас, ако би ми без протеста и без борбе допустили да се крњи сустав српских земаља на балканском полуострву, које по историји, по природном и међународном праву само Србима припадају.

Надајмо се, да ће глас и мишица српскога народа а под заштитом силнога цара ослободиоца словенског и ову опасност одклонити. И онда ће скоро у ослобођеним земљама и покрајинама српским гранути ново сунце слободе, просвете, науке и књижевности, сунце, које ће обасјати и новом снагом на рад изазвати све синове српске, који умом и мишицом својом хоће да служе напретку и будућности народној. — —

За тим председник обзнани промене у управи друштвеној.

Бр. 2.

Секретар чита извештај о радњи и стању Српског Ученог Друштва у минулој години. При спомену чланова својих Михаила Илића и Јанка Шафарика скуп устајањем исказа своје особито поштовање.

Бр. 3.

Прочита се писмо изабране комисије за преглед рачуна изнесених у извештају прошле године. Комисија прегледавши и поредивши документе нашла је да су рачуни потпуно тачни и уредни.

Скуп па то одлучује да се умоле иста господа да према закону прегледају и рачуне изнесене у данашњем извештају.

Бр. 4.

Секретар као известилац комисије за преглед уређења друштвеног подноси овај извештај:

Српском Ученом Друштву.

Имајући на уму да Српском Ученом Друштву наспрам осталих књижевних и научних установа у нас припада нарочити задатак да буде огњиште за самостално унапређивање наука у нас,

Имајући на уму да су дужности праве научне академије у нас у толико различне од дужности оваквих установа у великих народа, у колико у нас наука има нарочито да накнади осветљивање домаћих питања, којима се она у опште у осталом свету или није могла до сада са успехом бавити или се не бави онолико колико је нама потребно,

Имајући на уму, да према томе Српско Учено Друштво мора да остави на страну сваки половни рад па да концентрише своју снагу или на самосталном истраживању у науци, нарочито што се тиче домаћих питања или на успешном популарисању истинске науке,

Имајући на уму да је ради ове цељи потребно да се круг радње посебних „одсека“ тачније одреди и да се према овим посебним одборима јединство управе друштвене фактичније обележи,

Имајући, најзад, на уму да се озбиљнија, строжија и једнообразнија критика друштвенога рада може извршити само озбиљнијим погледима на дужности редовних чланова,

Комисија, изабрана према одлуци преклањског и лањског скупа за преглед уређења друштвеног, на састанцима 27 Априла, 9, 18 и 27 Маја свршила је свој посао и има част једнодушно предложити главноме скупу Српског Ученог Друштва нарочито у трима питањима, о програму, одборима, и о редовном чланству друштвеном, ево ове;

ИЗМЕНЕ И ДОПУНЕ
у уређењу Српског Ученог Друштва.

Чл. 1.

Српско Учено Друштво обрађује и унапређује науке и уметности, самосталним истраживањем у наукама природописним, друштвеним, језикословним, историјским и уметничким, у колико се тичу Срба и Словена, а физичким, физиолошким и психолошким у опште.

Поред тога друштво може преко нарочитих одбора старати се и радити о ширењу наука и књижевности у веће кругове, али на то оно може употребити само она средства која би на тај посао била нарочито набављена или одређена.

Чл. 5.

За редовне чланове могу бити изабрани само они научници, који су самосталним књижевним или уметничким делима засведочили да су способни и вољни за рад на друштвеном задатку.

Чл. 8.

Редовни чланови, који престану учествовати у раду на задатку друштвеном и то покажу и тиме што без неодољивих узрока три пут једно за другим на редовне састанке друштвене не дођу, сматраће се да иступају из броја редовних чланова и у том случају увршћују се у почасне чланове. Ово увршћење у почасне чланове одбор саопштава управи, која то проглашује на скупу друштвеном.

Чл. 11.

Сви чланови имају право говора на свим састанцима друштвеним, али само редовни чланови имају одлучнога гласа у својим одборима и на скупу.

Чл. 14.

Редовни и дописни чланови добијају све списе друштвене бесплатно.

Чл. 15.

(отпада).

Чл. 16.

Ради удеснијег отправљања послова, друштво је подељено на одборе.

1, Одбор за науке природне и математичке.

У овај одбор иду:

Истраживања хемијска аналитичка, минералошка и ђеолошка, ботаничка, зоолошка, етнографска и ђеографска са гледишта природних наука, у колико се она тичу домаћих појава у српским и јужно словенским земљама, и истраживања физичка, хемијска синтетичка, физиолошка, математичка и механичка у опште.

2, Одбор за науке философске и филолошке.

У овај одбор иду:

Истраживања о унутарњости људској, или сваколика психолошка истраживања у колико не иду стручно у физиолођију.

Изучавање историјски развијених унутарњих или ти душевних особина у Срба и јужних Словена.

Истраживања о језику у Срба и Словена.

Историја књижевности српске и словенске, у колико не иде стручно у друге одборе.

Историјско етнографска истраживања у Срба и јужних Словена, у колико се нарочито наслањају на језик.

Издавање сваковрсне грађе писмене, а где год је потребно у споразуму са одбором за науке историјске.

3, Одбор за науке друштвене и историјске.

У овај одбор иду:

Социолошка истраживања у колико не иду стручно у философију.

Истраживања о установама, о економском развитку и о праву Срба и јужних Словена.

Историјска истраживања о Србима и јужним Словенима у колико не иду стручно у друге одборе.

Тако и статистика, ђеографија и остале помоћне науке историјске у колико се тичу Срба и јужних Словена.

4, Одбор за уметност.

У овај одбор иду:

Естетичка истраживања у опште.

Историја уметности у Срба и јужних Словена.

Истраживање и прикупљање народних уметности и приређивање јавних излога уметничких производа у Срба и Словена.

5. Одбори за ширење наука и књижевности у народ.

Програм овим одборима одређује управа друштва према средствима и потреби.

Чл. 20.

У колико се која расправа дотиче круга радње двају одбора упућиваће се и једном и другом одбору. Посебни одбори могу и сами потражити услуге других одбора. У случајима несагласности између двају одбора одлучује се ствар на заједничком састанку.

Чл. 24.

Управу састављају: председник друштва, председници појединих одбора као референти и секретар.

Чл. 25.

Председника друштву на годину дана бира годишњи скуп Српског Ученог Друштва између редовних чланова својих.

Заменика председнику за годину дана бира управа одмах на првом свом састанку.

У Чл. 31.

Управа је властна и дужна:

3. Одређивати награде за поједине списе и откупне цене за потребне рукописе и остале научне драгоцености, према стручним оценама одбора, који одлучују само о научној вредности дела, а не и о мери награде.

Чл. 34.

Секретар ужива права члана управе.

ПРЕДСЕДНИК КОМИСИЈЕ

Ст. Бошковић.

РЕФЕРЕНАТ

Милан Кујунџић.

Чланови: **Ст. Новаковић, Јов. Бошковић, архим. Н. Дучић, Јован Драгашевић, Дим. Нешић, Драг. Милутиновић, Мих. Валтровић.**

Пошто известилац прочита овај извештај члан др. Валента помену како је тежак задатак дебатовати о овако важним изменама, па да би се све то могло на тенане проучити, предлаже: да се извештај штампа и тек после месец дана да се на скупу може о њему говорити.

Члан Ст. Новаковић напомиње како је ову ствар радила комисија којој је двоструким избором друштво указало поверење. Па како се и онако овде предлажу већином ствари које су стручно научне и нису за широку дебату, то предлаже да се ствар ова не отеже но одмах сада претреса.

И пошто председник С. Бошковић изјави да су овде већином предложене измене које су већ самом практиком друштвеном утврђивати се почеле, скуп одлучи да се одмах приступи претресу.

При 1 члану известилац Кујунџић наглашује три ствари које се у овом члану мењају. Прво је што се у рад ученога друштва увршћује једино самостално истраживање научно. Друго је, што се тачно бележи које науке може да обрађује друштво у опште а у којима мора да се ограничи прво на најближу своју област, те тако отпада из правила друштвених досадања неодређена реч „особито“. Треће је што се радња друштвена око таконазваног популарисања науке доводи под одвојену управу и бригу друштвену.

Члан Ст. Поповић предлаже, да се овде при побрајању разних грана научних изриком спомене и „школско-васпитна“ грана, где би дошла и питања о организацији школа.

Извостилац Кујунџић не налази да је то каква нова и засебна грана научна, јер се развитак сваке науке тиче у исто време и школе и васпитања.

Члан Ст. Новаковић вели да је друштвени орган отворен свакоме чисто научном раду. А претресати у књигама Ученога Друштва дневна питања о организацији школској то би значило нејекономисати, — одузимати од науке средства за оно што журналистика и онако жељно очекује.

Члан Др. Д. Матић налази да се предговорник обзире само на средства а не и на задатак рада друштвеног. Признаје да је тешка ствар побројати науке како ваља. Али ће бити благословено ако се у задатку друштвеном уз побројене гране дода и педагогија.

Известилац Кујунџић обрће пажњу скупа да се овде не побрајају посебне науке него читаве гране научне. Тако се ни хемија ни механика изрично не спомињу, него се разумеју у општој грани наука физичких. Педагогига пак или долази у психолошку грану ако испитује природу, потребу и законе развитка младог човека, или долази у друштвену грану ако испитује задатак друштва и његову потребу разних установа и праваца образавања. Што год се пише мимо ова два основа то и не спада у науку, но у мајсторију и погодбу. Ако Учено Друштво мимо основа психолошких и друштвених стане потпомагати педагошка конструјисања, то не ће донети благослова ни друштву ни педагогици.

Члан Ст. Поповић повуче натраг свој предлог. И први члан уређења усваја се онако како је од комисије предложен.

При члану 5 известилац Кујунџић износи на видик како је овде с једне стране избрисано ограничење по народности за редовне чланове, а с друге стране ограничено ово чланство само на самосталне раднике који не само могу него и хоће да раде на задатку друштвеном.

Скуп усваја овај члан као што је предложен.

При члану 8 известилац Кујунџић помиње неудесности данашњега личног састава друштвеног. С једне стране тешко је искупити довољан број чланова на састанак, јер су многи чланови престали бавити се науком, а с друге стране тешко је критици друштвеног рада дати одређен правац, јер случајно, а каткад можда и са намером искрсну на неком састанку чланови који својим гласањем донесу одлуку са свим противну напредовању друштвеном.

Члан А. Васиљевић предлаже да само потпуни нерад може кога избрисати из реда редовних чланова а не недолазак на састанке. Боље би било да се у напредак гледа да се у друштво не бирају никакви други чланови него само радници, а не да се бришу они који су већ једном изабрани.

Члан Др. Н. Крстић потпомаже предговорника наводећи како би овакво уређење незгодно било, како би могло бити чланова који доиста раде али је њихов рад тајна за остале, или како би могао неко престати да ради за извесно време, па би после опет добио вољу. За што би се таквим људма учинила неправда брисањем из редовних чланова?

Члан др. М. Спасић признаје да би ово било у неку руку

пресија на чланове да долазе уредно на састанке. Али има и таквих чланова којима званични положај учини немогућним долазак на састанке за неко време. Зар се не би повредила њихова осетљивост кад би се са свим искључили из редовних чланова? То би друштву више шкодило но користило.

Члан Ј. Бошковић напомиње прво то да је у предлогу комисије обрнута пажња не само на недолазак на састанке него изриком и на нерад на друштвеноме задатку, не ограничавајући се само на друштвени орган, а друго да је одлучивање о брисању из редовнога чланства остављено опет никоме другом него колегама истога члана, који га јамачно добро познају. Свакојако је добро да се чешће састајемо. У друштву види мишљач да и други људи такође мисле, а онај који има заноса само за своју струку наилази на важност и одбрану и осталих струка. Међу тим има у нас и таквих редовних чланова који се још нису хтели ни уписати ни у који посебни одсек.

Известилац Кујунџић обрће пажњу скупа на то да су овде у самоме погледу на природу Ученога Друштва два са свим супротна гледишта, која се никаквом стилизацијом не дају сложити. Ако се мисли да је редовно чланство само нека награда и уживање, онда је доиста незгодно одузимати ту „милост“ ма коме који је већ један пут уживао. Ако ли се пак мисли да је редовно чланство нека, ма и пријатна, дужност и терет, онда је доиста благо дело и према друштву и према посебноме члану, коме није могућно и даље ову дужност да врши, кад се он са потпуним признањем досадање заслуге за друштво разреши од даљега терета редовнога чланства и уврсти у почасне чланове.

Члан Јев. Грујић признаје да може бити добра ова предложена измена само ако се буде разумно вршила. Него предлаже да се реч „неодољивих“ узрока замени са „довољних“.

Гласањем би усвојена измена 8 члана заједно са предлогом члана Грујића.

Члан С. Сретеновић захтева да се при уврштивању у почасне чланове припитају и сами ти чланови, јер их има који не желе да буду ни редовни ни почасни.

Члан С. Новаковић помиње да је свакоме члану увек слободно да се са свим избрише из чланства.

(Продужење скупа, 13 Јуна 1877).

Пошто се прочита предложена измена чл. 11, известилац Кујунџић напомену како је добро да сви чланови могу давати своја обавештења у питањима друштвеним, али да је исто тако добро да о тима питањима одлучују само редовни стручни зналци, само они који хоће и могу да раде у друштву. — Скуп усваја.

При читању измене чл. 14, члан др. Д. Матић имајући на уму мала средства друштвена предлаже да се друштвене књиге дају бесплатно само онима којима је спис какав у њима штампан.

Члан Ст. Новаковић чини разлику између академија и оних друштава која само хоће да шире науке. У овима се не бирају чланови него им је главно да купују књиге друштвене. У академијама пак не може се постати редовним чланом за паре, па не ваља ни тражити да плаћају списе онога друштва које их је за заслуге уврстило у своје редове.

Члан др. Валента предлаже да остане како је и досад било, да сви добијају књиге и редовни и почасни.

Члан М. П. Шапчанин потпомаже ово наводећи да не зна шта значи то бити члан а немати никакве добити. И онако чланови овде немају никакве дијурне па зар још да им се одузме и бесплатно давање књига?

Члан Г. Гершић наводи како би чудно изгледало да се сад на један мах тражи наплата од оних који до сада нису плаћали. А и онако друштву не би било велике користи.

Известилац Кујунџић помиње разлику између почасних чланова и редовних или дописних. Док су ови већином сиромашни радници којима је књига алат, дотле су они први или људи у високим положајима или људи који су престали занимати се науком. — Међу тим и данас многи чланови не чине употребе од свога права на књиге, јер се ове шиљу само онима који су у месту, а осталима се дају тек онда кад овласте кога који ће их лично примити у Београду.

Гласањем би одлучено, да остане тако како је и било.

И одлучено да се чл. 15 као излишан у уређењу друштвеном избрише.

Пошто се прочита предложена измена чл. 16 и известилац Кујунџић потанко објасни за што је ово овако предложено, усвоји се први одељак.

При 2 одељку известилац Кујунџић изјави да у споразуму са комисијом пристаје да се поред психолошких истраживања у опште дода „заједно са питањима образовања и науке“, е да не би остала никаква сумња о томе како и колико питања ова улазе у програм друштвени.

Члан др. Д. Матић пита за што би тражили детету друго име? Образованост може значити цео круг цивилизације, а кад се спомене педагогија онда цео свет зна шта је.

Члан П. Срећковић потпомаже предговорника наводећи да образованост и не зна се управо шта је.

Председник Ст. Бошковић напомиње да не би худило ни једно ни друго, али да је образованост пространији израз, а васпитање ужи.

Члан Ст. Д. Поповић захтева да се изриком каже „да се школска и васпитна питања примају“, јер се овако не зна да ли ће се примати и расправе о дисциплини или о томе какве треба да су школе у нас, на прилику женска школа.

Члан М. Ђ. Милићевић предлаже да се нађе згоднија реч у место „људске“ унутарњости, да се не би помислили унутарњи делови тела.

Члан Ст. Новаковић предлаже израз „човечанске“.

Известилац Кујунџић пристаје на ову реч, ма да држи да општи израз „унутарњости“ не може се ни у којем случају однети на какве год посебне делове тела, него значи тако рећи најсвојскију природу самога тела, живот његов гледан не споља него из самога себе — из путра. Не пристаје пак на промену израза „образовање“. Уређење Ученога Друштва не пише се за сокак него за чланове научнике. Њима бар не би требало објашњавати да педагогика значи науку о дечијем одгојењу настави за потпуни друштвени живот, али да овакво утицање у развитак омладине не може и не сме да престане са детињством него се продужује све до потпуног образовања које му је и узор и у исто време најпространији појам. — Што се пак тиче питања о посебним школама или о реду у школи, то ће примање или непримање њихово стојати до свезе предмета са друштвеним развитком народним, ако се израђује историјски, или до ваљаности добивених закључака научних, ако се израђује испитивањем природе човека и друштва.

Гласањем би усвојен и овај одељак онако како је комисијом предложен заједно са додатком извештачевим и са предлогом Ст. Новаковића.

При одељку 3 о одбору за науке друштвене и историјске члап др. Н. Крстић предложи да се правне и историјске науке оделе у особите одсеке. У нас има данас пајвише правничких научника, али се правне науке слабо обрађују. А баш у нас има доста правних питања од чије одлуке зависи будућност народна. Треба изучавати правни дух народни, али треба и искорењивати зла која су укорењена у пароду. Женскиње се, на прилику, у нас уподобљава малолетнику, а овај опет сулудоме. У кривичноме законику има доста чудноватих ствари. А приликом дебате о „адреси" у скупштини видело се да ни та питања нису у нас разјашњена. Требало би дакле за себе одвојити правнички одбор да са јачом пажњом предузме оваква питања.

Члан др. М. Спасић помиње право посебних одбора да се у случају потребе поделе на пододборе. Али поред правничкога гледишта не треба заборављати ни економско баш од стране самих правника. Правници на прилику, избрисаше правило: „Земљиште има права да купи најпре сусед" и тиме шкодише привреди народној.

Известилац Кујунџић напомиње како је у предлогу комисијском замењена реч наука „државна" са друштвеном. Свака државна наука мора да се оснива на пачелу потпуне друштвености људске. Није ли основана на томе него на писменом или усменом или прећутном ауторитету. престаје бити паука. У друштву људском пак не могу потпуно да се оделе једна од друге свезе чисто личне и свезе економске. С тога баш према напретку данашње науке добро би било да се допуњују научници једне и друге врсте. Готово исто је тако и са историјом. Напредак ни једне науке не ће бити сталан и потпун ако се не обзире на историју, на стабло на коме се развија. За то је у сваки одбор увршћена и историја оне гране која се израђује у томе одбору. У овај пак одбор овде иде само историја друштвена. Што је она изриком споменута при називу одбора то је једино концесија пространству и важности друштвене историје. И ако би она нашла у својим представницима довољно снаге, ништа јој пеће сметати да се одвоји за себе у особити пододбор. Али о таквој ствари упутније је да одлучује одбор стручни него ли целокупно друштво.

По томе су и одељак 3 и 4 и 5 (ванредни) усвојени онако како су предложени.

И 20, 24 и 25 чл. усвајају се по предлогу.

При члану 31 известилац Кујунџић напомену како се сада и председник друштву бира од самога друштва, а бирају се наизменце и чланови управе, па према томе не ће бити опасно ако се управи даде пешто више права у питањима економије друштвене и у старању да један одбор не ради на штету другога.